

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

“BAKİ QIZLAR UNİVERSİTETİ” MMC

***ELMİ ƏSƏRLƏR
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
SCIENTIFIC WORKS***

“Elmi əsərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 06 yanvar 2010-cu il tarixdə qeydiyyatda alınmış (№10/M-4850) və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin 06 iyul 2012-ci il (protokol №10-R) tarixli qərarı ilə aşağıda göstərilən elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir:

Filologiya, pedaqogika, psixologiya elmləri.

(jurnal ildə 4 dəfə nəşr olunur)

**Cild 24 №3 2025 (63)
Vol. 24 №3 2025 (63)
Tom 24 №3 2025 (63)**

BAKİ - 2025

Təsisçi

Bakı Qızlar Universiteti

Baş redaktor

pedaqogika elmləri doktoru, professor Ağarəhim Rəhimov

Baş redaktor müavini

pedaqogika elmləri doktoru, professor Akif Abbasov

Məsul katib

Aygün Yaşar qızı Cəfərova

REDAKSİYA HEYƏTİ

filologiya elmləri doktoru, professor Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor Məhərrəm Qasımlı

pedaqogika elmləri doktoru, professor Lyudmila Verbitskaya (Rusiya)

filologiya elmləri doktoru, professor Əlizadə Əsgərli

fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Aqil Xanməmmədov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Zbignev Kvetsinskiy (Polşa)

tarix elmləri doktoru, professor Tarix Dostiyev

tarix elmləri doktoru, professor Nərgiz Quliyeva

tarix elmləri doktoru, professor Anar İsgəndərov

tarix elmləri doktoru, professor Aytən Can (Türkiyə)

idarəetmə üzrə fəlsəfə doktoru, professor Jukova (Zhukova) İrina Vitalyevna (Ukrayna)

fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əlikram Tağıyev

pedaqogika elmləri doktoru, professor İntiqam Cəbrayilov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Anastasiya Vançova (Slovakiya)

pedaqogika elmləri doktoru, professor Nikolay Dmitriyeviç Nikandrov (Rusiya)

pedaqogika elmləri doktoru, professor Fərrux Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıl Kazımov

pedaqogika elmləri doktoru, professor Hümeyir Əhmədov

filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Məmmədov

filologiya elmləri doktoru, professor Çingiz Qaraşarlı

pedaqogika elmləri doktoru, professor Aygül Bulatbayeva (Qazaxıstan)

psixologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əliyev

**Bakı Qızlar Universiteti Elmi Şurasının 24 oktyabr 2025-ci il tarixli iclasının
(protokol №3) qərarı ilə nəşr edilir.**

PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY

UNİVERSİTETDƏ PEŞƏ HAZIRLIĞI ZAMANI GƏNCLƏRİN ŞƏXSİYYƏT
BÖHRANLARI

Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,*

ORCID: 0000-0002-3029-2468

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.01>

E-mail: ulviyya16@yandex.com

Açar sözlər: gənclər, peşə hazırlığı, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, tələbəlik illəri

Ключевые слова: молодежь, профессиональное обучение, личностные качества, студенческие годы

Key words: youth, vocational training, personality traits, student years

XXI əsr çox vaxt “gənclərin əsri” adlandırılır. Gənc nəsil istənilən dövlətin, millətin və ya dövrün əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Sivilizasiyanın yaxın gələcəyi və onun gələcək perspektivləri tamamilə haqlı olaraq gənclərlə bağlıdır.

B. Dubininin məlumatlarına görə, həyatın bu mərhələsində gənclərin düşüncə tərzini və davranışını müəyyən edən dominant motivlər arasında “həmişə özün ol”, “şansınızı əldən verməyin”, “başqalarından daha ağıllı olun” və “uğurlu mövqə əldə etmək” kimi motivlər əsas yer tutur [2, s. 266–267]. Eyni araşdırmada gənclərin özlərində ən çox görmək istədikləri keyfiyyətlərlə bağlı əsas prioritetlər də göstərilir: “savadlı”, “fiziki cəhətdən güclü”, “özünü maddi cəhətdən təmin edə bilən”, “həllədicisi”. Bu məlumatlar göstərir ki, indiki gənclik kənar zəhmətiyyətə malik deyil.

A.V. Tolstıxın fikrincə, yeni gənclik təfəkkürü təkcə münasibətlərdə və dəyərlərdə deyil, həm də aktual davranışda özünü göstərir. Hər dörd gənc respondentdən üçü biznesdə fəal iştirak etdiyini iddia edir. Bütün bu yeniliklər gənc nəslin mentalitetində dəyişikliklərə səbəb olur və müəllif vurğulayır ki, bu, indiki cəmiyyətdə danılmaz bir həyat faktıdır. Tələbələrin və iş adamlarının gənc nəslə əvvəlkindən köklü şəkildə fərqlənir.

A.V. Tolstıx və B. Dubininə görə, cəmiyyətin mentalitetindəki bu dəyişiklik həyatın mənasının axtarışına və biznes uğurunda münasibətdə nəsillərin dəyişməsinin tanınmasıdır. Müəlliflər vurğulayırlar ki, öz varlığında məna tapmaq və həyat məqsədlərini müəyyən etmək problemi hər bir insan və hər bir cəmiyyət üçün vacibdir. “Amma insanın həyatında elə bir dövr olur ki, o, həqiqətən də əsas olur, gələcəyi müəyyən edir – bu, gənclik dövrüdür” [3, s. 268–269].

Bir gəncin yetkinlik astanasında dayanması və olması gələcəyə yönələrək “onun həyatının bütün daxili affektiv mərkəzini təşkil edir” [3, s. 270], bu da faktiki olaraq bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul edilir və heç bir sübut tələb etmir. Lakin A.V. Tolstıxın fikrincə, bu bəyanatların ümumi qəbulu özlüyündə gənc kişilərə və qadınlara özlərini tapmağa, yerlərini müəyyənləşdirməyə, həyatın mənasını itirməməyə, son dərəcə çətin vəziyyətdə özünüaktuallaşdırmaq kimi praktik problemi həll etmir.

R.İ. Əliyevə görə, gənclik yaş dövrü həm də özünün həyat yolunun müəyyənləşdirilməsi mərhələsidir. Onlar az və ya çox dərəcədə öz gələcək planlarını müəyyənləşdirmiş olurlar. Öz yolunu müəyyənləşdirə bilməyənlər isə daxili konfliktlə üzləşirlər [1, s.188].

Bir çox gənclər müəyyən mənada hələ yeniyetmə qaldıqları kimi, bir çoxları da həm tələbəlik illərində, həm də çox sonra “gənclik” problemləri ilə üzləşirlər. Bu halı nəzərə almadan nə gənc sahibkarı, nə də tələbəni anlamaq mümkün deyil. Gənclikdə bir insan özünə real və tənqidi baxa bilir, xarakterinin, xarici görünüşündəki çatışmazlıqları və müəyyən qabiliyyətlərin inkişaf etməməsini qəbul edir, eyni zamanda şəxsiyyətinin və xarakterinin güclü və üstünlüklərindən istifadə etməyi öyrənmək, onları öz inkişafına çevirməyi bacarır. Beləliklə, emosional olaraq, bir gənc üçün özünü qəbul etmək özünü reallaşdırmaq üçün ən vacib şərtidir.

İnsan inkişafının bu mərhələsində E. Eriksonun “psixososial moratorium” adlandırdığı interval var. Kanadalı psixoloq C. Marşa da şəxsiyyətin inkişafının mərhələlərindən birini təsvir etmək üçün bu termindən istifadə edir, o zaman fərd öz müqəddəratını təyinetmə böhranının ortasında vahid inkişaf variantını seçir və onu özünəməxsus hesab edir. Erikson bu “psixososial moratorium”u da ali təhsil sistemi şəklində təqdim edir. Moratorium gənclərə bir öhdəliyi yerinə yetirməzdən əvvəl geniş sosial və peşəkar rolları sınamaq imkanı verir.

D. Super və R. Heyvıqherstə görə, gəncin universitet təhsili onların peşəkar inkişafında müəyyən bir mərhələyə təsadüf edir. Beləliklə, D. Super [4, s. 715–714] insanın peşəkar inkişafını beş xarakterik mərhələyə bölərək ikinci mərhələni - kəşfiyyat mərhələsi (16-24 yaşlardan başlayaraq) kimi təyin edir. Gənc oğlanlar və qızlar öz ehtiyaclarını, maraqlarını, qabiliyyətlərini, dəyərlərini və imkanlarını anlamağa və müəyyən etməyə çalışırlar. Bu özünüdərkli nəticələrinə əsasən, onlar mümkün karyera variantlarını araşdırırlar. Bu mərhələnin sonunda gənclər artıq özünə uyğun peşə seçib və ona yiyələnməyə başlayırlar.

Peşəkar rolların diferensiallaşdırılması ilə iş indi aparıcı fəaliyyət sahəsinə çevrilir. Necə ki, I.S. Kon vurğulayır ki, bu yaş qrupu artıq “ümumi” kimi təsvir edilə bilməz: onun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri yaşdan çox, sosial-peşəkar statusundan asılıdır” [5, s. 68]. İnkişafın bu mərhələsində davam edən universitet təhsili artıq ümumi deyil, ixtisaslaşdırılmış, peşəkardır və buna görə də universitet təhsili də əmək fəaliyyətinin bir forması hesab olunur.

Tələbələrin akademik fəaliyyət motivlərinin xüsusiyyətləri ciddi diqqətə layiqdir, çünki onlar peşəkar hazırlığın keyfiyyətinə və peşəkar şəxsiyyətin inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu motivlərə koqnitiv, peşəkar və yaradıcı nailiyyət motivləri, habelə kollektivist və şəxsi diqqəti yönəldən geniş sosial motivlər (şəxsi prestij, statusun saxlanması və yüksəldilməsi motivləri, özünüreallaşdırma motivləri, özünüdərkli və maddi motivlər) daxildir.

Təhsil alarkən insanda peşə və ümumi mədəni bilikləri əhatə edən sabit dünyagörüşü, əxlaqi prinsiplər formalaşır, həmçinin ictimai fəallıq təcrübəsi qazanır. Bu baxımdan, sosioloqlar D. Qottliu və B. Hodkins [6, s. 388-389] tərəfindən kollec məzunları üzərində aparılan araşdırmaya əsaslanan gələcək universitet tələbələrinin tipologiyası maraq doğura bilər. Onlar gəncləri dörd

növə bölürdülər: “W” (“peşəkarlar”); “X” (“nonkonformistlər”); “Y” (“akademiklər”); “Z” (“tələbə fəalları”). Bu tipoloji istiqamətlər tamamilə fərqli səviyyəli mütəxəssislər yetişdirir. Yeni həyat statusu cəmiyyət, peşə fəaliyyəti və ailə ilə bağlı müxtəlif hüquq və vəzifələrlə müəyyən edilir. Eyni zamanda, bu, cəmiyyətdəki mövqeyini dərk edərək ya onu gücləndirməyə və dəyişdirməyə can atan, ya da həyat şəraitinə uyğunlaşan fərdin özünün fəaliyyət dərəcə-sindən asılıdır.

Bu zaman V.P. Tuqarinov vurğulayır ki, sabitlik, aydınlıq və fərdin dəyər yönümləri mə-nimsənilir. Gənclikdə həyat və mədəni dəyərlərin mənimsənilməsi, təcrübəsi və təkrar istehsalı çox əhəmiyyətlidir: insan öz inkişafı, sosial uyğunlaşması və digər amillər üçün onların mə-nimsənilməsinin vacibliyini dərk edir. V.P. Tuqarinov gənclik dəyərlərini öyrənərək onları şərti olaraq maddi, ictimai-siyasi və mənəvi olaraq ayırır.

Müxtəlif cins və yaşda olan gənclərin həyat planlarını tədqiq edən V.T. Lisovski onların obyektiv həyat şəraiti və fərdin dəyər yönümləri ilə əlaqəsini qeyd etmişdir. 19 yaşlı gənclər arasında ali və ya orta ixtisas təhsili almaq, maraqlı iş tapmaq, dostlar və sevilən insan tapmaq əsas məqsədlərdir. 20-25 yaşlı gənclər arasında əsas diqqət ali təhsil almaq və maraqlı iş tapmaqda qalır. Sevilən insanı tapmaq və ailə həyatı qurmaq hələ də aktualdır.

Bunu R. Ştayner rəşional ruhun inkişafı adlandırır: “Gənclikdə emosiya tədrisən öz yerini rəşionallığa verməyə başlayır” [6, s. 390]. Bu yaşda olan insan sanki sonrakı həyat üçün gənclik enerjisi toplayır. Tələbələr peşə biliklərinə yiyələndikcə, gələcək ixtisaslarının incəliklərini daha dərindən dərk edirlər və müəyyən bir müddət peşəkar özünütəyinetmə başlayır. Bunun əsas əlamətləri seçdikləri ixtisas üzrə aktiv, müstəqil işə mənəli və möhkəm hazırlıq, bu sahədə daim təkmilləşmək istəyidir.

Bu dövrdə peşəkarlaşma prosesi ilə yanaşı, tələbə həyatına xas olan ziddiyyətlər də ortaya çıxır: 1) Sosial-psixoloji ziddiyyətlər: tələbənin çiçəklənən fiziki və intellektual gücləri ilə ciddi vaxt məhdudiyyətləri arasında; “məllim-tələbə” və “tələbə-tələbə” sistemlərində; tələbə üçün yeni tələblər və şərtlərlə onların universitetə qəbuldan əvvəl formalaşdırdıqları davranış stereo-tipləri arasında uyğunlaşma prosesində ziddiyyətlər; 2) Bilik seçimində müstəqillik istəyi və onun əldə edilməsi üsulları ilə konkret sahə üzrə mütəxəssislərin hazırlanmasının kifayət qədər sərt forma və üsulları arasında ziddiyyətlər; 3) Tələbələrin biliklərini genişləndirən müxtəlif mənbələr vasitəsilə alınan informasiya ilə onların işlənməsi üçün məhdud vaxt arasında zid-diyyətlər.

Fərdin bu yaşda daxili ziddiyyətləri həll etmək, öz dəyər sistemini qurmaq, həyat perspektivi yaratmaq və strateji məqsədləri müəyyən etmək qabiliyyəti onların insan yetkinliyinin ölçüsüdür. Öz fərdi həyat tərzini inkişaf etdirmək üçün şəraiti nəzərə alaraq, gənclər böhran vəzi-yətlərini aradan qaldırmaqla həyatdakı fərdi mənalərini dərk etmək imkanı əldə edirlər.

Beləliklə, insanın həyatının nəticəsi dövrləşdirmə nöqtəyi-nəzərindən bütün reallıqların mə-nimsənilməsi və dərkənilməsidir. Yalnız bundan sonra insan həqiqətən yetkinləşir. Məhz tələbə universiteti bitirib ixtisasa yiyələndə bütün reallıqlar bütövlükdə yaxşı mənimsənilir.

Tələbələr üzərində apardığımız müşahidələr və sorğular onların şəxsiyyət olmaq ehtiyacının adekvat inkişaf etdiyini göstərir. Bu ehtiyacın ödənilməsi sosial və peşəkar dəyərli fəaliyyət-lərlə məşğul olmağı nəzərdə tutur. Tələbələr arasında rəşionalizmin, praktikliyin və bəzən hətta utilitarlığın geniş şəkildə mənimsənilməsi səbəbindən sonuncunun rolu artır. Bu, tələbə hə-yatının bütünlüklə yenidən qurulmasının təsiri ilə bağlıdır: onların gündəlik həyatı, fəaliyyəti,

ətraf mühiti, bəziləri üçün daimi yaşayış yerinin dəyişdirilməsi və sosial və şəxsi məkanın genişlənməsi.

Tələbələrin “şəxsiyyət profilində” ən mühüm amillər bunlardır: nailiyyət motivasiyası, müstəqillik və özünü tanımağa meyl. Tələbələrin üstünlükləri arasında uğura can atanlar, müstəqilliyini müdafiə etməyə hazır olanlar, ən əsası isə öz davranışlarının, daxili aləminin və başqalarının davranışlarının səbəb-nəticə təhlilinə meylli olanları göstərmək olar.

Yuxarıdakı nəzəri və empirik mənbələri ümumiləşdirərək, gənclərin tələbəlik illərində şəxsiyyətin inkişafının öyrənilməsi məsələsinin bir sıra mühüm xüsusiyyətlərini ortaya çıxardıq: 1) nisbətən yüksək dərəcədə mənəvi hərəkətilik, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyətdəki dəyişikliklərə fəal reaksiya; 2) mərkəzi psixoloji inkişaf – həyatda və peşədə yeni mənalara əldə etməklə sabit özünüdərk və sabit mənlilik imicinin inkişafı; 3) valideyn ailəsindən ayrılması, həyat yoldaşı axtarışı, ali təhsil müəssisəsində təhsil alması, öz peşə və şəxsi həyatına başlaması – öz fərdi həyat tərzini inkişaf etdirmək, həyatda fərdi mənalara tapmaq və həyata keçirmək üçün şərait; 4) öz unikallığını və təkliyini dərk etməklə əlaqəli şəxsi əxlaqi, mədəni və mənəvi dəyərlər sisteminin inkişafı; 5) gəncliyin ümumi böhranında ifadə olunan dəyişmə, fərqli olmaq, yeni keyfiyyət əldə etmək istəyi; 6) tələbənin sosial statusunun dəyişməsi, sabit dünyagörüşünün, əxlaqi prinsiplərin və dünyagörüşünün formalaşması ilə bağlı təhsil almaq.

Problemin aktuallığı. Gənclik yaş dövrü özünütəyinetmə, peşəseçmə, həyatda öz yolunu müəyyənləşdirmə dövrüdür. Ona görə bu dövrdə gənclərin qarşısına çıxan ziddiyyətləri araşdırmaq və aradan qaldırmaq aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə tələbə-gənclərin şəxsiyyətinin inkişafı xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda müasir gəncliyin qarşılaşdığı böhranlar, ziddiyyətlər tədqiq edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən orta ümumtəhsil və ali məktəb müəllimləri, valideynlər, tələbələr, magistrant və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı, 2006.
2. Теоретические и прикладные проблемы психологии: Материалы научной конференции. Под ред. В.П. Озерова. Ставрополь, 2001.
3. Толстых А.В. Победитель не получит ничего. М., 2000.
4. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. СПб.: Изд-во «Питер», 2000.
5. Кон И.С. Социальный статус юношества. // Социология молодежи. Под ред. В.Т. Лисовского. СПб., 1996.
6. Сапогова Е.Е. Психология развития человека. М., 2001.

Ü.A. Əfəndiyeva**Universitetdə peşə hazırlığı zamanı gənclərin şəxsiyyət böhranları
Xülasə**

Tələbə-gənclər universitetdə peşə biliklərinə yiyələndikcə, gələcək ixtisaslarının incəliklərini daha dərinlən dərk edirlər və müəyyən bir müddət onlarda peşəkar özünü-təyinetmə başlayır. Bu dövrdə peşəkarlaşma prosesi ilə yanaşı, tələbə həyatına xas olan ziddiyyətlər də ortaya çıxır. Fərdin bu yaşda daxili ziddiyyətləri həll etmək, öz dəyər sistemini qurmaq, həyat perspektivi yaratmaq və strateji məqsədləri müəyyən etmək qabiliyyəti onların insan yetkinliyinin ölçüsüdür. Öz fərdi həyat tərzini inkişaf etdirmək üçün şəraiti nəzərə alaraq, gənclər böhran vəziyyətlərini aradan qaldırmaqla həyatdakı fərdi mənalərini dərk etmək imkanı əldə edirlər.

У.Ф. Эфендиева**Кризисы личности у молодёжи во время профессионального обучения в
университете
Резюме**

По мере получения профессиональных знаний в вузе молодые студенты глубже осознают тонкости своей будущей специальности и в течение определённого периода времени у них начинается профессиональное самоопределение. В этот период, наряду с процессом профессионализации, проявляются и противоречия, присущие студенческой жизни. Способность личности в этом возрасте разрешать внутренние противоречия, выстраивать собственную систему ценностей, формировать жизненную перспективу и определять стратегические цели является мерой её человеческой зрелости.

U. A. Afandiyeva**Personality crises in young people during their professional training at university
Summary**

As young students acquire professional knowledge at the university, they become more deeply aware of the intricacies of their future specialty, and for a certain period of time, professional self-determination begins in them. During this period, along with the process of professionalization, contradictions inherent in student life also emerge. The ability of an individual at this age to resolve internal contradictions, build their own value system, create a life perspective, and determine strategic goals is a measure of their human maturity.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

İNTELLEKTUAL FƏALİYYƏTİN PROSESSUAL-DİNAMİK ƏSASLARI

Lamiyə İlqar qızı Hacıyeva

Gəncə Dövlət Universiteti Ümumi pedaqogika kafedrasının

fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

ORCID: 0009-0004-1527-8600

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.02>

E-mail: lhajiyeva92@gmail.com

Açar sözlər: intellektual fəaliyyət, yeniyetmə yaş dövrü, uşaq anlayışlarının inkişaf mərhələləri, sosial-mədəni yanaşma, prosessual-fəaliyyətönlü yanaşma.

Ключевые слова: интеллектуальная деятельность, подростковый возраст, этапы развития детских представлений, социокультурный подход, процессуально-деятельный подход.

Key words: intellectual activity, adolescence, stages of development of children's ideas, socio-cultural approach, processual-activity approach.

Uşağın intellektual inkişafına alətlərdən istifadə (dünya ilə intellektual təması təşkil edən kitablar, internet resursları, say çubuqları və s. kimi maddi vasitələr), işarələrin mənimsənilməsi (müxtəlif simvolik vasitələrin mənimsənilməsi şəklində (rəqəm, hərf)), uşağın digər insanlarla sosial ünsiyyətə daxil olması, böyüklərdən və nisbətən inkişaf etmiş həmyaşıdlarından müxtəlif formada yardımlar alması kimi amillər təsir edir. Vıqotskiyə görə, uşağın intellektual inkişafının əsas mexanizmi onun süurunda anlayışlar sisteminin formalaşması ilə əlaqədardır. Yenidən-qurma intellektual imkanların yüksəlişi istiqaməti ilə xarakterizə olunur. 2 yaşdan yeniyetməliyə qədər dövrü Vıqotski “işarənin təbii tarixi” dövrü kimi qeyd edir və göstərir ki, bu müddət ərzində şifahi ümumiləşmələr anlayış forması alır, əvvəlcə “özü” və “başqaları” üçün ilkin anlayışa, onun ardınca isə “özü üçün” əsas anlayışa çevrilir [4, s.154].

Vıqotski tərəfindən müəyyən edilmiş uşaq anlayışlarının inkişaf mərhələləri hamıya məlumdur: 1. Ayrı-ayrı əşyaların süni, nizamsız şəkildə birləşərək, bir sözlə təyin olunması. Bu mərhələnin özü üç alt mərhələyə bölünür: əşyaların təsadüfi seçilməsi və birləşdirilməsi, məkan düzlüyünə görə əşyaların seçilməsi və əvvəlcədən birləşdirilmiş bütün əşyaların eyni mənə daşması. 2. Bəzi obyektiv əlamətlərə əsasən qruplaşdırılmış kompleks-anlayışların yaranması. Bu cür kompleks-anlayışların dörd növü vardır: assosiativ (əşyaları bir qrupa daxil etmək üçün kifayət edən istənilən əlaqə əlaməti bilavasitə kənardan müşahidə edilir); kolleksiya (xüsusi funksional əlamətlərinə görə əşyaların birləşməsi və bir-birilərini tamamlaması); zəncirvari (yəni bir əlamət birləşməsindən digərinə elə keçmək lazımdır ki, müxtəlif əşyalar eyni əlamətə görə bir qrupda, digərləri isə başqa əlamətlərə görə başqa qrupda birləşsin). 3. Həqiqi anlayışların yaranması (həqiqi idraki təsəvvürlərin formalaşması). Bu zaman şagird tərəfindən müxtəlif əşyalara dair mücərrəd elementləri ayırd etmək və sonra onları vahid bir anlayış halında birləşdirmək bacarığı nəzərdə tutulur. Bu mərhələ özü bir sıra addımları nəzərdə tutur: ümumi bir əlamətə görə əşyalar qrupunu müəyyən edən potensial anlayışlar mərhələsi; həqiqi anlayışlar mərhələsi - bu zaman anlayışların çoxlu və vacib sayda əlamətləri abstraksiya olunaraq, sintez olunur və uyğun gələn tərəfə daxil edilir [4].

Sosial-mədəni yanaşma mövqeyindən intellektual inkişafın mahiyyətinin dərk edilməsinin digər vacib qolu A.V. Zaporojçev tərəfindən tədqiq edilmişdir. Onun araşdırmalarının əsasını

uşaq intellektual inkişafının iki növünün fərqləndirilməsi təşkil edir. Birincisi, məzmunlu funksional inkişafdır. Bu uşaq təfəkkürünün yeni biliklər, ayrıca əməliyyatlar hesabına zənginləşdirilməsindən ibarətdir. İkincisi, mərhələli, yaşa uyğun inkişafdır. O, əqli fəaliyyətin yeni plan və formasının, məsələn, əyani-hərəkəti təfəkkürün, əyani-obrazlı və sözlü-məntiqi təfəkkürün üzə çıxmasından ibarətdir. Kəmiyyət dəyişməsi keyfiyyət dəyişməsi üçün əsas olduğuna görə funksional inkişaf (yeni biliklər, əməliyyatlar toplusu) mərhələli inkişafı hazırlayır [6].

İntellektual inkişafa fərqli prosessual-fəaliyyət yanaşmasının nəzəri əsasını öz tədqiqatlarında S.L. Rubinşteyn qoymuşdur. Onun nəzəriyyəsinin başlanğıc mərhələsi belə ifadə olunur: *“Psixoloji mövcudluğun əsası onun bir proses və ya fəaliyyət kimi mövcudluğundadır”* [10, s.71]. Rubinşteynə görə, zehni qabiliyyətin əsasını bir insana xas olan analiz, sintez və ümumiləşdirmə kimi bacarıqların keyfiyyəti təşkil edir. Xüsusilə, bu və ya digər fənn (riyazi, lingvistik) materialına ümumiləşdirici münasibət mühüm rol oynayır. Beləliklə, fərdin idraki inkişaf səviyyəsinin bünövrəsi analiz, sintez və ümumiləşmə kimi əsas fikri əməliyyatların birləşməsi və möhkəmlənməsi əsasında qoyulur [10].

Uşaqlıq dövründə intellektual fəaliyyətin prosessual-dinamik əsaslarının təhlili ilə bağlı, ümumi mənada oxşar fikirlər L.A. Venqerin əsərində də təqdim olunur [3]. Belə ki, Venqərə görə, intellektual fəaliyyətin ölçü vahidi idrakyönlü fəaliyyətdir. Onun fikrincə, məktəbəqədər yaşlı uşağın intellektual inkişafının hazırkı səviyyəsinin göstəricisi müəyyən bir yaş dövrü üçün vacib olan və aparıcı fəaliyyət növü ilə əlaqəli olan qavrayış, əqli və mnemonik hərəkətlərin əsas növlərinə yiyələnmə dərəcəsi hesab edilməlidir. Xüsusilə qavrayış hərəkətlərinin inkişaf göstəriciləri olan standartlarla identifikasiyanı (formaya, rəngə görə); perseptual (hissi qavrayış) modelləşdirməni (nüsxələrin və əşya nümunələrinin yaradılması); əyani-obrazlı təfəkkürün inkişaf göstəriciləri kimi sxematik təsvirlərə yiyələnməyi (məsələn, məqsədə çatmaq üçün plan-sxem); məntiqi təfəkkürün inkişaf göstəricisi kimi əşyalara xas olan əlamətlərin ayırd edilməsini (məsələn, rəng tonuna görə kağızdan hazırlanmış kvadratların sıra ilə düzülüşü) nəzərə almaq lazımdır [3].

Prosessual-fəaliyyətəyönlü yanaşma konsepsiyasına, həmçinin A.H. Leontiyevin işləyib hazırladığı təfəkkür nəzəriyyəsinə də aid etmək olar [8]. Bu nəzəriyyədə təfəkkürə cəmiyyətdəki münasibətlər sisteminə daxil olan, özünəməxsus quruluşa və inkişafa malik idrak fəaliyyətinin əsas növü, fəaliyyət sistemi kimi baxılır və qəbul edilir ki, ondan kənarda insan fəaliyyəti ümumiyyətlə mövcud deyildir. A.N. Leontiyevin fikrincə, insan fəaliyyətinin əsas komponentləri fəaliyyətin tərkib hissələri olan əməliyyatlardır. Bütün fəaliyyət başqa şəkildə mövcud deyildir, o, yalnız əməliyyatlar və ya əməliyyatlar zənciri şəklində mövcuddur. Fəaliyyət əməliyyatlar adlanan xüsusi formalar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

A.N. Leontiyev intellektual fəaliyyətin daxili və xarici quruluşu haqqında da əsaslı fərziyyə irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, “intellektual fəaliyyətin struktur “vahidləri” nisbətən müstəqildir və bununla yanaşı həm xarici, həm praktiki, həm də əqli, təfəkkür fəaliyyəti üçün ümumi olan strukturun elementlərini təmsil edir... onlar xarici və daxili olmaqla iki formada eyni, vahid fəaliyyətə daxil ola bilər” [8, s.68].

Fəaliyyət nəzəriyyəsinin vacib müddəaları P.Y. Qalperin [5] və N.N. Poddyakov tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır [9]. P.Y. Qalperin nəzəriyyəsinin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, psixi fəaliyyət zahiri hərəkəti əməliyyatların daxili ideal planlara keçməsinin nəticəsidir. Belə keçid prosesi bir sıra mərhələlərdən keçir. Hər bir mərhələdə parametrlərə uyğun müəyyən zehni

əmaliyyatlar yaranır. Hər bir parametərə uyğun zehni əməliyyat bir göstərici ilə xarakterizə olunursa, bütün parametrlər üzrə göstəricilərin birləşməsi ilə zehni əməliyyatların zənciri xarakterizə olunur. Beləliklə, intellektual fəaliyyət müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Bu zaman eyni bir zehni əməliyyatın formaları arasında müəyyən funksional əlaqələr müşahidə olunur. Qeyd edək ki, bu əlaqələr, həm də onların genetik əlaqəsidir.

Bu nəzəriyyə təsdiq edir ki, tam hüquqlu fəaliyyət, yəni daha yüksək səviyyəli intellektual fəaliyyət, hər hansı bir zehni əməliyyatı icra etmək üçün əvvəlki üsulların dəstəyi və son nəticədə onun ilkin, tam və ətraflı praktiki icra mexanizmi olmadan inkişaf edə bilməz. Nəzəriyyədə intellektual fəaliyyəti yaradan dörd parametr mövcuddur: icra səviyyəsi, ümumiləşdirmə dərəcəsi, faktiki yerinə yetirilən əməliyyatların tamlığı və mənimsəmə üsulu. Bu parametrlərlə bağlı fəaliyyətin təşkilinə dair üç səviyyə müəyyən edilmişdir: a) maddi əşyalarla bağlı fəaliyyət; b) yüksək tonda danışmaqla bağlı fəaliyyət; c) zehni fəaliyyət. Bu səviyyələr inkişaf baxımından idraki fəaliyyətin əsas genetik yaranışını göstərir. Digər üç parametrlər isə onun keyfiyyətini müəyyən edir. Bu parametrlər intellektual fəaliyyətin ümumiləşdirməsindən, yığcamlılığından və mənimsənilməsindən ibarətdir.

P.Y. Qalperin yazır ki, hər hansı bir idraki fəaliyyətdə iki hissə fərqlənir: oriyentasiyaedici və icraedici. Oriyentasiyaedici hissə əsasdır, belə ki, icra olunan idraki fəaliyyətin keyfiyyəti və səviyyəsi ondan asılıdır. Oriyentasiya nəticəsində fəaliyyətin yerinə yetirilməli olduğu halların ümumi mənzərəsi formalaşır və onun həyata keçirilməsi planı tərtib edilir, onun parametrləri və nəzarət formaları, habelə icranın korreksiyaedici üsulları müəyyən edilir. P.Y. Qalperin tərəfindən tapşırıqda oriyentasiyanın üç tipi və ona uyğun da üç öyrənmə tipi müəyyən edilmişdir [5, s.83-87].

N.N. Poddyakov isə belə bir təklif irəli sürür və əsaslandırır ki, “zahiri fəaliyyət prosesində eyni vaxtda daxili fəaliyyətin formalaşması baş verir və bu, yalnız zahiri fəaliyyəti idarə etmir, həm də ayrı-ayrı zehni əməliyyatları vahid bir sistem halında birləşdirir” [9, s.117]. Müəllifin fikrincə, zahiri fəaliyyət əməliyyatların cəmi deyil, ayrı-ayrı əməliyyatlar arasında əlaqələrin xüsusiyyətlərini təyin edən daxili sxem ilə müəyyən edilmiş sistemdir. Fəaliyyətin məqsədi gələcəkdə əldə olunacaq nəticənin təsviri kimi çıxış edir, zehni əməliyyatlar isə onun qoyulduğu şərtləri nəzərə almaqla verilmiş məqsədə nail olunmasını təmin edən (bir-biri ilə iyerarxik) əlaqələr sistemi kimi çıxış edir. Əgər zahiri fəaliyyət uşaq üçün vahid təhsil prosesini dərk etmək kimi çıxış edərsə (düzgün formalaşmaq məhz belə olmalıdır), bu o deməkdir ki, uşaq hərəkətin ümumi sxemini, onun əsas komponentlərinin bir-biri ilə əlaqəsini başa düşmüşdür. Poddyakovun fikrincə, belə yanaşmanın əsasında yenə də daxili fəaliyyət durur.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili fəaliyyət zahiri fəaliyyətin köməyi ilə qurulur və onun vasitəsilə nəzarət etmək mümkün olur. Lakin bu nəzarət P.Y. Qalperinin nəzəriyyəsində göstərilən nəzarətdən fərqli bir növdür. Orada daxili təsir zahiri təsirin nəticəsi olaraq meydana çıxır və zahiri fəaliyyətin daxili modeli kimi çıxış edir.

N.N. Poddyakovun fikrincə, zahiri və daxili fəaliyyət arasında başqa qarşılıqlı təsirlər də mövcuddur. Daxili fəaliyyət xarici fəaliyyət prosesdə və onunla eyni vaxtda formalaşır. O, xarici fəaliyyətin mənimsənilməsinin sadə nəticəsidir. Mövcud halda, müəllif xarici və daxili fəaliyyətlər arasında əlaqə haqqında S.L.Rubinşteyn tərəfindən irəli sürülən mövqeyə əsaslanır. Bu mövqeyə görə, insanın hər bir xarici maddi fəaliyyətinin daxilində artıq psixi komponentlər mövcuddur və onun vasitəsilə də fəaliyyətin tənzimlənməsi həyata keçirilir [10, s.254].

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili fəaliyyət kortəbii formalaşma deyildir, əgər nəzarət etdiyi xarici fəaliyyətin məqsədə qeyri-adekvat olduğu ortaya çıxarsa, o, asanlıqla düzəldilir və yenidən qurulur. Belə korreksiya dolayı xarakter daşıyır və zahiri fəaliyyətin köməyi ilə həyata keçirilir. Uşağın bu və ya digər təlim formasının nəticəsində zahiri fəaliyyətin çətinləşməsi və inkişaf tempi daxili fəaliyyətin inkişafını müəyyən edir.

Beləliklə, N.N.Poddyakovun fikrincə, daxili fəaliyyətin iki tipinin mövcudluğu üçün əsas vardır. Birinci tip - zahiri fəaliyyətin mənimsənilməsinin nəticəsi kimi çıxış edən daxili fəaliyyətdir. Bu, yalnız daxili planda həyata keçirilən zahiri fəaliyyət modelinin bir növ yaranmasıdır. İkinci tip isə idarəedici komponent kimi zahiri fəaliyyətin formalaşması ilə eyni vaxtda formalaşan fəaliyyətdir. Fəaliyyətin məlumatları həm də zahiri fəaliyyətin ayrı-ayrı əməliyyatlarını iyerarxik sistemdə birləşdirmək və strukturlaşdırmaq funksiyasını daşıyır. Bunun sayəsində zahiri fəaliyyət vahid, ayrılmaz bir varlıq kimi çıxış edir [9].

Uşağın zehni inkişaf səviyyəsi və onun inkişafının mahiyyətinin dərk edilməsinə təhsil yanaşması dedikdə uşağın zehni inkişafı və təlim arasında əlaqənin diqqət mərkəzinə gətirilməsi nəzərdə tutulur. Uzun illər bu yanaşma milli pedaqoji psixologiya üçün əsas idi. Müəyyən mərhələdə göstərilən problem intellektin praktiki cəhətdən formalaşması üçün yeni aspekt əldə etmişdir. Aydın oldu ki, intellekt yalnız nəticə deyildir, həm də səmərəli təlim üçün ilkin şərtidir.

Z.İ. Kalmıkova təlim zamanı şagirdlərin intellektual fəaliyyətinin uzun müddətli eksperimental tədqiqatlarına əsaslanaraq “fəal təfəkkür”ün vasitəsilə intellektin mahiyyətini müəyyən etməyi təklif edir. Onun əsasında isə yeni biliklərin mənimsənilməsi, yəni öyrənmə durur. Təlimdə öyrənmənin göstəricilərinə biliklərin ümumiləşdirilməsi, onların tətbiqinin genişliyi, mənimsənmənin cəldliyi, irəliləyişin tempi aiddir. Z.İ. Kalmıkovanın fikrincə fərdi intellektin “nüvəsini” fərdin müstəqil surətdə bilikləri kəşf etməsi və ondan problemli situasiyalarda istifadə etmək bacarıqları təşkil edir [7, s.91].

B.Q. Ananyev tərəfindən intellekt nəzəriyyəsi çərçivəsində intellektin təbiəti və əqli imkanları ilə bağlı bir sıra mühüm müddəalar işlənilib hazırlanmışdır. Bu nəzəriyyədə ilkin fikir ondan ibarətdir ki, “intellekt idrak funksiyalarının müxtəlif səviyyələrinin vəhdətini təmsil edən mürəkkəb psixi fəaliyyətdir” [2, s.129].

R.İ. Əliyev isə fəaliyyət zamanı, xüsusən də təlim prosesində təkmilləşmiş ayrı-ayrı psixi funksiyaların səviyyələri üzrə insanın əqli inkişafını qiymətləndirməyi təklif edir. Psixi proseslər müxtəlif keyfiyyətlərə malik olduqları üçün R.İ. Əliyev bunların içərisindən şəxsiyyət üçün vacib olan xüsusiyyətləri seçib, tədqiq etməyi, həmçinin müxtəlif yaş dövrlərində onların qarşılıqlı əlaqəsini, qarşılıqlı təsirini və funksional əlaqələrini aşkar etməyi təklif edir [1, s.72].

Beləliklə, tədris-yaradıcı təfəkkürün əsasını intellektual-yaradıcı kompetensi-yalar (səriştələr) təşkil edir. İntellektual-yaradıcı səriştələr tədris fəaliyyətinin tədris-yaradıcı fəaliyyətə çevrilməsini təmin edən, nəticəsi fərdin zehni fəaliyyətinin məhsuldar üslubu kimi müstəqil düşünmə, tədris tapşırıqlarının dərk edilməsinin orijinallığı, təqlid yolu ilə mənimsənilən evristik zehni hərəkətləri yerinə yetirmək hazırlığı və qabiliyyəti hesab edilə bilər. Onların formalaşmasının səmərəliliyi əsasən bütövlükdə təhsil prosesinin səmərəliliyini təmin edən pedaqoji şərtlərlə müəyyən edilir.

Problemin aktuallığı. Pedaqoji elmdə kiçikyaşlı məktəblilərin intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşmasında integrasiya olunmuş tədris və sinifdən kənar fəaliyyətin didaktik

potensialının reallaşdırılması məsələləri kifayət qədər öyrənilməmişdir; problem nə nəzəri cəhətdən əsaslandırılmamış, nə də ki, onun ibtidai məktəbdə praktiki həyata keçirilmə imkanları müəyyən edilməmişdir.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin integrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılmasının struktur-funksional modeli hazırlanmış və nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, o cümlədən məqsədləri, məzmunu, didaktik vasitələri müəyyənləşdirilmiş, uşaqların təlimin innovativ texnologiyalardan istifadələri üçün zəmin yaradılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Kiçikyaşlı məktəblilərin integrasiya olunmuş tədris və tədrisdənkənar fəaliyyətləri zamanı intellektual və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşdırılmasının nəzəri müddəalarından və metodik imkanlarından integrasiya edilmiş dərslərdə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak aktivliyinin təşəkkülü və inkişafı və ibtidai sinif müəllimləri üçün pedaqoji və metodiki tövsiyələrin hazırlanması zamanı bəhrələnmək olar.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, R.İ. Humanist psixologiya /R.İ.Əliyev.– Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2023. – 197 s.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: в 2 т. /Б.Г. Ананьев; под ред. А.А. Бодалева, Б.Ф. Ломова. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – 288 с.
3. Венгер А.Л. Особенности принятия учебных заданий детьми 6 лет /А.Л. Венгер, К.Н. Поливанова //Вопросы психологии. 1988. – № 4. – с. 56- 62.
4. Выготский Л.С. Мышление и речь /Л.С. Выготский// Собр. соч. – М.: Педагогика, 1982. т. 2. – 342 с.
5. Гальперин П.Я. Воспитание систематического мышления в процессе решения малых творческих задач /П.Я. Гальперин, В.Л. Данилова //Вопросы психологии. – 1980. – № 1.– с.31-38.
6. Запорожец А.В. Избранные психологические труды: в 2 т. /А.В. Запорожей; под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. – М.: Педагогика, 1986. – 316 с.
7. Калмыкова З.И. Педагогика гуманизма /З.И. Калмыков. – М.: Знание, 1990. – 80 с.
8. Леонтьев Л.Н. Проблемы развития психики /Л.Н. Леонтьев.– М.: Знание, 1981. – 360 с.
9. Поддьяков Н.Н. Развитие мышления и умственное воспитание дошкольника /Н.Н. Поддьяков. – М.: Педагогика, 1985. – 200 с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: в 2 т. /С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – т. 1. – 488 с.

L.İ. Hacıyeva

İntellektual fəaliyyətin prosessual-dinamik əsasları

Xülasə

Tədqiqat yolu ilə müəyyən edilmişdir ki, tam hüquqlu fəaliyyət, yəni daha yüksək səviyyəli intellektual fəaliyyət, hər hansı bir zehni əməliyyatı icra etmək üçün əvvəlki üsulların dəstəyi

və son nəticədə onun ilkin, tam və ətraflı praktiki icra mexanizmi olmadan inkişaf edə bilməz. Eyni zamanda müəyyən edilmişdir ki, intellektual fəaliyyəti yaradan dörd parametr mövcuddur: icra səviyyəsi, ümumiləşdirmə dərəcəsi, faktiki yerinə yetirilən əməliyyatların tamlığı və mənimsəmə üsulu. Bu parametrlərlə bağlı fəaliyyətin təşkilinə dair səviyyələr də müəyyən edilmiş, göstərilmişdir ki, 2 yaşdan yeniyetməliyə qədər dövrdə şifahi ümumiləşmələr anlayış forması alır, əvvəlcə “özü” və “başqaları” üçün ilkin anlayışa, onun ardınca isə “özü üçün” əsas anlayışa çevrilir.

Л.И. Гаджиева

Процессуально-динамические основы интеллектуальной деятельности
Резюме

В ходе исследования было определено, что полноценная деятельность, то есть интеллектуальная деятельность высшего уровня, не может развиваться без опоры на предшествующие способы выполнения какой-либо мыслительной операции и, в конечном счете, ее изначального, полного и без всесторонне проработанного практического механизма исполнения. При этом было определено, что существует четыре параметра, создающих интеллектуальную деятельность: уровень выполнения, степень обобщения, полнота фактически выполняемых операций и способ усвоения. В связи с этими параметрами были также определены уровни организации деятельности, показано, что в период от 2 лет до подросткового возраста словесные обобщения приобретают форму понятий, превращаясь сначала в первичные понятия для «себя» и «других», а затем в основное понятие «для себя».

L.I. Hajiyeva

Processual-dynamic foundations of intellectual activity
Summary

In the course of the study, it was determined that full-fledged activity, i.e. intellectual activity of the highest level, cannot develop without relying on previous methods of performing any mental operation and, ultimately, its original, complete and without a comprehensively developed practical mechanism of execution. At the same time, it was determined that there are four parameters that create intellectual activity: the level of performance, the degree of generalization, the completeness of the operations actually performed and the method of assimilation. In connection with these parameters, the levels of activity organization were also determined, it was shown that in the period from 2 years to adolescence, verbal generalizations acquire the form of concepts, turning first into primary concepts for “oneself” and “others”, and then into the main concept “for oneself”.

Redaksiyaya daxil olub: 15.07.2025

PEDAQOGİKA NƏZƏRİYYƏSİNDƏ TƏHSİLİN HUMANİSTLƏŞDİRİLMƏSİ TENDENSİYALARI

Fidan Knyaz qızı Babayeva

Gəncə Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı

ORCID: 0009-0003-5572-0785

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.03>

E-mail: babayevafidan2013@gmail.com

Açar sözlər: təhsilin humanistləşdirilməsi, sosial-iqtisadi dəyişikliklər, təlim-tərbiyə üsulları, təhsil sistemi, ictimai münasibətlər.

Ключевые слова: гуманизация образования, социально-экономические изменения, методы обучения и воспитания, система образования, общественные связи.

Key words: humanization of education, socio-economic changes, methods of teaching and upbringing, education system, public relations.

Cəmiyyətimizdə yaranmış mürəkkəb sosial-iqtisadi şəraitdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yaranmış ziddiyyətlərin həlli yollarının axtarılmasında təhsil böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya miqyasında proseslər getdikcə mürəkkəbləşir və sürətli dəyişikliklərə məruz qalır. Cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər bütün sahələr kimi təhsil sahəsinə də öz təsirini göstərir. Əvvəllər hakim olmuş avtoritar təlim-tərbiyə üsulları və təhsildə vahidlik prinsipindən fərqli olaraq təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı yeni tendensiyalar meydana gəlməyə başlamışdır.

Lakin cəmiyyətdə baş verən yeniliklər bütün sahələrində dərin böhranla müşayiət olunur. Demokratik dəyişikliklər və real vəziyyət arasındakı ziddiyyətlər cəmiyyət həyatının bütün sahələrində dağıdıcı meyllərin güclənməsində özünü göstərir. Təhsil sistemində də cərəyan edən böhranlı vəziyyət məktəbin humanistləşdirilməsi istiqamətində yaranmış tendensiya­ların tam həyata keçirilməsinə imkan vermir.

Yaxın keçmişə xas olan, insanlara və ətraf mühitə humanist münasibət tərbiyə etməyə qadir olmayan avtoritar-tennokratik təlim metodları uşaqların təhsildən uzaqlaşmasına, təlim motivasiyasının zəifləməsinə, həyat fəaliyyətində dəqiq istiqamətin olmamasına, mənəvi-emosional sferanın sönüklüyünə səbəb olan amillərdəndir.

İnsanların rifahı və həyat şəraitinin yüksəldilməsinə yönəlmiş elmi-texniki tərəqqi arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır.

Əvvəlki dövrlərə xas olan bir çox çətinliklərin aradan qaldırılması, insanların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, müəyyən mənada mənəvi laqeyd münasibətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

İKT-nin vasitələri dərk etmə üsullarını elə dəyişdirir ki, uşaqlar bilik əldə etmək və məlumatları qavramaqda “passiv” olurlar [6, s.25].

Televiziya­da nümayiş olunan zorakılıq səhnələri uşaqların psixikasının pozulmasına, yeni-yetmələr arasında aqressivliyin güclənməsinə, qarşılıqlı münasibətlərin əsası kimi dini sektərlərin formalaşmasına və liderliyin yaranmasına gətirib çıxarır.

Kompüterlə iş çox vaxt insanın təbiət və digər insanlarla ünsiyyətdən uzaqlaşmasına səbəb olur. Real insani münasibətləri tədricən kompüter əvəz etməyə başlayır [6, s.26].

Müasir sosial vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, müxtəlif maraqların toqquşması nəticəsində yaranan kəskin sosial təbəqələşmə, rəqabət, qarşıduma, münaqişələr və zorakılıq gənc nəsəə neqativ təsir edir.

Bu baxımdan sənayenin sürətli inkişaf etdiyi cəmiyyətin əsas dəyəri kimi təbiət üzərində ağılıq etmək, mənfəətli ticarət, rəqabət və insan əməyindən istifadə fikri aktuallıq kəsb edir [3, s.57].

Əsrin əvvəllərindən başlayaraq millət və dövlətlər arasında gedən münaqişə və müharibələr onu göstərir ki, bəşəriyyət insanın və ictimai münasibətlərin humanizmdən uzaqlaşması kimi real təhlükə ilə üz-üzədir. İnsanların getdikcə cəmiyyətdən, əmək, təhsil prosesindən uzaqlaşması mənavi dəyərlərin itirilməsinə səbəb olur.

Sosial-iqtisadi böhranlar, ətraf mühitin dağıdılması, qlobal müharibələr yalnız indiki nəslin deyil, həm də gələcək nəslin, bütün bəşəriyyətin məhvinə gətirib çıxaracaq təhlükədir.

Texnogen sivilizasiyadan insana ali dəyər verən antropogen sivilizasiyaya keçid müasir dövrdə daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün insanları humanist dəyərlərə yiyələnməyə yönəltmək lazımdır [6, s.75].

Mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi təhsil ləyaqətli həyat tərzini yaratmağa insanları təhrik edən dəyərlər sistemi formalaşdırmağa, dağıdıcı meylləri aradan qaldırmağa malikdir.

Bu məsələnin həlli cəmiyyətin dəyərlər sisteminin yenilənməsi, həm də gənc nəslin ümum-bəşəri, mənavi dəyərlər əsasında təhsil-tərbiyəsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif pedaqoji problemlərin həllində ümumi istiqamət kimi təhsilin humanistləşdirilməsi uşaqların humanist yönüdə dəyərlərə yiyələnməsində aparıcı əsasə çevrilir. Yəni, bu istiqamətdə davranış və fəaliyyətin elə prinsip və normalar sistemini formalaşdırmaq lazımdır ki, mənavi seçim zamanı onlar yaranmış ziddiyyətləri humanist meyarlar əsasında həll etməyə imkan versin.

Təhsilin humanistləşdirilməsi, onun yenilənməsi cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu zaman bütün sferalarda qeyri-sabit vəziyyət mənavi, humanist dəyərlərə əsaslanan sosial bərabərlik problemini kəskin şəkildə qarşıya qoyur.

Təhsilin humanistləşdirilməsi hər bir insana şəxsiyyət kimi yüksək dəyər verməyə və bütövlükdə qlobal həyat tərzini təmin etmək üçün iki mühüm problemin həllinə kömək edir [1, s.104].

Humanistləşdirmə şəraitində məktəbin yeni mədəni-maarifləndirici funksiyasının həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Onun məqsədi cəmiyyətin mədəni həyatından məktəbin təcrid olunmasını aradan qaldırmağa istiqamətlənməkdir. Bu funksiya yaradıcı şəxsiyyətin formalaşmasına, özünüdərkətmə, özünütənzimləmə, mənavi aləmini zənginləşdirməyə, humanist yönüdə inkişaf qabiliyyətinin üzə çıxarılmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Müasir təhsilin ən mühüm problemlərindən biri humanist pedaqogika ideyalarının məktəb, kollec, peşə məktəbi və ali təhsil müəssisələrində həyata keçirilməsi ilə bağlı çətinliklərdir. Bu çətinliklərin səbəbi təhsilin və bütövlükdə cəmiyyətin düşüdü vəziyyətlə, humanizmin prinsipləri ilə ictimai həyatın zərərli meylləri arasındakı ziddiyyətlərlə müəyyən olunur.

Mövcud vəziyyətin mürəkkəbliyi və qeyri-müəyyənliyinə baxmayaraq, təhsilin inkişafında insanlara ləyaqətli həyat tərzini təmin edəcək aparıcı tendensiya təhsilin humanistləşdirilməsi olmalıdır. Təhsilin humanistləşdirilməsi - cəmiyyətin humanistləşdirilməsinə və həqiqi bəşəri mədəniyyətin formalaşdırılmasına aparan yoldur.

Humanistləşdirmə probleminin aktuallığı həm onun müasir təhsil üçün əhəmiyyəti, həm də

nəzəri və empirik müddəaların əsaslandırılması ilə müəyyən olunur. Nəzəri müddəalara ilk növbədə bu problemlə bağlı araşdırmalar aid edilir. Empirik müddəalara - təhsilin humanistləşdirilməsinə dair müxtəlif konsepsiya və yanaşmaların yaradılmasına və həyata keçirilməsinə yönəlmiş pedaqoji fəaliyyət təcrübəsi aiddir.

Humanistləşdirmənin təhlilinə dair vahid yanaşma onun həm “məllim-şagird” münasibətləri kontekstində, həm də geniş sosial-pedaqoji planda nəzərdən keçirilməsini nəzərdə tutur.

R.İ. Əliyevin fikrincə, respublikamızda təhsil sisteminin əsas vəzifəsi sosial tərəqqinin hərkətverici qüvvəsi kimi təhsil prosesinə sistemli şəkildə təsir etmək və milli mentalitetini bərpa etməkdən ibarətdir [1, s.37].

B.S. Gerşunski isə cəmiyyətimizdəki mövcud vəziyyətin sosial-mədəni və tarixi təhlilini apararaq belə bir qənaətə gəlir ki, hətta özünün ən yüksək səviyyəsində belə təhsilin funksiyası aşağıdakılara yönəlməlidir:

— mentalitetin əsası kimi tarixən formalaşmış mənəvi, ideoloji və mədəni dəyərlərinin ötürülməsi və möhkəmləndirilməsi;

— cəmiyyətin fərdi və ictimai mental keyfiyyətlərini ümumbəşəri əxlaqı və mənəvi dəyərlər hesabına zənginləşdirmək və hər bir xalqın ənənələrini qoruyub saxlamaqla onların inteqrasiyası;

— ən çox ehtimal olunan davranış və hərəkətlərin müxtəlif səviyyələrində əks olunan mənəvi dəyərlərin korreksiya və yenilənməsi [5, s.46-54].

Tədqiqatçı alim insanların davranış xüsusiyyətlərini, şüurun strukturunu və tamamilə psixikasını müəyyən edən sosial-psixoloji xüsusiyyətlərin dağılması nəticəsində yaranmış müasir “böhranlı mentalitetin” aradan qaldırılmasının vacibliyini qeyd edir. Hazırkı dövrdə pedaqoqlar qarşısında milli mentalitetin dərin əsaslarını müəyyən edən ən sabit mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi vəzifəsi durur [5, s.158-160].

Təhsilin humanistləşdirilməsi məsələsinə münasibətdə bu mövqe bizim baxışlarımızla üst-üstə düşür. Cəmiyyətin humanist dəyərlər üzərində yenidən qurulmasında təhsil mühüm rol oynayır. Təhsil vacib məlumatların və müxtəlif xarakterli dəyərlərin yaşlı nəsilədən gənc nəsle “ötürmək” funksiyasını yerinə yetirir. Bu mövqe təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi ilə sosial münasibətlərin humanistləşdirilməsi arasındakı əlaqənin olması ideyasını təsdiqləyir.

Elmi əsərlərin təhlili və təhsilin humanistləşdirilməsi probleminin dərk edilməsi belə bir nəticəyə gəlmək imkanı verir ki, təhsilin humanistləşdirilməsi fenomenində sosial-mədəni, nəzəri və praktikiyönlü istiqamətlər (aspektlər) mövcuddur. Təhsil sahəsindəki məsələlərin həlli, onların həyata keçirilməsini biz, bir-biri ilə əlaqəli bu problemin təhlilinə vahid yanaşma ilə əlaqələndiririk.

Təhlil zamanı təhsilin humanistləşdirilməsinin mahiyyəti, məzmunu, amilləri və həyata keçirilməsi vasitələri ilə bağlı alimlərin müxtəlif fikir ayrılıqları üzə çıxarıldı.

Y.T. Turçaninanın fikrincə, müasir təhsil problemlərinin həlli o zaman mümkün olacaqdır ki, cəmiyyətin təhsilə baxışı dəyişsin və təhsil prosesinin təşkilati strukturunun dəyişdirici yolları axtarılıb tapılsın. Bu praktikada müəllim və şagirdlərin özünüreallaşdırmasına, özünütənzimləməsinə daha geniş imkanlar yaradacaqdır [8, s.15].

N.M. Kazımov təhsilin humanistləşdirilməsi probleminin həllini şagird şəxsiyyətinin humanistiyönlü formalaşdırılması ilə əlaqələndirir. O, ideyalarda əks olunan humanist əxlaq nor-

malarının mənimsənilməsi əsasında baxışlar, hisslər, münasibətlər, dünyagörüşü sisteminin inkişafı yolu ilə şagirdin humanist tələbat və inanclarının formalaşdırılmasının zəruriliyini vurğulayır [2, s.32].

K.V. Qavriloviçin fikrincə isə, təhsilin humanistləşdirilməsi təhsil prosesində şagird şəxsiyyətinin əsas keyfiyyətlərinin tam şəkildə üzə çıxarılmasını, yaradıcılıq və ünsiyyət azadlıqlarını, eləcə də müəllimin özünün humanist fəaliyyət tərzinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur [4, s.12]. Tədqiqatçı təhsil sisteminin humanistləşdirilməsi prosesinin vəzifəsini uşaqlarda insanlara, ətraf aləmə, özünə qarşı humanist münasibətlərin formalaşdırılmasında görür. Müəllif problemin mümkün həlli yolları sırasında şagirdlərin diqqətini digər insanların emosional vəziyyətinə yönəltməyi, insanın idrak fəaliyyəti ilə emosional sferası arasındakı əlaqələrin, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin təmin olunmasını vurğulayır [4, s.39].

N.M. Kazımovun və V.K. Qavriloviçin fikirlərindəki fərq şagirdin humanist oriyentasiyasının formalaşmasına fərqli yanaşmalardadır. Bundan əlavə, V.K. Qavriloviç təhsilin humanistləşdirilməsinin amili kimi müəllim fəaliyyətinin humanist üslubunun formalaşması məsələsinə toxunsa belə, onun üzərində dayanmır.

T.V. Terexovanın mövqeyi yuxarıda qeyd olunan fikirlərdən fərqlidir. Alim öz konsepsiyasında insanı komponentlər kompleksi kimi qəbul edir (bioloji, psixoloji, sosioloji, tarixi, təbii-kosmik). T.V. Terexovaya görə, insanın inkişafına insan tərbiyəsinin məqsədini müəyyən edən pedaqogika da yönəlməlidir. O, tərbiyənin məqsədini hərtərəfli inkişaf etmiş insan yetişdirməkdə görür [7, s.37].

Tədqiqatçı alimin fikrincə bu məqsədə nail olmaq insan haqqında biliklərin sintezinə fənlərarası yanaşmanın tətbiqi sayəsində mümkündür. O, yazırdı: “Etiraf etmək lazımdır ki, tərbiyənin məqsədinin insan olması fikrini biz zəif təsəvvür edirik. Məhz buna görə də tərbiyənin məqsədi ilə alınmış nəticələr arasında tez-tez uyğunsuzluq müşahidə olunur. Şüursuz və şüuraltı kimi psixi fəaliyyət formalarının adını çəkmək kifayətdir ki, onlar hələ də pedaqoji təsirdən kənarda qalır [7, s.43].

İnsanın təbii genetik mahiyyətini onun yaradıcılığında, sosial idrak və məişət sərhədlərini aşmaq bacarığında axtarmaq lazımdır. Alimin fikrincə əgər insanın mahiyyəti yaradıcıdırsa, o zaman pedaqogikada kreativlik prinsipi aparıcı olmalıdır.

Apardığımız təhlilin yekunu olaraq belə qənaətə gəlmək olur ki, son dövrün tədqiqatçıları təlim-tərbiyənin ən yüksək vəzifəsini yaradıcı-insanın, öz şəxsi həyatının “memarı”nın, sosial-tarixi prosesin subyektinin formalaşmasında, həyat yaradıcılığı ideyalarının həyata keçirilməsində (yer üzündə ağıl inkişafı və qorunmasında) görürlər.

Bu konsepsiyanın əsas ideyaları sözsüz ki, humanizm pedaqogikasının prinsipləri ilə üst-üstə düşür. Fikrimizcə, tədqiqatçı – alimlərin insan fenomenini psixopedaqoji kontekstdə araşdırması təqdirəlayiqdir.

Problemin aktuallığı. Qeyri-sabit sosial vəziyyət, cəmiyyətdəki dağınıqlıq şəraitində pedaqoji fəaliyyətin mənasını müəyyən edən, uzun müddət bəşər mədəniyyətinin əsasını təşkil edən humanist idealların təcəssümü şagirdə, onun fəaliyyətinin təşkilinə, yaxşılıq, gözəllik, həqiqət, insanlar arasında bərabər münasibətlər ideallarına adekvat yanaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tələbələrin şagirdə humanist yanaşmanın həyata keçirilməsinə

yönəldilməsi metodikasının nəzəri əsasları müəyyən edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Müəllimin təhsil nəzəriyyəsi və praktikasında şagirdə humanist yanaşmanı həyata keçirməkdən ötrü hazırlanmış innovativ texnologiyanın təhsil praktikasına tətbiqi, müasir məktəbdə humanizm tərbiyəsinin səmərəliliyi üçün pedaqoji şərtlərin aşkar edilməsi ilə müəyyən edilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ. Humanist psixologiya / R.İ.Əliyev. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2023. – 197 s.
2. Kazımov N.M. Seçilmiş əsərləri. 7-ci cild. // N.M.Kazımov. – Bakı: OKA Ofset, 2012. – 148 s.
3. Бездухов, В.П. Гуманистическая направленность учителя как система ценностных ориентаций // Развитие творческих и коммуникативных способностей личности. – Самара: Сам ГПУ, 2016. – с.11-20.
4. Гавриловец К.В. Теория и методика воспитания гуманного отношения к людям у школьников. Автор дисс. на соиск. уч. ст. д.п.н. – Л., ЛГПИ, 2009. 40 с.
5. Гершунский Б.С. Стратегические приоритеты развития образования в России // Педагогика, 2016, № 5. с.15-22.
6. Проблемы гуманизации /Тезарус. под ред. Ю.Н.Кулюткина. - Спб., 2017.–150 с.
7. Терехова Т.В. Воспитание гуманных чувств школьников // Гуманизация и демократизация учебно-воспитательного процесса в учебном заведении.- Омск, 2010. с. 92-96.
8. Турчанинова Ю.Т. Свобода учиться и учить // Директор школы, 2017. № 1. с.15-27.

F.K. Babayeva

Pedaqogika nəzəriyyəsində təhsilin humanistləşdirilməsi tendensiyaları Xülasə

Tədqiqatın nəticəsində müəyyən olundu ki, insanın təbii genetik mahiyyətini onun yaradıcılığında, sosial idrak və məişət sərhədlərini aşmaq bacarığında axtarmaq lazımdır. Əgər insanın mahiyyəti yaradıcıdırsa, o zaman pedaqogikada kreativlik prinsipi aparıcı olmalıdır.

Müxtəlif pedaqoji problemlərin həllində ümumi istiqamət kimi təhsilin humanistləşdirilməsi uşaqların humanistliklə dəyərlərə yiyələnməsində aparıcı əsasə çevrilir. Yəni, bu istiqamətdə davranış və fəaliyyətin elə prinsip və normalar sistemini formalaşdırmaq lazımdır ki, mənəvi seçim zamanı onlar yaranmış ziddiyyətləri humanist meyarlar əsasında həll etməyə imkan versin. Təhsilin humanistləşdirilməsi, onun yenilənməsi cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərlə şərtlənir.

Ф.К. Бабаева**Тенденции гуманизации образования в теории педагогики
Резюме**

В результате исследования было определено, что природную генетическую сущность человека следует искать в его творчестве, в способности преодолевать границы социального познания и повседневности. Если сущность человека творческая, то принцип креативности должен быть ведущим в педагогике.

Гуманизирование образования как общее направление в решении различных педагогических задач становится ведущей основой для усвоения детьми гуманистических ценностей. То есть в этом направлении необходимо сформировать такую систему принципов и норм поведения и деятельности, которые позволили бы разрешать противоречия, возникающие при нравственном выборе на основе гуманистических критериев. Гуманизация образования, его обновление обусловлены изменениями в общественной жизни.

F.K. Babayeva**Trends in humanization of education in the theory of pedagogy
Summary**

As a result of the study, it was determined that the natural genetic essence of a person should be sought in his creativity, in the ability to overcome the boundaries of social knowledge and everyday life. If the essence of a person is creative, then the principle of creativity should be the leading one in pedagogy.

Humanization of education as a general direction in solving various pedagogical problems becomes the leading basis for children to learn humanistic values. That is, in this direction it is necessary to form a system of principles and norms of behavior and activity that would allow resolving contradictions that arise in moral choice based on humanistic criteria. Humanizations of education, its renewal are conditioned by changes in public life.

Redaksiyaya daxil olub: 15.07.2025

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN ŞAĞİRTLƏRƏ AŞILANMASININ PEDAQOJİ-SOSIAL ƏSASLARI

Əfsanə Mirəli qızı Qaragözlü

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0001-5557-7734

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.04>

E-mail: efsaneqaragozlu@gmail.com

Açar sözlər: milli kimlik, mənəvi tərbiyə, sosiallaşma, pedaqoji təsir, dəyərlər sistemi.

Ключевые слова: национальная идентичность, нравственное воспитание, социализация, педагогическое воздействие, система ценностей.

Key words: national identity, moral education, socialization, pedagogical influence, value system.

Mədəniyyət və dəyərlər hər bir xalqın milli kimliyinin, tarixi yaddaşının və mənəvi birliyinin əsas sütunlarını təşkil edir. Bu dəyərlər bir millətin keçmişini bu günə, bu gününü isə gələcəyə bağlayan körpü rolunu oynayır. Onların qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi milli varlığın davamlılığını təmin edən ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Bu baxımdan təhsil sistemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəb və müəllim təkcə bilik ötürən qurum və şəxs deyil, həm də milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı və ötürücüsüdür. Müəllimlərin, xüsusilə gənc pedaqoqların bu prosesdə rolu çox önəmlidir. Gənc müəllimlər müasir təlim metodlarını mənimsəyərək, ənənəvi dəyərlərlə yenilikçi yanaşmaları birləşdirə bilir, bu isə təhsil prosesini həm mənəvi, həm də elmi baxımdan zənginləşdirir.

Onların texnologiyadan, yeni pedaqoji yanaşmalardan və kommunikasiya bacarıqlarından səmərəli istifadə etməsi dəyərlərin şagirdlərə daha təsirli və müasir formada çatdırılmasına şərait yaradır. Gənc müəllimlər öz enerjiləri, yaradıcı yanaşmaları və vətənpərvərlik duyğuları ilə şagirdlərdə milli-mənəvi şüurun formalaşmasına mühüm töhfə verirlər.

Beləliklə, mədəniyyət və dəyərlərin qorunması məsələsində gənc müəllimlərin fəaliyyəti həm milli kimliyin möhkəmlənməsi, həm də müasir təhsil sisteminin humanist və milli istiqamətdə inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi prosesi yalnız elmi biliklərin verilməsi ilə yekunlaşmır, əksinə, bu proses daha dərin mənəvi, mədəni və sosial məzmun daşıyır. Dəyərlərin gənc nəsillərə çatdırılması onların milli irsə, adət-ənənələrə, dilə və tarixi yaddaşa olan münasibətini formalaşdırır. Bu, həm də şagirdlərdə öz kimliyinə hörmət, mənsubiyyət hissi və vətənə bağlılıq kimi mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasına xidmət edir.

Müəllim bu prosesin əsas aparıcı qüvvəsidir. O, yalnız dərs zamanı bilik ötürən şəxs deyil, həm də şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşmasında, mənəvi dünyagörüşünün inkişafında rəhbər rolunu oynayır. Bu səbəbdən müəllim dərs proqramlarını milli dəyərlərlə zənginləşdirməli, tədris materiallarını şagirdlərin milli kimlik duyğusunu gücləndirəcək şəkildə təqdim etməlidir.

Məktəbdənkənar fəaliyyətlər – ekskursiyalar, ədəbi-bədii gecələr, vətənpərvərlik tədbirləri, mədəni irsə həsr olunmuş layihələr və könüllü fəaliyyətlər – bu prosesin mühüm tərkib hissəsidir. Belə tədbirlər gənclərin dəyərləri yalnız nəzəri bilik kimi deyil, həm də gündəlik həyatın bir hissəsi kimi dərk etməsinə imkan yaradır.

Milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsi müəllimin peşəkar və mənəvi məsuliyyətini özündə birləşdirən çoxşaxəli bir prosesdir. Bu proses gənc nəslin həm intellektual, həm də mənəvi baxımdan yetkin formalaşmasına xidmət edir və milli kimliyin qorunub gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Milli-mənəvi dəyərlər hər bir xalqın mövcudluğunu, onun tarixi davamlılığını və mədəni bütövlüyünü təmin edən əsas mənəvi dayaqdandır. Bu dəyərlər gənc nəslin milli kimliyinin formalaşmasına, vətənə sevgi və sədaqət hisslərinin yaranmasına, həmçinin onların cəmiyyətə faydalı, məsuliyyətli və mənəviyyətli fərdlər kimi yetişməsinə mühüm təsir göstərir. Gələcək nəsillərin milli ruhda formalaşması məhz bu dəyərlərin şüurlu şəkildə mənimsənilməsi ilə mümkündür.

Təhsil sistemi, xüsusilə də müəllim amili, milli-mənəvi dəyərlərin ötürülməsində həlledici rol oynayır. Müəllimlər dərs prosesinə milli mədəniyyətə, adət-ənənələrə, milli qəhrəmanlara və tarixi hadisələrə dair nümunələri daxil etməklə şagirdlərdə bu dəyərlərin təməllərini möhkəmləndirirlər. Bununla yanaşı, onlar şagirdləri milli-mənəvi mövzulara dair müzakirələrə, yaradıcı tapşırıqlara və ictimai fəaliyyətlərə cəlb etməklə onların fəal və düşünən vətəndaş kimi formalaşmasına şərait yaradırlar.

Müəllimlər şagirdləri təşviq edərək, onlarda milli qürur və vətənpərvərlik hissini gücləndirir, mənəvi dəyərlərin gündəlik davranış və münasibətlərdə təzahürünü təmin edirlər. Bu, sadəcə bir tədris məqsədi deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş dərin pedaqoji və sosial prosesdir. Beləliklə, milli-mənəvi dəyərlərin tədris prosesinə inteqrasiyası təkcə bilik verməklə məhdudlaşmır, həm də gələcək nəsillərin milli kimlik şüuruna, vətənə bağlılıq duyğusuna və mənəvi yetkinliyinə əsaslı töhfə verir.

Gənc müəllimlər müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, tədris prosesinə yenilikçi yanaşmalar gətirməklə milli-mənəvi dəyərlərin daha səmərəli şəkildə şagirdlərə çatdırılmasına nail ola bilirlər. Onların dinamik düşüncə tərz, texnologiyadan bacarıqlı istifadəsi və yaradıcı yanaşmaları tədris prosesini həm maraqlı, həm də mənəvi cəhətdən dəyərli edir. Bu yanaşma sayəsində şagirdlər təkcə bilik qazanmaqla kifayətlənmir, həm də öz milli kimliklərini və mənəvi prinsiplərini dərinlən dərk edirlər.

Milli-mənəvi dəyərlərin tədrisi yalnız humanitar fənlərlə məhdudlaşmamalıdır. Dəyərlər bütün fənlərdə — riyaziyyat, fizika, biologiya, informatika və digər sahələrdə də inteqrativ şəkildə təqdim oluna bilər. Məsələn, riyaziyyat dərslərində əməksevərlik, dəqiqlik və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər vurğulana bilər; fizika dərslərində Azərbaycan alimlərinin nailiyyətləri və elmə töhfələri misal göstərilə bilər; informatika dərslərində isə rəqəmsal etikaya və mədəni davranış qaydalarına diqqət yetirilə bilər.

Bəzi müasir pedaqoji yanaşmalara nəzər salaq:

1. Layihə əsaslı təlim (Project-Based Learning) – Şagirdlər milli irs, tarix, mədəniyyət və ya elm sahəsində müəyyən layihələr hazırlayaraq həm bilik, həm də dəyər qazanırlar.

2. Problemyönlü təlim (Problem-Based Learning) – Şagirdlərə milli-mənəvi məzmun daşıyan real və ya simulyasiya edilmiş problemlər təqdim olunur və onlar bu problemləri komanda şəklində həll edirlər.

3. İnteqrativ təlim yanaşması – Müxtəlif fənlər arasında əlaqə yaradılaraq dəyərlər tədris materialına təbii şəkildə daxil edilir.

4. Təcrübəyə əsaslanan öyrənmə (Experiential Learning) – Şagirdlər muzeylərə, mədəniyyət ocaqlarına, tarixi məkanlara səfərlər edərək dəyərləri birbaşa təcrübə yolu ilə qavrayırlar.

5. Rəqəmsal və interaktiv tədris mühiti – Müəllimlər interaktiv proqramlar, video resurslar və onlayn oyunlar vasitəsilə milli-mənəvi mövzuları daha cəlbedici formada təqdim edə bilirlər.

Müəllimlərin çağdaş pedaqoji metodlardan istifadə etməsi milli-mənəvi dəyərlərin tədris prosesinə integrasiyasını asanlaşdırır, təhsili daha maraqlı, mənalı və həyatla əlaqəli edir.

Müasir vəsaitlərdən yararlanmaq – Müəllimlərin ən böyük üstünlüklərindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyalarına dərinlən bələd olmalarıdır. Bu bilik və bacarıqlar onlara milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasında yeni, daha cəlbedici və effektiv metodlardan istifadə etməyə şərait yaradır. Müasir dövrün şagirdləri texnologiya ilə sıx əlaqədə olduqları üçün, tədris prosesinə rəqəmsal vasitələrin integrasiyası onların diqqətini cəlb edir və öyrənməyə marağı artırır. Müəllimlər interaktiv dərsliklər, multimedia təqdimatları, videodərslər, animasiyalar, elektron testlər və oyunlaşdırılmış tədris platformaları vasitəsilə milli-mənəvi mövzuları daha canlı və yadda qalan şəkildə təqdim edə bilirlər. Bu yanaşma sayəsində dəyərlər yalnız sözlə deyil, həm də vizual və praktiki vasitələrlə şagirdlərə ötürülür.

Məsələn, Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətləri, mədəni irsi və milli qəhrəmanları haqqında interaktiv təqdimatlar, qısa filmlər və virtual muzey turları şagirdlərdə həm bilik, həm də emosional bağlılıq yaradır. Eyni zamanda, sosial media və onlayn platformalardan düzgün və məqsədyönlü istifadə gənclərin milli-mənəvi mövzulara marağını gücləndirir, onların öz dəyərlərini qoruma və paylaşma motivasiyasını artırır. (3)

Müasir texnologiyaların pedaqoji fəaliyyətə integrasiyası gənc müəllimlər üçün milli-mənəvi tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltməyə, təhsili daha müasir, interaktiv və dəyərlərə əsaslanan bir istiqamətə yönəltməyə geniş imkanlar yaradır.

Tənqidi düşüncəni təşviq etmək – Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində tənqidi düşüncənin formalaşdırılması şagirdlərin tarixi və milli-mənəvi dəyərlərə daha müsbət və ağıllı yanaşmasını təmin edir. Onlar şagirdləri sadəcə məlumatları əzbərləməyə deyil, həm də bu məlumatları analiz etməyə, müqayisə etməyə və öz nəticələrini çıxarmağa təşviq edirlər.

Müəllimlər tarixi hadisələri, milli qəhrəmanların həyatını, mədəni irsi və sosial dəyişiklikləri təqdim edərkən şagirdləri müxtəlif baxış bucaqlarından düşünməyə sövq etməlidirlər. Bu, onların hadisələrin səbəb və nəticələrini anlamaq qabiliyyətini gücləndirir, milli-mənəvi dəyərlərin mahiyyətini dərinlən qavramalarına kömək edir. Müəllimlər diskussiya, debat, layihə işi və tədqiqat üsullarından istifadə etməklə şagirdlərin tənqidi yanaşmasını inkişaf etdirə bilirlər. Məsələn, tarixi bir hadisə üzərində müxtəlif perspektivləri müqayisə etmək, onun cəmiyyət və milli kimlik üzərində təsirini qiymətləndirmək şagirdlərdə analiz və problem həll etmə bacarıqlarını artırır. Tənqidi düşüncənin təşviqi yalnız biliklərin mənimsənilməsinə xidmət etmir, həm də gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərləri dərk etmə, qiymətləndirmə və qoruma bacarıqlarını gücləndirir, onları müstəqil və düşüncəli vətəndaşlar kimi formalaşdırır.

Motivasiya və rol model olmaq - Müəllimlər şagirdlər üçün ilham mənbəyi ola bilər və onlara milli-mənəvi dəyərlərin gündəlik həyatda istifadəsini göstərə bilər. Onlar öz davranışları, həyat tərzləri və sosial fəaliyyətləri ilə şagirdlər üçün nümunə olmalıdırlar.

İntegrativ yanaşma və fənlərarası əlaqə - Milli-mənəvi dəyərlərin təkcə humanitar fənlərlə məhdudlaşmadığını, təbiət və texnologiya fənlərində də yer ala biləcəyini göstərmək gənc

müəllimlərin vəzifəsidir. Tarix, coğrafiya, informatika kimi fənlərlə paralel olaraq müasir texnologiyaların bu dəyərlərin qorunmasına necə töhfə verdiyini izah etmək mümkündür.

“Tədqiqatlar göstərir ki, yaradıcı insanlar başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda digərlərinə nisbətən daha uğurludurlar (Gafour, Ola & Gafour, Walid, 2020). Onlar həmçinin daha yaxşı dinləyicidirlər. Yaradıcı insanlar, eyni zamanda açıq fikirlidirlər və yeni həllər təqdim etməkdən, ideyaları analiz etməkdən çəkinmirlər. Risk etmək, problemlərlə üzləşmək yaradıcı düşünə bilənlər üçün bir şans kimi görünür. Onlar yeni yolların, ideyaların, texnikaların kəşf edilməsinin riskə getmədən imkansız olduğu qənaətinə gəlirlər, buna görə də bu vəziyyətlərdə cəsarətli addım atmaqdan qorxmurlar” (1).

Milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılması mövzusunun fənlərarası inteqrasiyası təhsil prosesini daha zəngin və mənalı edir. Bu yanaşma müxtəlif fənlərdə eyni dəyərlərin fərqli kontekstlərdə tədris olunmasına imkan yaradır. Məsələn, tarix dərslərində milli qəhrəmanların həyatı və tarixi hadisələr vasitəsilə vətənpərvərlik və cəsarət dəyərləri vurğulanır, ədəbiyyat dərslərində isə şeir və nəsr nümunələri vasitəsilə hörmət, səmimiyyət və mənəviyyat mövzuları işlənir. Riyaziyyat və fizika dərslərində isə əməksevərlik, dəqiqlik və məsuliyyət kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına diqqət yetirilə bilər. İnformatika və texnologiya fənlərində isə rəqəmsal etikaya və məsuliyyətli davranışa yönəlmiş fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlərin mənəvi və sosial bacarıqları inkişaf etdirilir. Beləliklə, fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin dəyərləri müxtəlif sahələrdə praktik olaraq qavramasına və tətbiq etməsinə şərait yaradır.

Problemin aktuallığı. Milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılmasında pedaqoji–sosial əsasların aktuallığı günümüzdə artır. Qloballaşma və texnologiyanın sürətli inkişafı gənc nəsildə milli kimlik və mənəvi dəyərlərin zəifləməsinə səbəb ola bilər. Məktəb və müəllimlər bu dəyərlərin qorunmasında və ötürülməsində əsas rol oynayır. Gənc müəllimlərin müasir pedaqoji metodlardan istifadəsi dəyərlərin maraqlı və səmərəli şəkildə tədrisinə imkan verir. Nəticədə, bu proses həm fərdi inkişaf, həm də cəmiyyətin milli identitetinin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi odur ki, milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılmasında pedaqoji və sosial əsaslar sistemli şəkildə təhlil edilmiş, müəllimlərin müasir pedaqoji metodlardan və texnologiyalardan istifadə edərək bu dəyərlərin səmərəli ötürülməsindəki rolu vurğulanmışdır. Məqalədə, həmçinin müxtəlif fənlərdə inteqrativ yanaşmalar, tənqidi düşüncənin təşviqi və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin milli-mənəvi tərbiyəyə təsiri konkret nümunələrlə təqdim olunmuşdur. Bu, mövzunun nəzəri və praktik aspektlərini birləşdirərək, təhsil prosesində milli-mənəvi dəyərlərin səmərəli tədrisi üçün yeni metodoloji yanaşmaların tətbiqinə zəmin yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalənin praktik əhəmiyyəti ondadır ki, müəllimlər və təhsil işçiləri üçün milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılması prosesində konkret metod və yanaşmalar təqdim edir. Məqalədə gənc müəllimlərin müasir pedaqoji üsullardan, rəqəmsal və interaktiv resurslardan istifadə etmə yolları göstərildiyi üçün tədris prosesində dərslərin və məktəbdənkənar fəaliyyətlərin daha səmərəli təşkili mümkündür. Həmçinin, tənqidi düşüncənin təşviqi və inteqrativ yanaşmaların tətbiqi vasitəsilə şagirdlərin milli kimlik və mənəvi dəyərlərə bağlılığı artırıla bilər. Təklif olunan metodlar müəllimlərə tədris planlarını zənginləşdirmək, şagirdlərin maraq və iştirakını artırmaq imkanı yaradır. Nəticədə, məqalə həm

tədrisin keyfiyyətini yüksəldir, həm də gənc nəslin vətənpərvər və məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Gafour, O., & Walid, G. Creative Thinking skills-A Review article, 2020.
2. <https://eudi.az/sections/read/34>
3. <https://arti.edu.az/wp-content/uploads/2023/10/Uumt%C9%99hsil-m%C9%99kt%C9%99bl%C9%99rind%C9%99-t%C9%99rbiy%C9%99-isinin-t%C9%99skili.pdf>

Ə.M. Qaragözlü

Милли-мәнәви дәрәғәләрин шәғирдләрә ашланмасынын педәғәҗи–сәсиәл әсәсләри Хүләсә

Hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərdə ölkənin tarixinə, millətinə və gələcəyinə qarşı məsuliyyət və inam hissi formalaşdırır. Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi kompleks yanaşmalarla aparılmalıdır, çünki bu, təkcə hərbi xidmətlə deyil, həm də ümumi vətəndaşlıq borcu, milli dəyərlər və vətənə sevgi ilə sıx bağlıdır.

Uşaqlarda hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinə məktəb dövründən daha məqsədyönlü şəkildə başlamaq lazımdır. Lakin kiçik yaşlı şagirdlərlə işləyərkən daha diqqətli olmaq məsləhətdir. Onlarda hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi gələcək üçün cəsur və cəsur vətəndaşlar yetişdirmək deməkdir.

Э.М. Карагөзлү

Педагогико–социальные основы прививания учащимся национально– духовных ценностей Резюме

Прививание учащимся национально–духовных ценностей опирается как на педагогические, так и на социальные основы. В этом процессе ключевую роль играют учителя, поскольку они передают знания и ценности будущим поколениям. Система образования является основной платформой для формирования национальной идентичности и нравственного мировоззрения учащихся.

Молодые преподаватели, используя современные педагогические методы, могут преподносить ценности более интересно и эффективно. Внеурочная деятельность и интерактивные подходы также способствуют укреплению национально–духовного воспитания. Поощрение критического мышления помогает учащимся лучше понимать и осознанно принимать ценности. В результате педагогические и социальные основы совместно обеспечивают формирование нового поколения как нравственно богатых, патриотичных и ответственных граждан.

A.M. Qaragozlu**Pedagogical and social foundations for instilling national and spiritual values in students****Summary**

The instillation of national and spiritual values in students relies on both pedagogical and social foundations. In this process, teachers play a key role, as they transmit knowledge and values to future generations. The education system serves as the main platform for shaping students' national identity and moral worldview.

Young educators, using modern pedagogical methods, can present these values in a more engaging and effective manner. Extracurricular activities and interactive approaches also contribute to strengthening national and spiritual education. Encouraging critical thinking helps students better understand and consciously embrace these values. As a result, the combined pedagogical and social foundations ensure the development of a new generation of morally rich, patriotic, and responsible citizens.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2025

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY

**СИСТЕМНОСТЬ ЗНАНИЙ – ПОКАЗАТЕЛЬ ВЫСОКОГО УРОВНЯ
УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩЕГОСЯ**

Земфира Салим кызы Султанова

старший преподаватель

Азербайджанский Государственный

Педагогический Университет,

ORCID: 009-0000-3964-9788

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.05>

E-mail: zemfirasultanova52@mail.ru

Ключевые слова: музыка, принцип, развитие, сочинение, цикл

Açar sözlər: musiqi, prinsip, inkişaf, əsər, silsilə

Key word: music, principle, incompatible, composition, cycle

Одной из основных мыслительных операций человека является *систематизирование*. Чтобы овладеть наукой, необходимо изучить её в системе. «Только система – писал К.Д. Ушинский, – конечно, разумная, выходящая из самой сущности предметов, даёт нам полную власть над нашими знаниями». (с.355)

Способность к обобщениям является показателем более высокого уровня умственного развития учащихся и основывается на таком качестве мышления как системность знаний.

В процессе обучения в классе фортепиано, разучивания разнообразных музыкальных сочинений учащиеся должны приобретать специальные знания, логично выстроенные в *систему*, что должно способствовать более эффективному развитию их музыкального мышления.

При освоении музыкального произведения, раскрытии его содержания, необходимы, прежде всего знания о стиле композитора, исторической эпохе, музыкальном жанре, структуре сочинения. И только на основе этих знаний возможен подробный анализ сочинения, понимание особенностей музыкального языка, глубокого осознания замысла композитора.

В процессе обучения музыке особого внимания заслуживают вопросы стиля композиторов, чьи произведения изучаются учащимися. “Стиль - это исторически сложившаяся общность образной системы, средств и приёмов художественного выражения, обусловленная единством идейного содержания искусства” (с.341).

Понятие «стиль в музыке» включает «выражение некоторого единства, охватывающего какое-либо множество художественных явлений, произведений одного автора или ряда авторов, включая совокупность произведений, и относящихся к целому историческому периоду». (с. 115)

Для понимания стиля композитора необходимо изучение всего его творчества в тесной связи с искусством, культурой той исторической эпохи и страны, к которой композитор принадлежит. «Изучая произведение, – говорит А.Б. Гольденвейзер, – необходимо вникнуть в личность автора, сквозь его музыку прочесть его душу, душу его народа, его эпохи, передать это слушателям» (с. 109)

В педагогической практике для глубокого понимания учащимися стиля композитора необходимо изучение целого ряда его произведений, т.к. основной задачей стилевой характеристики является именно выявление общих признаков, которые объединяют многие сочинения этого автора. Только получив глубокие знания о стиле композитора, учащиеся смогут разобраться и понять характерные особенности и жанра, и музыкальной формы, и средств музыкальной выразительности. Изучение стиля повлечёт за собой необходимость приобретения новых знаний, более глубоких и разнообразных, об исторической эпохе, творчестве композитора, музыкальной культуры в целом, а также о смежных областях искусства. Изучение стиля даёт учащимся не только определённый багаж знаний, но и в процессе обучения, работы над музыкальным репертуаром у учащихся постоянно возникает необходимость оперирования ими при анализе, сравнениях и обобщениях, так при разборе структуры каждого произведения, музыкального языка требуется глубокое понимание стилевых особенностей композитора.

Таким образом, знания о стиле являются ведущими в процессе овладения музыкальными сочинениями.

Немаловажное значение в педагогическом процессе имеют знания о музыкальном жанре. Понятие «жанр» входит важной частью в общую иерархию понятий, которыми оперирует музыкальное мышление. «Музыкальные жанры» – это роды и виды музыкальных произведений, исторически сложившиеся в связи с различными типами содержания музыки, в связи с определёнными её жизненными назначениями, с различными функциями и различными условиями её использования и восприятия» (с.92). Понятие «музыкальный жанр» включает понимание определённого круга образов, определённого идейно-художественного содержания, воспроизводящихся в музыкальных произведениях и являющихся характерными для каждой исторической эпохи.

Музыкальные жанры являются средством типизации жизненного содержания в музыке, отражения действительности, имеют свои определённые выразительные средства, художественные приёмы. Музыкальные жанры развиваются и преобразуются в соответствии с ходом общественного развития, с изменением содержания и задач музыкального искусства, поэтому для раскрытия содержания музыкальных произведений необходимы знания о музыкальном жанре.

Знания законов музыкальной архитектоники, понимание логики формы, структуры музыкального произведения являются существенным компонентом музыкального мышления. Понятие «архитектоническое мышление» связано с умением охватить произведение в целом, осознать каждый момент звучания как логически подчинённый целому. Динамическое раскрытие содержания произведений подчиняется законам музыкальной драматургии, законам архитектоники, логике последования музыкальной мысли. Звуковая природа музыкального искусства требует ясной и логичной формы. Выбор композитором музыкальной формы связан с содержанием и характером произведения, т.к.

необходимо учитывать образно-выразительные возможности различных форм. Понятие музыкальной формы – это отражение диалектики содержания в логических законах и категориях.

Музыкальное произведение представляет собой единство формы и содержания. «Под музыкальной формой понимается целостная организация музыкальных средств, воплощающая содержание произведения. Иначе говоря, все жанровые средства, все мелодические оттенки, типы фактуры, пропорции частей, организованные в данном произведении в единую, целостную систему средств для передачи содержания произведения, образуют его форму». (с. 36) Музыкальная форма понимается двояко: в узком и широком понимании смысла слова. В широком смысле имеется в виду целостная организация музыкальных средств, которые воплощают содержание музыкального сочинения. В узком смысле это понятие означает композиционный план музыкального произведения, т.е. соотношение его частей.

В учебном процессе учащиеся без знаний о музыкальной форме не смогут понять структуру произведения, логику его развития: исполнитель должен ясно осмысливать конструкцию сочинений, которые он изучает. Овладевая разнообразным по форме музыкальным репертуаром, учащиеся имеют возможность подробно анализировать каждое произведение, разбирать его строение, тем самым систематически приобретать новые и оперировать имеющимися знаниями, что интенсивно способствует развитию музыкального мышления.

В формировании музыкального мышления учащихся, основанном на познании закономерностей музыкального искусства, существенное значение имеет изучение гармонии. Только благодаря глубокому пониманию законов выразительности музыкального языка до конца познаётся специфика художественно-образного мышления в музыке. Являясь логическим началом в музыке, гармония помогает учащимся понять строение музыкальных произведений, способствует пониманию построения частей произведения, играя существенную роль в развитии содержания сочинения. Производя подробный гармонический анализ изучаемых произведений, учащиеся лучше осознают содержание, структуру сочинений, имеют возможность пополнять и расширять свои знания по гармонии, сравнивать особенности гармонического языка различных композиторов, тем самым развивая свои интеллектуальные возможности.

Фактура, также является важным средством интонированного высказывания, способом воплощения гармонии в конкретном звучании. Красочность и выразительность фактуры в процессе обучения часто помогает учащимся определить творческий почерк композитора, т.к. приёмы фактурного изложения гармонии имеют стилевую и историческую определённую.

Мелодия – это выражение музыкальной мысли. Гармония всегда едина с мелодией, обогащая её, она подчёркивает мелодическую выразительность. Закономерности внутреннего строения мелодии подчинены общей логике развития музыкального образа в целом.

Средства музыкальной выразительности в музыке существуют вместе, нераздельно.

Мелодия, отражающая идею произведения, имеет ладовую основу.

Ритм организует звуки мелодии во времени, придавая мелодии определённый характер.

Темп и динамика сообщают мелодии особую жизненность, вызываемую сменой скорости движения музыкальных звуков и силы их звучания.

Тембр даёт своеобразный колорит мелодии, аккомпанемент–гармоническое сопровождение – усиливает её ладовую основу, делает её богаче, ярче, красочнее.

Зная назначение и сущность каждого из средств музыкальной выразительности, можно научиться анализу музыки для лучшего понимания содержания музыкальных произведений.

Анализ музыкальных произведений включает разбор различных средств музыкальной выразительности, что облегчает понимание музыкальной речи. Анализ должен быть подчинён выявлению содержания произведения в соответствии с замыслом композитора, он нужен для того, чтобы глубже понять характер музыки, главную идею произведения.

По мере прохождения разнообразного репертуара учащиеся должны усваивать знания в строгой логической системе, построенной по принципу дедукции. Для применения системы музыкальных знаний на практике учащимся необходимо совершать также мыслительные операции как анализ, синтез, сравнение, обобщение; постоянное усвоение системы знаний, помогает применить их на практике.

Научный результат работы. Поиск словесных характеристик художественного образа, сравнений и метафор, отражающих его эмоционально-поэтическую сущность, чёткое определение задач технической работы - всё это активизирует мысль и слух студента, положительно влияет на итоги его работы.

Научная новизна работы. Эмоциональные ощущения, образные ассоциации, порождаемые гармонией, модуляциями; мелодиями и другими музыкальными явлениями следует закреплять с помощью словесных определений. Эти словесные определения, зависящие от индивидуальности и восприимчивости студента, помогают создать в эмоциональной памяти своеобразное «течение», по которым потом «пойдёт» вдохновение.

Практическая значимость работы. Для более глубокого понимания сочинения преподаватель знакомит учащегося с какими-либо фактами из жизни композитора, его воззрениями, характеризует его и эпоху, и творчество в целом, проводит параллели другими произведениями инструментальными, симфоническими, отмечая их специфические черты или, наоборот – находя общее в художественных образах.

Литература

1. Ушинский К.Д. Собр.соч., т.5, М., 1949.
2. Михайлов М. К проблеме стилового анализа. В кн.: Современные вопросы музыкознания. М.: Музыка, 1976.
3. Психология усвоения знаний. /Под ред. Менчинская Н.А. М.: Просвещение, 1954.
4. Гольденвейзер А.Б. О музыкальном исполнительстве. Выдающиеся педагоги-пианисты о фортепианном искусстве. М.-Л: Музыка, 1966.
5. Мазель Л.А., Цуккерман В.А. Анализ музыкальных произведений. М., Музыка, 1967.

Z.S. Sultanova**Biliyin sistemliliyi şagirdin yüksək zehni inkişafının göstəricisidir
Xülasə**

Azərbaycan xalqının musiqisinin bədii xəzinəsi çox genişdir. Milli bədii yaradıcılığı səciyələndirən mədəni kompleksin anlaşılması müasir musiqiçi və vətəndaşa çox vacibdir. Bundan başqa burada musiqi ilə məşğul olmanın milli formalarına meyil etmək lazımdır. Azərbaycan musiqisinin milli spesifikasiyasının dərk edilməsi, bu sahənin dərinliklərinə getmə Azərbaycan musiqi pedaqogikası üçün aktual olan bir sıra problemlər ilə bağlıdır.

Məqalədə musiqi pedaqogikasının bir elm kimi məqsədindən bəhs edilir. Onun predmeti, əsas kateqoriyaları, problemləri və ictimai elmlər sistemində yeri öyrənilir. Şəxsin musiqi inkişafının xüsusiyyətləri təhlil edilir.

З.С. Султанова**Системность знаний - показатель высокого уровня умственного
развития учащегося
Резюме**

Художественное богатство азербайджанской народной музыки весьма обширно. Понимание культурного комплекса, характеризующего национальное художественное творчество, крайне важно для современного музыканта и гражданина. Кроме того, необходимо опираться на национальные формы музицирования. Понимание национальной специфики азербайджанской музыки и глубокое изучение этой области связаны с рядом актуальных для азербайджанской музыкальной педагогики проблем.

В статье рассматривается назначение музыкальной педагогики как науки. Изучаются её предмет, основные категории, проблемы и место в системе общественных наук. Анализируются особенности музыкального развития личности.

Z.S. Sultanova**The systematic nature of knowledge is an indicator of a student's
high level of mental development
Summary**

The artistic richness of Azerbaijani folk music is vast. Understanding the cultural complex that characterizes national artistic creativity is crucial for the modern musician and citizen. Furthermore, it is essential to draw on national forms of music-making. Understanding the national specifics of Azerbaijani music and a deep study of this area are associated with a number of issues that are relevant to Azerbaijani music pedagogy.

This article examines the purpose of music education as a science. It examines its subject matter, main categories, problems, and place within the social sciences. The characteristics of personal musical development are analyzed.

Redaksiyaya daxil olub: 17.09.2025

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES

TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI İLƏ FƏALİYYƏTİN FİZIOLOJİ
MƏSƏLƏLƏRİ

УДК: 37.0

Rəhiməxanım Rzabala qızı Məmmədzadə

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

ORCID: 0009-0008-2256-3185

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.06>

E-mail: ragimaxanum.mamedzade@mail.ru

Açar sözlər: *tərbiyə texnologiyaları, mənəvi keyfiyyətlər, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılması, problemin nəzəri əsasları, problemin fizioloji əsasları*

Ключевые слова: *воспитательные технологии, нравственные качества, формирование нравственных качеств, теоретические основы проблемы, физиологические основы проблемы*

Key words: *upbringing technologies, moral qualities, formation of moral qualities, theoretical foundations of the problem, physiological foundations of the problem*

İstənilən pedaqoji texnologiya müəyyən tələblərə cavab verməlidir. Aşağıdakı texnoloji meyarlara diqqət yetirək:

1) **ardıcılıq** (prosesin məntiqi, bütövlüyü, onun bütün hissələrinin qarşılıqlı əlaqəsi);

2) **idarə oluna bilənlik** (məqsədin müəyyənləşdirilməsi, planlaşdırma, prosesin dizaynı, mərhələli diaqnostika, nəticənin tənzimlənməsi üçün müxtəlif vasitə və üsulların mümkünlüyü);

3) reproduktivlik (hər hansı müəllim tərəfindən təkrar istifadə imkanı);

4) səmərəlilik (planlaşdırılmış nəticənin əldə edilməsinin təminatı).

Bu texnoloji səmərəlilik meyarlarına uyğun olaraq pedaqoji texnologiyanın strukturuna aşağıdakılar daxildir:

1) **nəzəri əsaslandırma** (məqsədin qoyuluşu, konkret texnologiyanın məqsədlərinə adekvat konsepsiya, onun həyata keçirilməsi fərziyyəsi, planlaşdırılan nəticə);

2) proses xəritəsi kimi təqdim oluna bilən prosesual hissə (texnoloji proses) (texnoloji zəncirin hər bir halqasında aralıq nəticələri, vasitələr, diaqnostika meyarları və üsulları, korreksiya variantlarını göstərən hərəkətlərin addım-addım ardıcılığı şəklində prosesin təsviri).

Pedaqoji texnologiyanın **fizioloji əsaslarına** psixofizioloji mexanizmlərin, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərinin, habelə bilik, bacarıq və bacarıqların müvəffəqiyyətlə ötürülməsi və mənimsənilməsi üçün qanunauyğunluq və şərtlərin nəzərə alınması daxildir. Pedaqoji psixofiziologiya tətbiqi sahə kimi təlim prosesini optimallaşdırmaq üçün bu aspektləri öyrənir.

Pedaqoji texnologiya çərçivəsində **fizioloji əsaslar** aşağıdakılarda özünü göstərir:

1) yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq.

Sinir, ürək-damar, tənəffüs, həzm kimi müxtəlif bədən sistemlərinin inkişaf səviyyəsi məlumatın qavranılmasına və mənimsənilməsinə, həmçinin performansə təsir göstərir.

2) Tədris prosesinin optimallaşdırılması.

Bioritmlərin, gündəlik iş rejiminin, fiziki fəaliyyətin, sensor yükün, daxili mikroiqlimin, işıqlandırmanın və tələbələrin fizioloji vəziyyətinə təsir edən digər amillərin nəzərə alınması təlimin səmərəliliyinin artırılmasına kömək göstərir.

3) Sağlamlığa qənaət edən texnologiyaların inkişafı.

Təbii texnologiyası tələbələrin sağlamlığının mühafizəsi və yaxşılaşdırılması, o cümlədən fiziki fəaliyyətin təşkili, rəşional qidalanma, gündəlik rejimə riayət, yorğunluğun və həddindən artıq yüklənmənin qarşısını almaq üçün tədbirləri təmin etməlidir.

4) Psixofizioloji xüsusiyyətlərə uyğun metodlardan faydalanma

Müxtəlif tədris üsulları (məsələn, əyani, praktik, şifahi) tələbələrin fizioloji vəziyyətinə müxtəlif təsir göstərir, ona görə də onların fərdi xüsusiyyətlərinə və yaşına uyğun olan metodların seçilməsi vacibdir.

5) Psixofizioloji vəziyyətin diaqnostikası.

Psixofizioloji inkişaf səviyyəsinin, sinir sisteminin funksional vəziyyətinin və performansının qiymətləndirilməsi xüsusi yanaşma və korreksiya ehtiyacı olan tələbələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. **Məktəbin tərbiyə sisteminin strukturu** aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- həyata keçirilməsi üçün sistemin yaradıldığı ideyalar toplusu kimi məqsəd;
- məqsədlərin həyata keçirilməsini təmin edən fəaliyyət;
- fəaliyyətin subyekti, onu təşkil və iştirak edən;
- fəaliyyətdə və ünsiyyətdə yaranan və subyektləri birləşdirən əlaqələr;
- mövzunun mənimsədiyi mühit;
- sistemin bütövlüyünü və inkişafını təmin edən idarəetmə

Tərbiyə sistemlərinə müasir yanaşma ilə onların özünü-təşkil etmə nəzəriyyəsi (sinergetika) ilə əlaqəsi üzə çıxır. Klassik sərt sistem yanaşmasının rədd edilməsi və təhsil sisteminin xarici mühitin şərtlərinə uyğunlaşa bilən (yəni özünü təşkil edən) yumşaq, açıq sistem kimi nəzərə alınması, xarakterik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaqla sistemin idarə olunmasının adekvat yollarını anlamağa və müəyyən etməyə kömək göstərir.

Sosial sistemlərin mühüm xüsusiyyəti inkişafda xaos və nizam arasındakı ziddiyyətdir. İnkişaf edən sistem bütövlük, nizam-intizam üçündür, lakin bütövlüyün əldə edilməsi ilə inkişafda dayanma baş verir (sistemin ölümü). Bu ziddiyyət onun bir çox xüsusi təzahürləri ilə ifadə olunur (ənənələr və yeniliklər arasında, fərdlə sistem arasında, fəaliyyət və münasibətlər arasında).

Tərbiyə, o cümlədən mənəvi tərbiyə sisteminin inkişafı, hər şeydən əvvəl subyektiv amillərlə müəyyən edilir, çünki onun yaradıcıları və subyektləri müxtəlif yaş və oriyentasiyalı insanlar, yaradıcı, qeyri-standart və nizamlı, mühafizəkar şəxslərdir. Odur ki, tərbiyə sisteminin fəaliyyətində bir tərəfdən insan davranışının unifikasiyası, standartlaşdırılması, yaxşı qurulmuş texnologiyaların tələb olunduğu situasiyaların təkrar istehsalı elementləri vardır, digər tərəfdən sistemin mikro səviyyələrində müəyyən edilmiş sabitliyi pozan proseslər yaranır və baş verir (şəxslərin nədənsə narazılığı, bir subyektdən daha çox ideyanın yaranması, bir subyektdən daha çox insanın təzahürü, yeni ideyaların ortaya çıxması). sistem və s.), xaos ocağı meydana gətirir və sistemin bütövlüyünə təsir göstərə bilər. Bu sosial orqanizmin mürəkkəbliyinə görə o, eyni vaxtda üç müstəvidə idarə olunmalıdır: bütövlükdə sistem, onun hər bir komponenti ayrıca və komponentlərin qarşılıqlı təsiri.

Hər bir fəaliyyətin qarşısında müəyyən məqsəd, məqsədlər dayanır. Məqsədlərə çatmaq üçün fəaliyyətlər müxtəlif və çoxşaxəlidir. Məsələn tərbiyə texnologiyaları ilə, onların köməyi ilə tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi zamanı aşağıdakı cəhətlər diqqət mərkəzində dayanırdı:

- 1) mütləq hisslərlə zənginlənmiş müxtəlif iş növlərinin yaxşı düşünülmüş alt sistemi;
- 2) əqli cəhətdən gərgin iş;
- 3) yorğunluğun aradan qaldırılmasını tələb edən fiziki əmək;
- 4) “qara” iş;
- 5) uşaqlar (*tələbələr*) üçün estetik iş (gözəllik “yaratmaq”, çiçək yetişdirmək);
- 6) texniki, yaradıcı iş;
- 7) sevimli iş;
- 8) pulsuz sosial və məhsuldar ödənişli iş;
- 9) əl işi;
- 10) müəllimlə şagirdin (*tələbənin*) birgə işi və s.

Sadələnən iş növləri əmək vərdişlərinin və şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasını təmin edən texnoloji zənciri təşkil edir (hər hansı sahə adamlarına hörmət, özünə hörmət, zəhmətkeşlik, əzmkarlıq, səbir və s.).

İntellektual, fiziki, əxlaqi, estetik istiqamətlərin alt sistemləri də böyük əhəmiyyət daşıyır. Onların hər birinin səmərəliliyi fəaliyyət formalarının, metodlarının və vasitələrinin tətbiqinin düşünülmüş ardıcılığı ilə əlaqədardır. Hətta mənəvi tərbiyənin də özəl texnologiyalar toplusu kimi təqdim edilməsi mümkündür.

Belə ki, mənəvi inamların formalaşdırılması texnologiyası (konsepsiya - hərəkət - inam) aşağıdakı texnoloji zəncirlərə malikdir: mənəvi mədəniyyətin göstəricilərini (ümumbəşəri mənəvi normaları) şüura daxil etmək; - tələbələri yaxşı işlər görmək təcrübəsinə cəlb etmək; - yaxşı görülən işdən sevinc hissini oyatmaq və pis əməllərdən kədərlənmək; - müstəqil təzahürləri anlamaq; - başa düşülən hərəkətləri yaddaşa yazmaq və onlardan faydalanmaq; yaxşılıq və ədalət naminə şüurlu şəkildə mövqe və ya hərəkət seçimi.

Klassik texnologiyaların təsnifatı çox geniş yayılmışdır. Məsələn, G.K. Selevko 12 əsas üzrə təsnifat təklif edir. Başlıca fəaliyyətin məzmununa əsasən, təhsil və tərbiyə texnologiyalarını nəzərdən keçirmək mümkündür. Ancaq bəzi təhsil texnologiyaları kifayət qədər yaxşı işlənibsə, o zaman təhsil texnologiyalarından istifadənin mümkünlüyü faktı bir çox tədqiqatçılar və praktik müəllimlər arasında şübhə doğurur.

Həqiqətən, texnoloji səmərəlilik meyarlarının əksəriyyəti yalnız qismən yerinə yetirilə bilər. Texnoloji səmərəlilik analitik, konstruktiv və təşkilatçılıq kimi pedaqoji bacarıqların inteqrasiya olunmuş nəticəsidir, yəni texnoloji səmərəlilik planlaşdırılan fəaliyyəti hərtərəfli təsəvvür etmək, onu elementar hissələrə (əlaqələrə) bölmək, bu əlaqələri yerinə yetirmək üçün üsul və şərtləri düşünmək, işin düzgün aparılması üçün əsas nöqtələrdə nəzarəti təmin etmək bacarığıdır. Zehni olaraq həyata keçirilən bu prosedur texnoloji xəritənin qurulmasından başqa bir şey deyildir. Həmin bacarığın mənimsənilməsi ilə müəllimin səriştəliliyi, strukturu ilə seçilən, fəaliyyətin optimallığına və səmərəliliyinə can atan yeni düşüncə tərzinin formalaşması başlayır.

Beləliklə, fizioloji əsasları nəzərə alan tərbiyə texnologiyası öyrənmə üçün optimal şərait yaratmağa, təkcə biliklərin ötürülməsini deyil, eyni zamanda tələbə oğlan və qızların sağlamlıqlarının mühafizəsini və möhkəmləndirilməsini təmin etməyə yönəldilmişdir.

Problemin aktuallığı. Tərbiyə texnologiyalarla fəaliyyətin fizioloji əsaslarının müəyyən-
ləşdirilməsi vacib məsələdir.

Problemin yeniliyi. Tərbiyə texnologiyalarla fəaliyyətin fizioloji əsasları diqqətə çatdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılarda maraq doğura-
caqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedagogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərslik. A.N. Abbasov. -Bakı: Mütərcim, -2015. – 360 s.

2. Məmmədli, L.A. Pedagogika nəzəriyyəsi: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. L.A. Məmmədli. -Bakı: Mütərcim, -2022. – 272 s.

R.R. Məmmədzadə

Tərbiyə texnologiyaları ilə fəaliyyətin fizioloji məsələləri Xülasə

Gənclər ali məktəblərə gələrkən zəruri mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmiş olurlar. Bu istiqamətdə onlarla ailədə, uşaq bağçalarında və ümumtəhsil məktəblərində məqsədyönlü, sistemli və fasiləsiz işlər həyata keçirilir. Ali təhsil müəssisələrində pedaqoji kollektivin üzərinə düşən vəzifələrdən biri də tələbələrin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaqdır. Bu zaman tərbiyə texnologiyalarından faydalanmaq məsləhət bilinir. Lakin lazımdır ki, problemin nəzəri məsələlərini müəllimlər bilsinlər. Pedaqoji əsaslarına, fəlsəfi əsaslarına, psixoloji və fizioloji əsaslarına sahiblənsinlər. Bu məqalədə tərbiyə texnologiyalarla fəaliyyətin fizioloji məsələləri aydınlaşdırılır.

P.P. Мамедзаде

Физиологические проблемы деятельности с воспитательными технологиями Резюме

Молодёжь, поступая в высшие учебные заведения, приобретает необходимые нравственные качества. В этом направлении с ними ведётся целенаправленная, систематическая и непрерывная работа в семьях, детских садах и общеобразовательных школах. Одна из задач педагогического коллектива высших учебных заведений – забота о развитии нравственных качеств студентов. Целесообразно своевременно использовать воспитательные технологии. Однако необходимо, чтобы преподаватели знали теоретические аспекты проблемы. Они должны владеть педагогическими, философскими и психолого-физиологическими основами. В данной статье раскрываются физиологические аспекты деятельности с помощью воспитательных технологий.

R.R. Mammadzade**Physiological problems of activity with upbringing technologies
Summary**

Young people entering higher education institutions acquire the necessary moral qualities. In this direction, targeted, systematic and continuous work is carried out with them in families, kindergartens and comprehensive schools. One of the tasks of the teaching staff of higher education institutions is to care about the development of students' moral qualities. It is advisable to use upbringing technologies in a timely manner. However, it is necessary for teachers to know the theoretical aspects of the problem. They must have pedagogical, philosophical and psychological-physiological foundations. This article reveals the physiological aspects of activity with the help of upbringing technologies.

Redaksiyaya daxil olub: 15.09.2025

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN UŞAQ HEKAYƏLƏRİNDƏ HUMANİZM İDEYALARININ İNKİŞAFI

Reyhan Azadxan qızı Əhmədova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0002-1185-7520

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.07>

E-mail: ahmedovareyhan270@gmail.com

Açar sözlər: *humanizm, hekayə, əsər, uşaq, ədəbiyyat, ideya, yazıçı, pedaqogika, şagird, həyat, həqiqət*

Ключевые слова: *гуманизм, рассказ, произведение, ребёнок, литература, идея, писатель, педагогика, ученик, жизнь, истина*

Key words: *humanism, story, work, child, literature, idea, writer, pedagogy, pupil, life, truth*

Humanizm anlayışı bəşər mədəniyyətinin tarixi inkişafı boyu formalaşmış və insanın ali dəyər kimi qəbul edilməsinə əsaslanan fəlsəfi-əxlaqi sistemdir. Latın mənşəli “humanus” sözü “insana aid”, “insansevər” mənasını verir. Humanizm, mahiyyət etibarilə, insanın şəxsiyyət kimi azad, mənəvi və intellektual cəhətdən kamil inkişafını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Pedaqoji elmdə humanizm anlayışı uşağın şəxsiyyətinə hörmət, onun təbii qabiliyyətlərinin inkişafına şərait yaratmaq və hər bir fərdi sosial-mənəvi dəyərlərlə zənginləşdirmək prinsipi ilə izah olunur. Jan Jak Russo, İ. H. Pestalotsi, K. D. Uşinski, A. S. Makarenko kimi pedaqoqların pedaqoji konsepsiyalarında humanizm, təlim və tərbiyənin əsas istiqamətlərindən biri kimi təqdim edilir. Müasir pedaqogikada humanist yanaşma şagirdin yalnız biliklə deyil, həm də yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə silahlanmasını hədəfləyir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mühüm simalarından biri olan Ağarəhim Rəhimov yaradıcılığı özünün tərbiyəvi, pedaqoji və humanist məzmunu ilə seçilir. Onun hekayələri təkcə bədii-estetik dəyəərə malik deyil, həm də uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafında xüsusi rol oynayır. Rəhimovun hekayələrində humanizm ideyalarının inkişafı əsasən uşaqların daxili aləminin, onların arzularının, saf duyğularının və həyat həqiqətlərinə yanaşmalarının təsviri ilə üzə çıxır.

Humanizm anlayışı bədii ədəbiyyatda insan şəxsiyyətinin ucaldılması, insana sevgi, mərhəmət, dostluq və qarşılıqlı anlayış ideyalarının tərənnümü ilə ifadə olunur. Ağarəhim Rəhimovun hekayələri bu baxımdan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında humanist ənənələrin davamı və zənginləşdirilməsi kimi dəyərləndirilə bilər. O, hekayələrində uşaqların psixoloji aləmini, onların saf və təmiz dünyasını reallıqla uzlaşdıraraq oxucuda empatiya və şəfqət hissi oyadır.

Ağarəhim Rəhimov 26 oktyabr 1948-ci ildə Ucar rayonunun Boyat kəndində anadan olub. 1965-ci ildə Boyat kənd orta məktəbini, 1972-ci ildə Gəncə Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirib. 1972-ci ildə doğma kəndində müəllim, 1972–1974-cü illərdə tədris işləri üzrə direktor müavini vəzifəsində çalışıb. 1976-cı ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunda elmi işçi, 1985-ci ildə şöbə müdiri olub. 1985-ci ildə namizədlik, 1993-cü ildə doktorluq dissertasiyaları müdafiə edib.

1992-ci Bakı Qızlar Universitetini təsis etmiş və rektor kimi fəaliyyət göstərmişdir.

A.N. Rəhimovun bədii yaradıcılığı haqqında “Sözün divanı və vətəndaş yangısı”, “Sənət və

şəxsiyyət”, “Kökün və sözün yaddaşı”, “Bir nəsrin poetikası”, “Zamanın üzü, yazıçının sözü”, “Qələmin ucu, qılıncın gücü”, “Nəsrin axarı: zaman və məkan konteksti”, “Dramaturq: sənət və həqiqət”, “Ağarəhim Rəhimov bədii nəsrinin dil və üslub özəlliyi”, “Yazıçı karyerası: dilin və sənətin işığında” monoqrafiyaları çap olunub.

“Ağarəhim müəllim hadisələri qəlbindən, beynindən keçirir, onlara güclü müdaxilə olunur, münasibət bildirilir, ədalət və həqiqiəti təqdir, naqisliyi isə tənqid edir, — oxucuya yol göstərir... A. Rəhimov mühakiməli yazıçıdır. Təhkiyyəsində, dialoq və monoloqlarında qüvvətli mühakimə, fikir və düşüncələri “üzərində” güclü bir işıq gəzir” (1. s. 4).

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında Ağarəhim Rəhimovun xüsusi yeri vardır. Onun hekayələri uşaqların dünyagörüşünü, psixoloji aləmini və gündəlik həyat həqiqətlərini incəliklə təsvir etməsi ilə seçilir. Yazıçının əsərlərində humanizm, mərhəmət, səmimiyyət, valideyn-övlad münasibətləri, məktəb və dostluq mövzuları əsas xətti təşkil edir.

Məsələn, Ağarəhimin *“Qarşılaşma”* hekayəsinə nəzər salaq: Hekayənin əsas mövzusu nəsilərarası fikir ayrılığı və həyat təcrübəsinin təsiri ilə formalaşan baxış bucaqlarının toqquşmasıdır. Burada yaşlı qadın – Zeynəb qarı, öz dövrünün dəyərlərini təmsil edir, Yasəmənle Nərgiz isə gənc nəslin nümayəndələridir. Əsas ideya odur ki, hər bir nəsil öz dövrünün şəraitinə uyğun düşünür və həyat təcrübəsi olmadan hadisələrə düzgün qiymət vermək çətinidir. Yaşlı qadın keçmiş dövrlərin kişilərinin güclü, sözünün kəsəri olduğunu, indiki dövrdə isə kişilərin zəiflədiyini deyir. Bu isə sosial dəyişikliklər fonunda ənənəvi ailə və cəmiyyət münasibətlərinin transformasiyasını əks etdirir. Zeynəb qarı – həyat təcrübəsi çox olan, keçmişə bağlı, sərt xarakterli qadındır. Gənclərə nəsihət verir, lakin bir qədər kobud və sərt ifadələrlə.

Yasəmən və Nərgiz – gənc, həyatsevər, lakin bəzən səthi düşünən, sual verən, istehza edən obrazlardır. Onlar yaşlı qadının həyat fəlsəfəsini bəzən başa düşmür, bəzən isə onunla mübahisə edirlər. Konflikt əsasən fikirlər toqquşmasından yaranır: köhnə nəsil ilə yeni nəsil arasında. Qarı keçmişə müdafiə edir, gənclər isə onu sorğulayırlar. Müəllif dialoqlardan geniş istifadə edib. Üslub həm sadə, həm də satirik elementlər daşıyır. Atmacalar, kinayə və ironiyalar hekayəni canlı edir. Hekayə oxucuya göstərir ki, zaman dəyişir, amma nəsilərarası anlaşılmazlıqlar həmişə qalır.

Onun *“Üçlük”*, *“Anlaşmaq”*, *“Hədiyyə”*, *“Danış toyuq- cücələrlə”*, *“Qoşa yatıb, qoşa qarı-yasız”*, *“Tır axtaranlar”*, *“Lətifin sevinci”*, *“İzi qalar”*, *“Televisiya”*, *“Satqınlıq”*, *“Toxuduğunu anlamayan”*, *“O dünyada bağışlaram”*, *“Qarşılaşma”*, *“Qəsd”*, *“Milli mentalitet”*, *“Şərəşur Şəkəralı”*, *“Qeylü-qal”*, *“Kişi kişi olar”*, *“Sirr”*, *“Oğurluq uşaq əməliyyatı”*, *“Yaxşı yol”*, *“Kimə təpik atırsan”*, *“Heyif səndən, Gülya”*, *“Cavan oğlan və qoca”* və s. hekayələrində humanizmə pedaqoji nöqteyi-nəzərdən gənc nəslin maariflənməsi və tərbiyələnməsi üçün çox yer verilmişdir.

Ağarəhimin hekayələrində daimi bir obraz vardır; Sözlünü bəzən sərt, bəzən də mehribanlıqla deyən, el ağbircəyi Zeynəb qarı.

Zeynəb qarı, demək olar ki, əksər hekayələrdə görünür. O, hadisələrə müdaxilə edir, nəsihətlər, ibrətamiz sözlər deyir, konfliktləri aradan qaldırır. Ağarəhim bu obrazı təsadüfən seçmişdir. Yazıçı demək istəyir ki, böyüklərə hörmət, onların məsləhətlərinə qulaq asmaq hər zaman vacibdir. Zeynəb qarı bu hekayələrin əsas qəhrəmanı kimi diqqəti ona görə cəlb edir ki, onun xalq arasında, kənddə, eldə, obada böyük hörməti vardır. Zeynəb qarı bir ana obrazı kimi

yüksək tutulur, sözü keçərlidir. Eldə, obada həm böyükklər, həm də kiçiklər öz səhv hərəkətlərinə görə Zeynəb qarının sərt tənqidinə məruz qalır və bu tənqiddən nəticə çıxarmağa çalışırlar. Bu obraz bizə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Dədə Qorqudu xatırladır. O da el ağsaqqalı, el müdrikidir. Bütün məsələlər onunla məsləhətləşərək həll edilir. Zeynəb qarı Dədə Qorqud obrazının qadın variantı kimi maraq doğurur. Hekayələr dastan qədər böyük olmasalar da, hər bir hekayə dastan qədər ibrətli və maraqlı məsləhətlərlə yadda qalır. Zeynəb qarı, bütün hekayələrdə humanizmin, ədalətin carçısı kimi çıxış edir. Məsələn, “Hədiyyə” hekayəsində xəstəni gəzinti zamanı “dırnaqarası müayinə edən həkim Cənəli Cənəliyevin qeyri-humanist hərəkətinə qarşı, hadisələri kənardan izləyən Zeynəb qarının həkimə verdiyi “hədiyyə” -uşaq oyuncağı həkimin hərəkətlərinə tutarlı bir cavabdır. Müayinə prosesini oyuncağa çevirən Cənəliyeva Zeynəb qarı bundan gözəl hədiyyə verə bilməzdi:

“Zeynəb qarı çantasından bir bükülü çıxarıb professor Cənəliyevə verdi.

— Buyurun, bu hədiyyə sizə halaldı.

Qarıdan hədiyyəni Cənəliyev aldı. Professorları maraq bürüdü. Elə oradaca bükülünü açdılar. İçərisindən köhnə oyuncaq çıxdığını görən professor Cənəliyev dəhşətə gəldi. Professor Xənəliyev qarnını tutub gülməkdən uğundu. Hansan-hana Zeynəb qarı dedi:

— Hər kəs layiq olduğunu alır(3.s. 195).

Əslində Ağarəhimin hekayələri uşaq hekayələrindən çox böyükklər üçün yazılan hekayələrə daha çox yaxındır. Sadəcə, yazıçı bu hekayələrlə uşaqları böyükklərin dünyasıyla tanış edir, uşaqlara demək istəyir ki, siz böyüyəndə böyükklərin etdiyi səhvi təkrarlamayın.

Məsələn, “Anlaşmaq” adlı hekayədə Zeynəb qarı iki gəncin toy məclisində iştirak edir. Bir ağbircək kimi ona söz verilir. Mikrofonu yaxınlaşan Zeynəb qarı gənclərə xeyir-dua verərək deyir:

“— Əziz gəlinimiz, namxuda boy-buxunu, düz qaməti Allah –Təala yığıb verib sənə. Hələ par-par parıldayan, sevgiyə dolu gözlərini, gül kimi bənizini demirəm... Hörmətli bəyimiz, sən xoşbəxtsən ki, belə bir qızla izdivaca girirsən. Gərək gəlinimiz də səni dəyərləndirsin, səni əzizləsin.

— Hörmətli bəy, insafən, sənin boy-buxunun, yaraşığın da gəlinimizə münasibdir. Kişiləri tərifləyənlərdən mənəm zəhləm gedir. Ona görə də incimə məndən, əsas məsələ odur ki, gəlinin qədrini biləsən... İstər kişi olsun, istərsə də xanım, fərq eləməz, söz-söhbətsiz evi fəlak də yıxa bilməz...” (3 s. 190).

Göründüyü kimi Zeynəb qarı bəylə, gəlinə həm xeyir-dua verdi, həm də öz nəsihət və məsləhətlərini çatdırdı.

Yazıcının əsərləri həm də pedaqoji xarakter daşıyır. Lakin onun didaktizmi quru nəsihət şəklində yox, bədii obrazların davranışları, hadisələrin təbii inkişafı və həyat həqiqətləri fonunda özünü göstərir. Bu, Rəhimovun pedaqoji və bədii ustalığının birgə nəticəsidir.

Ağarəhim Rəhimovun uşaq ədəbiyyatındakı humanist mövqeyi milli və bəşəri dəyərlərin vəhdəti üzərində qurulmuşdur. Onun əsərləri uşaqlarda mərhəmət, dürüstlük, ədalət, təbiətə sevgi və insanlara hörmət kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edir. Bu səbəbdən Rəhimovun yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında humanizmin ən parlaq nümunələrindən biri hesab olunur.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə uşaqların mənəvi tərbiyəsi, şəxsiyyət kimi formalaşması, humanist dəyərlərə yiyələnməsi pedaqogikanın və ədəbiyyatşünaslığın ən mühüm məsələlərindən biridir. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında humanizm ideyalarının əsas xətt kimi çıxış etməsi və bu ideyaların uşaqların təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynaması mövzusunun aktuallığını şərtləndirir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Ağarəhim Rəhimovun uşaq hekayələri ilk dəfə olaraq humanizm ideyalarının inkişafı baxımından sistemli şəkildə araşdırılır. Burada müəllifin pedaqoji görüşləri ilə bədii yaradıcılığı arasında qarşılıqlı əlaqə tədqiq edilir, humanizmin onun əsərlərində hansı bədii vasitələrlə təcəssüm tapdığı, uşaqların dünyagörüşünə necə təsir etdiyi geniş şəkildə izah olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr pedaqoji prosesdə, məktəb təcrübəsində və dərslərlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Müəllimlər Rəhimovun hekayələrindən şagirdlərdə humanist dəyərlərin formalaşdırılması üçün effektiv vasitə kimi yararlanırlar. Bundan başqa, məqalənin nəticələri uşaq ədəbiyyatı üzrə mühazirə və dərslərdə əlavə tədris materialı kimi də tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Ağarəhim. "Əsərlər" Bakı; BQU, 2013.
2. A.N. Rəhimov. "Uşaq hekayələri". Bakı, 2005.
3. Ağarəhim. "Uşaq hekayələri". Bakı, 2017.
4. R.Əliyev. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: tarixi və inkişaf perspektivləri". Bakı, 2010.
5. F. Məmmədov. "Pedaqoji nəzəriyyə və praktikası". Bakı, 2012.
6. S.Həsənova. "Azərbaycan dilinin tədris metodikası". Bakı, 2015.
7. A.N. Rəhimov. "Ana dili tədrisinin aktual problemləri". Bakı, 2000.
8. A.N. Rəhimov. "Uşaq hekayələri". Bakı, 2005.
9. R. Əliyev. "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı: tarixi və inkişaf perspektivləri". Bakı, 2010.
10. F. Məmmədov. Pedaqoji nəzəriyyə və praktikası. Bakı, 2012.

R.A. Əhmədova

Ağarəhim Rəhimovun uşaq hekayələrində humanizm ideyalarının inkişafı Xülasə

Məqalədə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Ağarəhim Rəhimovun hekayələrində humanizm ideyalarının bədii təcəssümü və inkişaf istiqamətləri araşdırılır. Humanizm anlayışı burada yalnız nəzəri-fəlsəfi kateqoriya kimi deyil, eyni zamanda uşaqların mənəvi aləminin, onların həyat tərzinin və psixoloji xüsusiyyətlərinin ifadə vasitəsi kimi təhlil edilir. Onun yaradıcılığında dostluq, mərhəmət, xeyirxahlıq, böyüklərə hörmət, kiçiklərə qayğı və sosial bərabərlik kimi dəyərlər mühüm yer tutur.

Məqalədə göstərilir ki, Rəhimov humanizm ideyalarını yalnız nəsihətçilik formasında deyil, bədii obrazların həyat həqiqətləri, davranışları və qarşılıqlı münasibətləri vasitəsilə təqdim edir.

Müəllifin seçdiyi bədii vasitələr – dialoqlar, daxili monoloqlar, təbiət təsvirləri və psixoloji detallar əsərlərə həm dəyərə malikdir.

Р.А. Ахмедова

**Развитие идей гуманизма в детских рассказах Агарегима Рагимова
Резюме**

В статье исследуется художественное воплощение и направления развития идей гуманизма в рассказах известного представителя азербайджанской детской литературы Агарегима Рагимова. Понятие гуманизма рассматривается здесь не только как теоретико-философская категория, но и как средство выражения духовного мира детей, их образа жизни и психологических особенностей. В его творчестве важное место занимают такие ценности, как дружба, милосердие, доброта, уважение к старшим, забота о младших и социальное равенство.

В статье показано, что Рагимов представляет идеи гуманизма не только в форме представлений, но и через жизненные реалии художественных образов, их поведение и взаимные отношения. Выбранные автором художественные средства – диалоги, внутренние монологи, описания природы и психологические детали – придают произведениям как эстетическую красоту, так и педагогическую силу воздействия. Эти особенности делают его рассказы одновременно увлекательными для детей и полезными с воспитательной точки зрения.

В заключение подчеркивается, что рассказы Агарегима Рагимова представляют собой важный этап в продолжении и развитии гуманистических традиций в азербайджанской детской литературе. Его произведения, помимо служения нравственному воспитанию подрастающего поколения, вносят значительный вклад в обогащение педагогической мысли. Творчество Рагимова обладает особой ценностью как в художественно-эстетическом, так и в социально-нравственном аспекте.

R.A. Ahmedova

**The development of humanistic ideas in the children's stories
of Agharahim Rahimov
Summary**

The article explores the development and artistic embodiment of humanistic ideas in the stories of Agharahim Rahimov, a prominent figure of Azerbaijani children's literature. Humanism is analyzed not only as a theoretical-philosophical category but also as a literary and pedagogical concept reflecting the moral world, lifestyle, and psychological features of children. Values such as friendship, compassion, kindness, respect for elders, care for the younger, and social equality occupy a central place in his creative work.

The article emphasizes that Rahimov presents humanistic ideas not in a didactic or preachy manner, but through the real-life experiences, behaviors, and interactions of his literary

characters. The use of artistic devices such as dialogues, inner monologues, nature descriptions, and psychological details enriches his stories both aesthetically and pedagogically. These features make his works engaging for young readers while simultaneously contributing to their moral education.

In conclusion, it is highlighted that Agharahim Rahimov's stories represent an important stage in the continuation and development of humanistic traditions in Azerbaijani children's literature. His works serve not only the moral upbringing of the younger generation but also significantly contribute to the enrichment of pedagogical thought. Thus, Rahimov's creativity carries both artistic-aesthetic and socio-moral value.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

MİLLİ QƏHRƏMANLAR NÜMUNƏSİ VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİNİN VASİTƏSİ KİMİ

Türkan Qafqaz qızı Kərimova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0000-1978-638X

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.08>

E-mail: turkankrimova736@gmail.com

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəblilər, tərbiyə, milli qəhrəmanlar, əxlaqi keyfiyyətlər, vətənpərvərlik, milli qürur, milli ləyaqət*

Ключевые слова: *младшие школьники, воспитание, национальные герои, моральные качества, национальная гордость, национальное достоинство*

Key words: *junior school children, upbringing, national heroes, moral qualities, national pride, national dignity*

Vətənpərvərlik insanın milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığını göstərən əsas keyfiyyətlərdən biridir. Bu hisslərin formalaşdırılmasında Milli Qəhrəmanlarımızın həyat yolu və göstərdikləri igidliklər böyük tərbiyəvi rol oynayır. Onların Vətən naminə göstərdikləri fədakarlıq və canından keçmələri gənc nəslin qəlbində dövlətə sədaqət və torpağa məhəbbət hisslərini daha da gücləndirir. Qəhrəmanlarımızın həyatından götürülən nümunələrin məktəbdə dərslər zamanı və ya tərbiyəvi tədbirlərdə şagirdlərə təqdim olunması onların vətənpərvərlik ruhunda böyüməsinə şərait yaradır. Bu yolla məktəblilər yalnız qəhrəmanlıq tariximizlə tanış olmur, həm də öz gündəlik həyatında Vətən sevgisini, xalqa sədaqəti, cəsarət və fədakarlığı yaşatmağı öyrənirlər.

Polad Həşimov kimi qəhrəmanlar doğulduqları gündən igidliklə seçilirlər. Onların ömür yolu başdan-başa dastandır, roman kimi oxunan həyat hekayəsidir. Hər addımları, hər davranışları qəhrəmanlıq salnaməsidir. Onlar elə öz yaşantıları ilə əfsanəyə çevrilirlər. Belə insanların qəhrəmanlığını yazmaq üçün ayrıca qələmə ehtiyac yoxdur, çünki tarix onların öz əməlləri ilə yazılır. Onlar üçün torpaq, Vətən hər şeydən üstündür. Bir qarış torpağı qorumaq naminə həyatlarını fəda etmək onlar üçün adi bir işdir. Onların bütün varlığı azadlıqla nəfəs alır – azad Vətən, azad torpaq onların yaşamının mənasıdır. Torpaq da öz növbəsində belə övladlarını yetirir, vaxtı gələndə onları səsləyir. Vətən uğrunda şəhid olmaqla bu çağırışa cavab verirlər. Polad Həşimov yalnız hərbi sahənin generallığı ilə tanınmır. O, həm də insanlığın, vicdanın, azərbaycançılığın, qeyrətin və mərdliyin simvoludur. O, qorxmazlığın, ucalığın və əbədiyyətin generallığını qazanmış şəxsiyyətdir. Onun həyatı və igidliyi gənclər üçün daim örnək olacaq. Generalımız göstərdiyi fədakarlıqlarla əsgərlərə, zabidlərə və bütün gənc nəslə sübut etdi ki, ölümdən çəkinməyə dəyməz, düşmənin gözüne dik baxmaq gərəkdir. Polad Həşimov öz davranışı ilə bir daha nümayiş etdirdi ki, Azərbaycan oğulları heç vaxt düşmən qarşısında əyilməz. Tarixin hər dönəmində bu xalqın igidləri bunu təsdiqləyib. O da sübut etdi ki, elə ölümlər var ki, yaşamaqdan daha dəyərli və daha şərəflidir. Polad Həşimov hər bir azərbaycanlının ürəyində və düşüncəsində daim yaşayacaq, heç vaxt unudulmayacaq! Bizlər üçün böyük qürurdur ki, belə igid bir qəhrəmanı məhz Azərbaycan xalqı yetirib. Bu ölməz generalı dünyaya gətirən, böyüdüb tərbiyə edən ana isə həqiqi fədakarlıq nümunəsidir. O mərd və şərəfli anaya dərin hörmət və ehtiram düşür!

2003-cü ildə mayor rütbəsində olan Polad Həşimov nümunəvi hərbi xidmətlərinə görə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “Hərbi xidmətlərə görə” medalı ilə təltif edilmişdir. O, illər keçdikcə bir zabıt kimi daha böyük nailiyyətlər qazanmış və 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyevin qərarı ilə “Vətən uğrunda” medalı ilə mükafatlandırılmışdır. Yalnız öz peşəkar inkişafına deyil, həm də ətrafında olan hərbi qulluqçuların yetişməsinə böyük diqqət göstərən Polad Həşimov 2014-cü ildə 3-cü dərəcəli, 2016-cı ilin Aprel döyüşlərində göstərdiyi igidliyə görə isə 2-ci dərəcəli “Vətənə xidmətə görə” ordeni ilə təltif olunmuşdur. General-mayor Polad Həşimov 2020-ci ilin iyul ayında, Tovuz istiqamətində erməni silahlı qüvvələrinin qəfil hücumu zamanı əsgərlərini tərk qoymadı. O, onlarla birlikdə ağır döyüşlərdə iştirak etdi. Polad Həşimov və onunla birgə vuruşan əsgər yoldaşları qəhrəmancasına şəhid oldular. Polad Həşimovun ömür yolu və şücaəti azyaşlı məktəblilərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun qorxmazlığı, vətənə bağlılığı və mərdliyi uşaqlar üçün canlı nümunədir. Belə qəhrəman şəxsiyyətlər şagirdlərdə vətənə məhəbbət, cəsarət, dürüstlük və mənəvi dəyərlərə hörmət hisslərini möhkəmləndirir.

Qeyd edə bilərik ki:

- Vətənə bağlılıq – Polad Həşimovun fədakarlığı balaca nəslə Vətən naminə yaşamağın vacibliyini öyrədir.
- Mərdlik və şücaət – Onun düşmən qarşısında sərgilədiyi igidlik məktəblilərdə çətinliklərdən qaçmamaq, hər vəziyyətdə mətin olmaq düşüncəsini gücləndirir.
- Mənəvi keyfiyyətlər – Generalın sadəliyi və insanpərvərliyi uşaqlara mərhəmətli, ədalətli və dürüst davranmağı aşılamağa yardım edir.
- Qəhrəmanlıq nümunəsi – Şagirdlər belə bir şəxsiyyətlə fəxr edir və onun kimi olmağa can atırlar.

Nəticədə, Polad Həşimovun siması məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində güclü stimullaşdırıcı rolunu oynayır və onların sağlam şəxsiyyət kimi yetişməsinə böyük təsir göstərir.

Şəhid müəllim.....Hamı düşünürdü ki, onun ömrü yalnız müəllimliklə bağlı olacaq. Elə bilirdilər ki, həyatının başlanğıcı da, sonu da müəllimliklə tamamlanacaq. Bu peşə ona hörmət gətirdi, adını tanıtdı, bəlkə də, haqqında şeirlər yazıldı, mahnılar bəstələndi. O, hər kəs üçün nümunəyə çevrildi, çünki müəllimlik ən ali, ən məsuliyyətli sənətdir. İnsan formalaşdırmaq, ona bilik öyrətmək, düzgün tərbiyə vermək, Vətən sevgisi aşı-lamaq hər kəsin işi deyil. Bu yol ürək, səbr, biliq və əxlaq tələb edir. Şagirdlərinə həm sözlə, həm davranışla nümunə olmalı idi.

Lakin həmin tarix müəllimi yalnız müəllim adı ilə kifayətlənmədi, həyatına başqa bir şərəfli addımı da əlavə etdi. Fəxrət Əhmədov 1975-ci il, sentyabrın 23-də Bakının Xətai rayonunda anadan olub. Daha sonra ailəsi İsmayılıya köçüb və bu da onun həyatında yeni mərhələ açıb. 1982-ci ildə İsmayılı rayonunun 3 saylı orta məktəb-liseyində təhsil almağa başlayıb, 1992-ci ildə isə oranı yüksək nəticələrlə bitirib. Həmin il Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasına daxil olub və tələbəlik illərində özünü nümunəvi gənc kimi göstərərək, ali təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vurduqdan sonra doğma İsmayılıya dönüb və yenidən 3 saylı orta məktəb-liseydə tarix müəllimi kimi fəaliyyətə başlayıb. Qısa müddətdə şagirdlərin sevgisini qazanan gənc müəllimin yolu burada dayanmadı. Vətən qarşısında borcunu yerinə yetirmək üçün hərbi xidmətə yollandı.

Fəxrət Əhmədov öz vətən sevgisini və sarsılmaz bağlılığını İkinci Qarabağ müharibəsində də sübut etdi. 2020-ci il sentyabrın 27-də könüllü olaraq silaha sarılıb torpaqlarımızın

müdafiəsinə qatıldı. İlk olaraq döyüş yoldaşları ilə birlikdə Mingəçevirə göndərildilər, çünki həmin vaxt düşmən bu şəhərə bir neçə dəfə raket atmışdı. Daha sonra onun döyüş yolu Tərtərin Talış və Suqovuşan istiqamətindən keçdi. Necə ki, müəllim kimi nümunə idi, eləcə də hərbi xidmətdə baş leytenant rütbəsi ilə ön cəbhədə igidlik nümayiş etdirdi. Əsgər və zabıt yoldaşlarının dediyinə görə, o daim irəlidə olur, döyüşçüləri ruhlandırırdı. Talış kəndi yaxınlığında düşmən postunun ələ keçirilməsində göstərdiyi fədakarlıq döyüşçü yoldaşlarının yaddaşına dərin iz buraxıb. Onun haqqında danışanlar deyir ki, döyüşlər arasında qısa fasilələrdə o, yaxınlıqlardan su gətirər, yeməyi bölüşərdi. Hər kəsə qarşı diqqətli və mehriban idi. Necə ki, məktəbdə şagirdlərinə qayğı göstərirdi, eləcə də səngərdə əsgər dostlarına dayaq olurdu. Onun son döyüşü Suqovuşanda oldu. Bir neçə günlük ağır qarşıdurmadan sonra ermənilərin qəfil hücumu baş verdi. 2020-ci il oktyabrın 13-dən 14-nə keçən gecə tarix müəllimi, qayğıkeş insan və igid döyüşçü qəhrəmancasına şəhidlik zirvəsinə ucaldı. Həmin gecə o, adını qəhrəmanlıq salnaməsinə yazdırdı.

Problemin aktuallığı. Milli Qəhrəmanların nümunəsi əsasında vətənpərvərlik tərbiyəsinin aparılması bu günün gənclərinin milli kimliyinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə gənclərdə vətən sevgisinin gücləndirilməsi və qəhrəmanlıq ənənələrinin davam etdirilməsi cəmiyyətin qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzuda elmi yenilik, Milli Qəhrəmanların nümunəsinin kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində sistemli və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmasının təhlil edilməsidir. Eyni zamanda, qəhrəmanlıq dəyərlərinin müasir pedaqoji metodlarla formalaşdırılması və tətbiq imkanlarının araşdırılması elmi baxımdan yenilik təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzunun praktik əhəmiyyəti ondadır ki, Milli Qəhrəmanların nümunəsi vasitəsilə məktəblilərdə vətənpərvərlik, fədakarlıq və məsuliyyət hissinin inkişaf etdirilməsinə konkret töhfə verir. Tətbiq baxımından isə müəllimlər dərslərdə, tərbiyə saatlarında və əlavə maarifləndirici tədbirlərdə qəhrəmanların həyat hekayələrini istifadə edərək şagirdlərin milli dəyərləri mənimsəməsinə təmin edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2024, 400 s.
2. M. Ağayev. Kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi. Bakı, 2006.
3. V. Qasımova. Zirvənin sahibləri. Bakı, 2023.

T.Q. Kərimova

Nümunə kimi milli qəhrəmanlar vətənpərvərlik tərbiyəsi vasitəsi kimi Xülasə

Milli Qəhrəmanların keçdiyi həyat yolları, qəhrəmanlıq nümunələri gənc nəsillərdə Vətənə məhəbbət və sədaqət hislərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onların şücaəti tələbələr

üçün həm tarixi dərs, həm də mənəvi örnəkdir. Bu cür nümunələr əsasında aparılan maarifləndirmə işi uşaqlarda milli mənsubiyyət, vətənpərvərlik, fədakarlıq hisslərini gücləndirir. Bu yanaşma məsuliyyətli və öz ölkəsinə dərin bağlı olan gələcək vətəndaşların yetişməsinə kömək edir.

T.Г. Каримова

**На примере национальных героев как средства патриотического воспитания
Резюме**

Жизненный путь и героические поступки Национальных Героев играют важную роль в формировании у молодого поколения любви и преданности Родине. Их мужество служит как историческим уроком, так и нравственным примером для школьников. Воспитательная работа, основанная на таких примерах, укрепляет у детей чувство национальной идентичности, патриотизма и самоотверженности. Такой подход помогает воспитать будущих граждан, которые будут ответственными и глубоко привязанными к своей стране.

T.G. Karimova

**As an example, national heroes as a means of patriotic education
Summary**

The life paths and heroic deeds of National Heroes play a crucial role in shaping young generations' love and loyalty toward their homeland. Their bravery serves as both a historical lesson and a moral example for students. Educational work based on such examples strengthens children's sense of national identity, patriotism, and dedication. This approach helps raise future citizens who are responsible and deeply attached to their country.

Redaksiyaya daxil olub: 27.09.2025

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏRBIYƏ İDEYALARININ TARİXİ ƏNƏNƏSİ

Aydan Davud qızı Cavadova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0002-8544-9124

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.09>

E-mail: aydancavadova2001@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, tərbiyə ideyaları, tarixi ənənə, şifahi xalq ədəbiyyatı, klassik poeziya, maarifçi realizm, mənəvi dəyərlər, əxlaqi tərbiyə, vətənpərvərlik, insan kamilliyi, Ağarəhim Rəhimov.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, воспитательные идеи, историческая традиция, устное народное творчество, классическая поэзия, просветительский реализм, духовные ценности, нравственное воспитание, патриотизм, совершенствование личности, Агаарегим

Key words: Azerbaijani literature, educational ideas, historical tradition, oral folk literature, classical poetry, enlightenment realism, moral values, ethical education, patriotism, human perfection, Agharahim Rahimov.

Azərbaycan xalqının mənəvi-mədəni irsi əsrlər boyu təkcə bədii-estetik zövqün formalaşmasına deyil, həm də gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Ədəbiyyat xalqın tarixi yaddaşını, əxlaqi dəyərlərini, sosial ideallarını yaşadan mühüm vasitə kimi çıxış etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatı müxtəlif dövrlərdə insanın mənəvi kamilliyinə, əxlaqi bütövlüyünə, elm və maarifə yönəlməsinə böyük önəm vermişdir. Əsrlər boyunca xalqımızın şifahi yaradıcılığından başlayaraq klassik poeziyaya, maarifçi realizmdən müasir ədəbiyyata qədər hər mərhələdə tərbiyə məsələsi əsas mövzulardan biri olmuşdur. Bu tarixi ənənənin davamçısı olan müasir yazıçılar arasında Ağarəhim Rəhimov xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində insanın şəxsiyyət kimi formalaşması, əxlaqi dəyərlərə bağlılığı və vətənpərvərlik mövzuları əsas xətt təşkil edir. Xalqının qədim dövrə aid dastan və nağılları tərbiyəvi ideyaların ilkin mənbəyi olmuşdur. Ağarəhim müəllim tələbkar cəmiyyət adamı, ideyalı sənətkardır. Onun bədii nəsrində cəmiyyət hər tərəfdən görünür. Kitabı Dədə Qorqud” dastanında qəhrəmanlıq, ailəyə sdaqət, böyüyə hörmət, vətən sevgisi kimi dəyərlər ön plana çıxır. Dədə Qorqudun gənclərə verdiyi nəsihətlər həm milli, həm də bəşəri tərbiyə prinsiplərinin ifadəsidir. Nağıl və atalar sözlərində də xalq hikməti ilə yığrulmuş tərbiyə nümunələri vardır. Məsələn, “El bir olsa, dağ oynadar yerindən” atalar sözü gənclərə həmrəyliyin və birliyin gücünü aşılayır. Azərbaycanın klassik şairləri insanın mənəvi aləmini zənginləşdirməyi və kamillik yolunu göstərməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar.

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində insan tərbiyəsini ədalət, elm və sevgi üzərində qurur. “Sirlər xəzinəsi”ndə deyilir: “Tərbiyəsiz elm zülmət içində işıq kimidir, yol göstərməz”.

İmadəddin Nəsimi insanın şəxsiyyətinə və mənəvi azadlığına böyük dəyər verərək yazırdı: “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam”. Bu misralar insanın daxili böyüklüyünü və özünü tanıma ideyasını gənclərə aşılayır.

Məhəmməd Füzuli əsərlərində mənəvi saflığın, eşqin və təvazökarlığın tərbiyəvi rolunu

önə çəkir. Onun "Söz" rədifli qəzəlində sözün qüdrəti həm maarif, həm də tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunur.

XX və XXI əsr Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyaları və Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixən yalnız estetik zövqün formalaşmasına deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi-mədəni dəyərlərinin qorunmasına xidmət edib. Bu çərçivədə Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı xüsusi diqqət çəkir. Yazıçı müasir dövrün sosial-əxlaqi problemlərinə həssas yanaşır, insanın formalaşmasında ailə və məktəbin rolunu ön plana çəkir. Onun fikrincə, insanı ucaldan təkcə illərin çoxluğu deyil, gördüyü işlər və əməlidir. Rəhimovun əsərlərində mənəvi paklıq, vicdan azadlığı, müəllim-şagird münasibətləri, gənclərin cəmiyyətə faydalı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi əsas ideya xəttini təşkil edir. Müəllifin bu baxışını ifadə edən kəlamları xüsusilə diqqətəlayiqdir:

"İnsanı böyüdən illər deyil, əməlləridir. Əməlsiz insan yalnız kölgədir."

"Ən böyük sərvət vicdanın paklığıdır, onu qoruyan insan heç vaxt yolunu azmaz."

"Müəllim şagirdinə yalnız elm öyrətmir, həm də həyat dərsi verir."

Bu sitatlar göstərir ki, Rəhimov üçün tərbiyə sadəcə davranış qaydaları deyil, insanın daxili bütövlüyü, mənəvi möhkəmliyidir. Onun bədii yaradıcılığında tərbiyə ideyaları süjet, konflikt, dramatik situasiyalar vasitəsilə təqdim olunur və nəticədə "mənəviyyət nəsri" deyilən bir istiqamət formalaşır. Rəhimovun "Canavar balasında erməni xisləti", "Gəlin-qayada qoşa məzar", "Səfalət", "Girdab", "Taleyin hökmü", "Cinayət və etiraf" kimi əsərlərində namus, qeyrət, vicdan, dövlətə sədaqət məsələləri ön plandadır. Digər tərəfdən, "Ovlaq keçidində", "Haray", "Xəyanət" əsərlərində torpaq itkisi, şəhidlik və vətənpərvərlik mövzusu dərin dramatism ilə işıqlandırılır. "Qoşa qanad" və "İkili dünyam" kimi əsərlərində isə müəllif mühacir ziyalıların faciəsini, ikiüzlü siyasətçilərin yalançı oyunlarını təsvir edir. Bütün bunlar göstərir ki, Ağarəhim Rəhimov öz bədii dünyagörüşü ilə həm klassiklərin, həm də maarifçi realistlərin yolunu davam etdirərək tərbiyə ideyalarını müasir dövrün sosial-mənəvi problemləri ilə sintez edib. Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə mövzusu qədimdən gələn ənənənin təkamülü kimi onun əsərlərində daha canlı, daha kəskin bədii ifadəsini tapır. Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığı isə bu tarixi ənənəni davam etdirərək müasir dövrdə tərbiyə məsələlərinin aktuallığını qoruyur. Onun əsərləri göstərir ki, düzgün tərbiyə yalnız fərdi deyil, bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi sağlamlığını təmin edən əsas mövzulardandır.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə qloballaşma, informasiya bolluğu və sürətlə dəyişən həyat tərzı gənclərin mənəvi dünyasına ciddi təsir göstərir. İnternet və sosial şəbəkələrin təsiri ilə ənənəvi dəyərlərin arxa plana keçməsi, milli kimliyin zəifləməsi təhlükəsi gündəmdədir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan ədəbiyyatında əsrlər boyu formalaşmış tərbiyə ideyalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ədəbiyyat insanın yalnız estetik zövqünü deyil, həm də onun əxlaqi seçimlərini, vətənə, ailəyə və cəmiyyətə münasibətini formalaşdırır. Bu səbəbdən xalq yaradıcılığından başlayaraq klassik poeziyaya, maarifçi realist ədəbiyyata və müasir yazarların, xüsusilə Ağarəhim Rəhimovun əsərlərinə qədər tərbiyəvi ideyaların araşdırılması bugünkü nəsil üçün vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzunun elmi yeniliyi onun yanaşma tərzindədir. Ədəbiyyatımızda tərbiyə ideyaları haqqında çox yazılıb, lakin onların bütöv bir tarixi xətt üzrə xalq ədəbiyyatından müasir yazarlara qədər izlənilməsi az hallarda diqqət mərkəzində olub. Burada

əsas yenilik odur ki, mövzuya parçalanmış baxış yox, vahid ənənə konsepsiyası tətbiq olunur. Digər mühüm məqam isə müasir dövr yazıçılarından Ağarəhim Rəhimovun əsərlərinin bu tarixi ənənə kontekstində ilk dəfə ayrıca öyrənilməsidir. Onun yaradıcılığında klassik və maarifçi ədəbiyyatın ideyaları ilə müasir cəmiyyətin mənəvi problemləri arasında körpü qurulur. Bu baxımdan, mövzu yalnız keçmiş təsvir etmir, həm də bugünkü gəncliyin tərbiyəsində praktik əhəmiyyət daşıyır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyalarının öyrənilməsi gənclərin milli-mənəvi dəyərlərlə böyüməsi üçün vacibdir. Bu mövzu məktəbdə ədəbiyyat dərslərində, ailə tərbiyəsində və ictimai həyatda əxlaqi dəyərlərin təbliği üçün istifadə oluna bilər. Klassiklərdən Nizami və Füzulinin, müasir dövrdə isə Ağarəhim Rəhimovun əsərləri gənc nəsə vətənpərvərlik, vicdan və insanlıq kimi dəyərləri aşıl原因 canlı mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 2000.
2. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Bakı: Şərq-Qərb, 2011.
3. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 2005.
4. Mirzə Fətəli Axundzadə. Əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987.
5. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004.
6. Zərdabi, Həsən bəy. Məqalələr. Bakı: Elm, 1981.
7. Məmmədova, T. Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatında tərbiyə ideyaları. Bakı: Nurlan, 2010.
8. Əliyev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Elm, 2007.
9. Ağarəhim Rəhimov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Təhsil, 2015.
10. Ağarəhim Rəhimov. Müəllim və şagird. Bakı: Çarşıoğlu, 2018.
11. İsmayılov, M. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə problemləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.

A.D. Cavadova

Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyalarının tarixi ənənəsi Xülasə

Azərbaycan xalqının zəngin mənəvi-mədəni irsi əsrlər boyu həm estetik zövqün formalaşmasına, həm də gənc nəsəlin tərbiyəsində xidmət etmişdir. Şifahi xalq yaradıcılığı, dastan və nağıllardan tutmuş klassik poeziya və maarifçi realizmə qədər bütün mərhələlərdə tərbiyə mövzusu mühüm yer tutmuşdur. Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklər insanın mənəvi bütövlüyünü, elm və əxlaqla kamilləşməsini əsas ideya kimi təqdim etmişlər. XX-XXI əsr ədəbiyyatında isə bu ideyalar ailə, vətənpərvərlik, mənəvi məsuliyyət kimi mövzularla davam etdirilmişdir. Müasir yazıçı Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında tərbiyə məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərlərində vicdan, mənəvi saflıq, müəllim-şagird münasibətləri və gənclərin sağlam böyüməsi əsas xətt təşkil edir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyaları əsrlərin dərinliklərindən gələn və bu gün də aktuallığını qoruyan mühüm ənənədir.

А.Д. Джавадов**Историческая традиция воспитательных идей в Азербайджанской литературе
Резюме**

Духовно-культурное наследие азербайджанского народа на протяжении веков служило не только формированию эстетического вкуса, но и воспитанию молодого поколения. От устного народного творчества, эпосов и сказок до классической поэзии и просветительского реализма тема воспитания занимала важное место. Классики, такие как Низами, Насими, Физули, представляли духовную целостность человека и его совершенствование через науку и нравственность как главную идею. В литературе XX–XXI веков эти идеи продолжились в темах семьи, патриотизма и нравственной ответственности. В творчестве современного писателя Агагарима Рагимова вопросам воспитания уделяется особое внимание. Его произведения посвящены чистоте совести, духовным ценностям, отношениям между учителем и учеником, а также здоровому развитию молодежи. Таким образом, идеи воспитания в азербайджанской литературе являются важной традицией, идущей из глубины веков и сохраняющей свою актуальность сегодня.

A.D. Javadova**The historical tradition of upbringing ideas in Azerbaijani literature
Summary**

The spiritual and cultural heritage of the Azerbaijani people has for centuries served not only the formation of aesthetic taste but also the upbringing of the younger generation. From oral folk creativity, epics, and fairy tales to classical poetry and Enlightenment realism, the theme of education and moral upbringing has held an important place. Classics such as Nizami, Nasimi, and Fuzuli emphasized human spiritual integrity and perfection through knowledge and morality as a central idea. In the literature of the 20th and 21st centuries, these ideas continued through themes of family, patriotism, and moral responsibility. In the works of the contemporary writer Agharaim Rahimov, the issues of upbringing receive particular attention. His writings focus on purity of conscience, spiritual values, teacher-student relationships, and the healthy development of youth. Thus, the ideas of upbringing in Azerbaijani literature represent an important tradition that comes from the depths of centuries and still retains its relevance today.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2025

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Aynur Kamil qızı Mehdiyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0008-0515-7556

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.10>

E-mail: Aynurmehdiyeva92@icloud.com

Açar sözlər: məktəbli, şəxsiyyət, əxlaq, mənaviyyət, tərbiyə, vətənpərvərlik, milli dəyərlər.

Ключевые слова: школьник, личность, мораль, духовность, воспитание, патриотизм, национальные ценности

Key words: schoolchild, personality, morality, spirituality, education, patriotism, national values

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı cəmiyyət üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən bir prosesdir. Məktəb dövrü uşaqların fiziki, əqli və sosial inkişafının intensiv olduğu, onların mənəvi, əxlaqi və intellektual formalaşmasının əsas mərhələsi sayılır. Bu dövrdə uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması onların ailə, məktəb və sosial mühitlə qarşılıqlı təsirindən asılıdır. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Bu prosesdə onların sosial bacarıqlarının, emosional intellektinin, məsuliyyət hissinin və əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılması mühüm yer tutur. Məktəb və ailənin birgə fəaliyyəti uşaqların şəxsiyyətinin inkişafını dəstəkləyir, onları məsuliyyətli, yaradıcı və sosial bacarıqlara malik fərdlər kimi formalaşdırır. Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesi çoxşaxəli olmalıdır. Dərslər, layihə və qrup işi, debatlar, oyun texnologiyaları və dərsləndirici fəaliyyətlər uşaqların sosial, əxlaqi və intellektual inkişafına töhfə verir. Uşaqların müxtəlif fəaliyyətlərdə iştirak etməsi onların ünsiyyət, əməkdaşlıq, problem həll etmə və qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması insan inkişafının ən mürəkkəb və çoxşaxəli mərhələlərindən biridir. Bu dövrdə uşaq yalnız bilik və bacarıqlar əldə etmir, həm də sosial, əxlaqi və mənəvi dəyərləri mənimsəyir. Məktəb illəri insanın gələcək həyatının, mənəvi və intellektual inkişafının təməlini təşkil edir. Şəxsiyyət uşağın xarakteri, davranış modelləri, əxlaqi və mənəvi prinsipləri, sosial bacarıqları, milli kimliyi və dünyagörüşünü əhatə edən çoxölçülü bir sistemdir. Müasir təhsil prosesi yalnız akademik biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır. O, uşağın şəxsiyyətinin inkişafına, sosial adaptasiyasına, əxlaqi keyfiyyətlərinin və milli-mənəvi prinsiplərinin formalaşmasına yönəlmiş kompleks fəaliyyət kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyət inkişafı həm nəzəri, həm də praktik baxımdan vacib sosial-pedaqoji problemdir. Azərbaycan kontekstində bu məsələ daha da aktualdır. Ölkəmizin inkişafı və gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlərə sadıq, yaradıcı vətəndaş kimi yetişdirilməsi, eyni zamanda qloballaşan dünyaya uyğunlaşması, kiçikyaşlı məktəblilərin məqsədyönlü pedaqoji təsir nəticəsində şəxsiyyətlərinin formalaşmasını tələb edir. Bu isə məktəb, ailə və cəmiyyətin birgə fəaliyyətini zəruri edir. Ailənin rolu da əhəmiyyətlidir. valideynlər uşaqlara düzgün davranış modellərini göstərməli, onların sosial bacarıqlarının inkişafını təşviq etməli və əxlaqi dəyərlərin mənimsənilməsinə dəstək olmalıdırlar. Məktəb və ailənin birgə fəaliyyəti uşaqların dünyagörüşünün inkişafını sürətləndirir və onları həm cəmiyyətə faydalı, həm də məsuliyyətli

fərdlər kimi yetişdirir. Əxlaqi və mənəvi tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında vacibdir. Dürüstlük, mərdlik, əməksevərlik, xeyirxahlıq və sosial məsuliyyət hissi uşaqlarda erkən yaşlardan formalaşdırılmalıdır. Həmçinin uşaqların yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı, özünəinamının gücləndirilməsi və sosial bacarıqlarının formalaşdırılması onların şəxsiyyətinin çoxşaxəli inkişafına xidmət edir. Müasir pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı yalnız məktəb və ailənin deyil, həm də cəmiyyətin dəstəyi ilə mümkündür. Uşaqların yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi, fərdi bacarıqlarının aşkarlanması və inkişaf etdirilməsi, həmçinin sosial və mənəvi dəyərlərin onlara aşılması şəxsiyyətin formalaşmasının əsas şərtlərindəndir. Nəticədə, kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. Məktəb, ailə və cəmiyyət birlikdə çalışaraq uşaqlarda əxlaqi, sosial və intellektual bacarıqları formalaşdırılmalıdır. Bu, onların gələcəkdə cəmiyyətə faydalı və məsuliyyətli fərdlər kimi yetişməsinə təmin edir. Valideynlər uşaqlara düzgün davranış nümunələri göstərməklə, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməklə və milli dəyərləri öyrətməklə uşaqların şəxsiyyət formalaşmasına birbaşa təsir göstərə bilərlər. Məktəb və ailənin birgə fəaliyyəti uşaqların dünyagörüşünü zənginləşdirir və onları cəmiyyət üçün məsuliyyətli fərdlər kimi yetişdirir. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında erkən yaşlarda əxlaqi və sosial keyfiyyətlərin aşılması onların gələcək həyat fəaliyyətini istiqamətləndirir. Məktəbli yaş dövründə uşaqlara düzgün davranış nümunələrinin göstərilməsi, sosial bacarıqların öyrədilməsi və milli dəyərlərin mənimsədilməsi onların həm cəmiyyətə faydalı, həm də vətənə sədaqətli vətəndaş kimi yetişməsinə təmin edir. Məktəb illəri uşaqların həm bilik, həm də xarakter kimi formalaşdığı ön mühüm dövrüdür. Məktəb illəri uşaqların həm bilik, həm də xarakter kimi formalaşdığı ön mühüm dövrüdür. Hər yeni dərs, hər oyun və hər sosial qarşılıqlı əlaqə uşaqların dünyagörüşünü zənginləşdirir. Kiçik yaşda öyrədilən əxlaqi və mənəvi dəyərlər onların gələcək davranışlarının təməlini qoyur. Məktəb yalnız bilik yeri deyil, həm də şəxsiyyətin formalaşdığı sosial laboratoriyadır. Ailə və müəllim birgə çalışdıqda uşaqlar həm məsuliyyətli, həm də yaradıcı fərdlər kimi yetişirlər. Sosial bacarıqlar, dürüstlük və əməksevərlik uşaqların şəxsiyyətinin çoxşaxəli inkişafına xidmət edir. Hər uğur, hər kiçik nailiyyət uşaqların özünəinamını və özünü ifadə etmə qabiliyyətini artırır. Yaradıcılıq və praktiki fəaliyyət uşaqların fərdi bacarıqlarını kəşf etməsinə imkan yaradır. Uşaqlara milli və ümumbəşəri dəyərləri öyrətmək onların həm vətənpərvər, həm də tolerant böyüməsini təmin edir. Məktəb və cəmiyyət birlikdə çalışaraq uşaqların həm sosial, həm mənəvi, həm də əqli cəhətdən yetişməsinə dəstəkləyir. Şəxsiyyətin inkişafı üçün uşaqların erkən yaşlardan özünü ifadə etməsi, fikirlərini paylaşması mühümdür. Kiçik yaşda öyrənilən dostluq və əməkdaşlıq bacarıqları onların gələcəkdə uğurlu sosial əlaqələr qurmasına kömək edir. Uşaqların hər bir uğuru onları daha məsuliyyətli və diqqətli fərdlər kimi formalaşdırır. Müəllimlərin göstərdiyi diqqət və qayğı uşaqların dünyagörüşünü və mənəvi inkişafını zənginləşdirir. Təlim-tərbiyə prosesi yalnız dərstdə baş vermir; oyunlar, layihələr və ekskursiyalar da uşaqların inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərin formalaşması uşaqlara həm özlərini, həm də başqalarını dəyərləndirməyi öyrədir. Uşaqların maraqlarını nəzərə alan təhsil metodları onların təhsil prosesinə olan bağlılığını artırır. Sosial təcrübələr uşaqların həm fərdi, həm də qrup şəklində davranışlarını inkişaf etdirir. Məktəbli yaşda uşaqların şəxsiyyətinə yönəlmiş tərbiyə onların gələcəkdə məsuliyyətli və dəyərlərini qoruyan vətəndaş olmasını təmin edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması sistemli və çoxşaxəli yanaşma

tələb edən uzun və maraqlı bir prosesdir. Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı haqqında danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu proses yalnız ayrı-ayrı pedaqoji təsirlərin nəticəsi deyil, həm də uşağın gündəlik həyat təcrübəsindən qaynaqlanan təbii bir gedişətdir. Hər bir uşaq fərqli ailə mühiti, fərqli maraq və istəklərlə məktəbə gəlir. Ona görə də şəxsiyyətin formalaşması fərdilik prinsipinə əsaslanmalı, hər bir uşağın daxili imkanları, təbiəti və potensialı nəzərə alınmalıdır. Əgər uşağa kiçik yaşlarından düzgün istiqamət verilsə, onda o, gələcəkdə öz mövqeyinə sahib olan, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyan bir fərd kimi yetişir. Əks halda, bu dövrdə buraxılan boşluqlar sonradan düzəldilməsi çətin olan mənəvi və sosial çatışmazlıqlara gətirib çıxara bilər. Məhz bu səbəbdən ibtidai təhsil dövründə həm müəllimlərin, həm də valideynlərin rolu əvəzolunmazdır. Müəllimlərin əsas vəzifəsi tək-cə bilik vermək yox, həm də uşaqlarda maraq oyatmaq, onların yaradıcı düşünməsini stimullaşdırmaq, müstəqil qərar vermə vərdişlərini formalaşdırmaqdır. Uşaq müəllimin ona verdiyi dəyəri və inamı hiss etdikdə, özünə-inamı artır və o, daha cəsarətlə öz ideyalarını ifadə etməyə başlayır. Valideynlər isə məktəblə sıx əməkdaşlıq edərək bu prosesi dəstəkləməlidirlər. Şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm amillərdən biri də uşaqların sosial mühitdə davranış təcrübəsidir. Qrup işləri, oyunlar, kollektiv fəaliyyətlər və müxtəlif sosial layihələr onların ünsiyyət bacarıqlarını genişləndirir, əməkdaşlıq və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətini formalaşdırır. Bu cür fəaliyyətlərdə iştirak edən uşaq yalnız dərslər bilikləri ilə kifayətlənmir, həm də ictimai münasibətlərdə öz mövqeyini müəyyən etməyi öyrənir. Əxlaqi və mənəvi dəyərlərin aşılınması isə şəxsiyyətin mənəvi dayaqlarını möhkəmləndirir. Ədalət, dürüstlük, yardımsevərlik, sədaqət və əməksevərlik kimi keyfiyyətlər uşaqların gündəlik davranışlarına daxil edilməlidir. Bu keyfiyyətlər yalnız sözlə deyil, həm də əməli nümunə ilə öyrədildikdə möhkəm olur. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında mühüm şərtlərdən biri də onların emosional dünyasının düzgün istiqamətləndirilməsidir. Emosional sabitlik və özünüidarə bacarığı kiçik yaşlardan tərbiyə olunmalıdır. Uşaqların hisslərini ifadə etməsi, başqalarının duyğularına hörmətlə yanaşması onların sosial münasibətlərdə daha uğurlu olmasına şərait yaradır. Əgər uşaq öz emosiyalarını idarə etməyi öyrənməzsə, gələcəkdə ictimai mühitdə adaptasiya çətinlikləri yaşaya bilər. Şəxsiyyət inkişafı həmçinin uşağın yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb olunması ilə də sıx bağlıdır. Yaradıcılıq yalnız rəsmlə və ya musiqi ilə məhdudlaşmır, həmçinin problem həll etmə, yenilikçi düşünmə və təşəbbüskarlıq bacarıqlarını da əhatə edir.

Araşdırmalar göstərir ki, məktəbli yaş dövrü uşaqların mənəvi və sosial kimliklərinin təməlini təşkil edir. Bu dövrdə verilən hər bir tərbiyəvi təsir onların gələcək həyat fəaliyyətinə yön verən mühüm amil olur. Uşaqlara yalnız biliklərin ötürülməsi ilə kifayətlənmək olmaz; onların yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı, özünə-inamının gücləndirilməsi və sosial məsuliyyətlərinin dərk edilməsi şəxsiyyət formalaşmasının ayrılmaz hissəsidir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə uşaqların şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı cəmiyyətin diqqət mərkəzində duran ən vacib məsələlərdən biridir. Bu dövr uşaqların fiziki, əqli, sosial və mənəvi tərəfdən formalaşmasının əsas mərhələsini təşkil edir. Məktəbli yaş dövründə öyrənilən bilik və bacarıqlar yalnız akademik göstəricilərlə ölçülmür; eyni zamanda uşaqların davranış, əxlaq və sosial münasibətləri onların gələcək şəxsiyyətinin təməlini qoyur. Uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında sosial və mənəvi dəyərlərin aşılınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə öyrədilən dürüstlük, əməksevərlik, hörmət, mərhəmət, vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlər onların gələcəkdə sağlam və məsuliyyətli fərdlər kimi böyüməsinə zəmin yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı nəzəri baxımdan geniş şəkildə araşdırılmışdır. Araşdırmada uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən əsas amillər – ailə, məktəb, sosial mühit və ətrafdakı nümunələr diqqətlə təhlil edilmişdir. Həmçinin, təlim-tərbiyə prosesində uşaqların şəxsiyyətinin inkişafını təmin edən konkret metod və vasitələr təqdim olunmuşdur. Bu metodlar yalnız biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır; onlar uşaqlarda sosial bacarıqların, əxlaqi keyfiyyətlərin və mənəvi dəyərlərin formalaşmasını da əhatə edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu məqalənin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təqdim olunan yanaşmalar və metodik tövsiyələr kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafı istiqamətində təlim-tərbiyə prosesini daha səmərəli və məqsədyönlü həyata keçirməyə imkan verir. Təhsil müəssisələrində çalışan ali məktəb pedaqoqları, magistrant və doktorantlar bu məqalədən istifadə edərək, nəzəri bilikləri praktik fəaliyyətlərlə birləşdirə, eləcə də şagirdlərin sosial və mənəvi bacarıqlarının inkişafını təşviq edə bilirlər. Məqalədə göstərilən metod və tövsiyələr, xüsusilə məktəb müəllimləri və tərbiyəçilər üçün əlçatan və tətbiq oluna bilən praktik vasitələr təqdim edir.

Ədəbiyyat

1. A.N. Abbasov, H.Ə. Əlizadə. Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2000, 400 s.
2. A.İmanov. “Məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas istiqamətləri, metod və vasitələri”. Bakı, 2005.
3. A.İsmayılova. “Kiçikyaşlı məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsində xalq pedaqogikası materiallarından istifadə”, Bakı, 2010.
4. H. Əliyev Fondu. “H. Əliyevin müdrik fikirləri”, birinci kitab, Bakı, 2008.
5. M. Ağayev. “Kiçikyaşlı məktəblilərin tərbiyəsi”, Bakı, 2006.
6. Mürvətqızı, S. “Kiçikyaşlı məktəblilərdə vətənpərvərlik tərbiyəsi”, Bakı: 525-ci qəzet, 2014.
7. T.Paşayev. “Diyarşünaslıq materialları əsasında məktəblilərin vətənpərvərlik tərbiyəsi”, Bakı, 2002.

A.K. Mehdiyeva

Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafının nəzəri əsasları

Xülasə

Kiçikyaşlı məktəblilərdə milli qürur və vətənpərvərlik ruhunun formalaşdırılması cəmiyyət üçün mühüm məsələlərdən biridir. Bu prosesdə məktəblilərdə doğma yurda, Vətənə, tarixi keçmişə və millətə bağlılıq yaranır, vətənin layiqli övladı olmaq arzusu formalaşır. Uşaqlara bu kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlərin aşılmasında müxtəlif tədbirlərin, məşğələlərin təşkili, ekskursiyaların keçirilməsi, milli qəhrəmanların tanınması və tarixi muzeylərə səfərlərin təşkili mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə yalnız müəllimlərin deyil, həm də valideynlərin və ailənin pedaqoqlarla birgə fəaliyyət göstərməsi zəruridir. Uşaqlara tarixi şəxsiyyətlərimizin və milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrədilməsi bu işdə əsas amillərdəndir.

Belə yanaşmalar məktəblilərdə yalnız Vətənə sevgi və bağlılıq yaratmır, eyni zamanda onların Vətəni qorumağa hazırlığını da təmin edir.

A.K. Мехдиева

**Формирование национальной гордости у школьников и воспитание патриотического духа
Резюме**

Воспитание патриотизма и национальной гордости у юных школьников является одной из важных задач для общества. В этом случае у школьников развивается привязанность к своей Родине, родному краю, историческому прошлому, нации, возникает стремление быть достойным сыном Родины. В привитии детям таких высших чувств и нравственных качеств важную роль играет проведение занятий и мероприятий различного профиля, проведение экскурсий, знакомство с национальными героями, организация поездок в исторические музеи. Однако при обучении детей в этом направлении не только педагог, но и семья ребенка, родители должны принимать совместные с педагогом меры. Обучение детей нашим историческим личностям и национально-духовной культуре является одним из главных вопросов на этом пути.

Такие подходы не только формируют у школьников любовь и привязанность к Родине, но и обеспечивают готовность защищать Родину.

A.K. Mehdiyeva

**Formation of national pride in schoolchildren and education of patriotic spirit
Summary**

Instilling patriotism and national pride in young schoolchildren is one of the important issues for the society. In this case, schoolchildren develop attachment to their homeland, native land, historical past, and nation, and the desire to be a worthy son of the homeland arises. In order to inculcate such higher feelings and moral qualities in children, conducting classes and events in various fields, conducting excursions, introducing national heroes, and organizing trips to historical museums play an important role. However, in educating children in this direction, not only the teacher, but also the child's family and parents should take joint measures with the teacher. Teaching children about our historical personalities and national-spiritual cultures is one of the main issues on this path.

Such approaches not only form love and attachment to the motherland in schoolchildren, but also ensure readiness to protect it.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2025

**AĞARƏHİM RƏHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ AİLƏ MÖVZUSU VƏ ONUN
MÜASİR DÖVRLƏ ƏLAQƏSİ****Röya Cavanşir qızı Əhmədova***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0008-8767-1048<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.11>**E-mail:** royaahmedova24@gmail.com*Açar sözlər:* ailə, münasibət, ana, obraz, əsər, cəmiyyət, müasir*Ключевые слова:* семья, отношение, мать, образ, произведение, общество, современный*Key words:* family, relationship, mother, character, literary, society, modern

Azərbaycan ədəbiyyatının aktual mövzularından biri ailədir. Ailənin cəmiyyətdəki rolu, ailə münasibətləri və bu münasibətlərin zamanla necə dəyişməsi yazıçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində bu mövzunun müzakirəsi dərin şəkildə aparılmışdır. Onun əsərlərində ailə münasibətləri, mənəvi və əxlaqi dəyərlər, vətən sevgisi və bu dəyərlərin insan həyatına təsiri dərin bədii təhlillərlə təqdim olunur. Rəhimovun əsərlərində təhlil olunan məsələlər müasir dövrümüzdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Ağarəhim Rəhimovun bir çox əsərlərində ailə mərkəzi mövzu kimi çıxış edir. Rəhimov, ailəni təkcə qan bağı ilə birləşən fərdlər qrupu kimi deyil, həm də mənəviyyatın, əxlaqın və ictimai məsuliyyətin formalaşdığı əsas bir institut kimi təqdim edir. Müasir dövrdə də ailə institutunun qarşısında oxşar problem və çağırışlar durur:

- Ailə böhranları və boşanmaların artması;
- Qadınların həm ailədə, həm də cəmiyyətdə üzərinə düşən ikili yük;
- Ailədaxili münasibətlərin düzgün tənzimlənməsi;
- Milli-mənəvi dəyərlərin qorunması ehtiyacı və s.

“Əsgər anası” pyesində Maral ana obrazı ətrafında qurulan hadisələr ailənin vətən qarşısında göstərdiyi fədakarlığı və bu yolda çəkilən mənəvi əzabları göz önünə gətirir. Maral ana 3 oğlunu vətən uğrunda itirir, lakin onun vətənə sevgisi, əqidəsi sarsılmaz. Əsərdə ailənin həm fərdi, həm də ictimai məsuliyyət daşıdığı aydın şəkildə görünür. Müharibə dövründə ailənin birliyi, dözümlü və həmin dövrün qurbanları Rəhimovun qəhrəmanlarının xarakterində öz əksini tapır. Bu nümunə ailənin sadəcə şəxsi həyatla məhdudlaşmadığını, əksinə, birbaşa ümumxalq taleyinə təsirini aydın şəkildə göstərir.

“Qırmızı qar” əsərində təsvir olunan ailə dramı, müharibənin yaratdığı travmalar və onların ailə həyatına təsiri bu gün də aktualdır. Müasir dövrdə psixoloji travmalar, ailədaxili zorakılıq və emosional soyuma kimi hallar çoxalmaqda olduğu üçün Ağarəhim Rəhimovun ailəni qorumağa və ailə birliyinə çağıran fikirləri aktuallığını itirmir. Onun qəhrəmanları bir çox hallarda fiziki və mənəvi itkilərlə üzləşsələr də, ailə bağlarını qorumağa çalışırlar. Rəhimov, ailənin dayanıqlılığını cəmiyyət üçün əsas təməl dəyər olduğunu vurğulayır.

“Girdab” əsərində baş verən hadisələr ailədaxili münasibətlərin psixoloji dərinliyini, qadının ailə qarşısındakı fədakarlığını və mənəvi gücünü aydın şəkildə nümayiş etdirir. Şəfəq qadının ailə institutundakı həm qoruyucu, həm də birləşdirici rolunu simvolizə edir. Əsər göstərir

ki, ailə yalnız qan qohumluğu deyil, həm də mənəvi məsuliyyət, həm də qarşılıqlı etimad üzərində qurulan canlı bir birlikdir. Şəfqin Hümmlə münasibətindəki qarşılıqlı hörmət, qayınana Qəhmərlə harmoniyası, baldızı Tubunun sınaqlarına qarşı təmkinli mövqeyi ailədaxili münasibətlərdə empatiyanın və səbrin nə qədər mühüm olduğunu vurğulayır. Əsərin kulminasiya nöqtəsi Şəfqin analıq hisslərinin təsviri ilə tamamlanır. Burada yazıçı qadının öz kimliyini tamamlama prosesini, eyni zamanda ailənin davamlılığını təmin edən ən mühüm amil – analığı ön plana çıxarır. Şəfq obrazı ailənin yalnız fərdi həyatla məhdudlaşmadığını, əksinə, cəmiyyətin mənəvi dayacağına çevrildiyini göstərir. Beləliklə, “Girdab” ailənin psixoloji və sosial mahiyyətini, habelə qadının ailədəki sabitləşdirici rolunu və fədakarlığını bədii şəkildə ümumiləşdirir.

Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində aforistik fikirlərə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu fikirlər bir çox hallarda oxucuda dərin təəssüratlar yaradır. Rəhimovun aforizmləri sadəcə bədii gözəllik deyil, həm də mənəvi dəyərlərin ifadəsidir. Onun ailə haqqında dəyərli fikirlərinə nəzər salaq:

“Azərbaycan xalqının ən ali, ən müqəddəs keyfiyyətlərindən biri onun ailə namusudur. Öz ləyaqətini, şərəfini, namusunu qorumağı bacarmayan, qiymətləndirməyi bilməyən cahilin, nədanın möhkəm təmələ əsaslanan saf ailəsi də ola bilməz. Ər-arvadın, arvad da ərin arxasında əzəmətli dağ, basılmaz qala kimi dayanmalıdı. Bu adamların hər şeydə təsadüfəlik axtarmağa, yalnız “Mən deyən olmalıdı” deyər düşünməyə mənəvi haqları yoxdu. Onların hər biri el-oba, cəmiyyət içərisindəki məsuliyyətlərini anlamalıdırlar...” (Girdab, səh.187)

“Onun aləmində adamın, xüsusilə də qadının özünə, ailəsinə aid olan ailə sirrini başqalarına açması ən böyük qəbahətdir. Belələri özlərinə nə qədər haqq qazandırmaya çalışsalar da, ətrafdakılar tərəfindən yaxşı qiymətləndirilə bilməz...” (Girdab, səh.418)

“Əxlaqi təkmilləşmə, mənəvi saflıq uğrunda mübarizə cəmiyyətin özünü şərtləndirir, ictimai həyatda normal davranış qaydalarını nizama salır. Cəmiyyət dəyişdikcə, haldan-hala düşdükcə əxlaqın, mənəviyyətin təkmilləşməsinə, inkişafına da böyük ehtiyac duyulur. Geniş mənada hər yaranan cəmiyyətin öz əxlaqı, öz mənəviyyəti olur” (“Girdab”, s.486).

Bu hikmətli fikirlərdə ailənin yalnız şəxsi həyat üçün deyil, ümumi ictimai nizam üçün də necə vacib olduğu göstərilir. Rəhimovun əsərlərində fərqli ailə modelləri təqdim olunur: klassik patriarxal ailə, müharibə şəraitində sarsılmış ailə, qadın rəhbərliyi ilə ayaqda qalmağa çalışan ailə və s. Bu modellər oxucuya ailənin müxtəlif şəraitlərdə necə davrandığını və hansı mərhələlərdən keçdiyini göstərir.

Nəticə olaraq deyər bilərik ki, Ağarəhim Rəhimovun əsərləri ailə dəyərlərinin təhlili baxımından zəngin bir xəzinədir. Onun əsərlərindəki ailə modelləri, insan münasibətləri və yaşanan problemlərin həlli yolları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Rəhimovun ailəyə yanaşması həm milli, həm də universal dəyərləri ehtiva edir. Müasir dövrdə ailə dəyərlərinin zəifləməsi fonunda yazıçının əsərləri gənc nəsə və bütövlükdə cəmiyyətə mənəvi yol göstərə bilər.

Problemin aktuallığı. Müasir cəmiyyət ailə institutunun müxtəlif sosial və psixoloji təzyiqlərlə üzləşdiyi bir dövrdədir. Texnologiyanın inkişafı, şəhər həyatının sürətlənməsi, qloballaşma və fərdiyyətçiliyin artması nəticəsində ailə dəyərləri zəifləməkdədir. Bu baxımdan Ağarəhim Rəhimovun əsərləri müasir dövr üçün mühüm bir bələdçi kimi çıxış edir. Onun ailə mü-

nasibətlərinə verdiyi yüksək dəyər, fədakarlıq və qarşılıqlı anlayışa əsaslanan ailə modeli müasir ailə problemlərinin həlli üçün mühüm mesajlar verir.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövr ədəbiyyatında ailə kontekstinin dərinlən təhlili ictimai məsələlərin həllində önəmli yerə malikdir. Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında ailə problemi geniş yer tutsa da, bu məsələ hələ tam sistemləşdirilmiş şəkildə tədqiq olunmamışdır. Bu elmi-tədqiqat işi həmin boşluğu doldurulması üçün əsaslı rol oynaya bilər.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticəsində müəllimlər, tərbiyəçilər və təhsil işçiləri üçün ailə mövzusunda maarifləndirici materiallar əldə edə bilər. Həmçinin, bu tədqiqat işindən sosioloji və psixoloji tədqiqatlar üçün ədəbiyyat nümunəsi kimi istinad oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. A.N.Rəhimov. Səfalət. Elm nəşriyyatı, 1999.
2. A.N.Rəhimov. Girdab. Bakı: "Azər" nəşriyyatı, 2001. 686 s.
3. S.A.Rəhimova. Ağarəhim dramaturgiyasının hədəfləri. Bakı: "Orxan" NPM. 2020. 216 s.
4. S.A.Rəhimova. Ömrün izləri. Bakı: "Orxan" NPM. 2021. 208 s.
5. S.A.Rəhimova. Ağarəhim nəsrinin aspektləri. Bakı: "Orxan" NPM. 2021. 135 s.

R.C. Əhmədova

Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində ailə mövzusu və onun müasir dövrlə əlaqəsi Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında ailə mövzusu daim aktual olub və yazıçı Ağarəhim Rəhimovun əsərləri ailənin sosial-psixoloji təhlili üçün vacib bir mənbədir. Yazıcının əsərlərində ailə yalnız qan bağı ilə bağlı insanlar qrupu deyil, həm də mənəvi və ictimai dəyərlərin formalaşdığı əsas institut kimi təqdim olunur. Rəhimovun qəhrəmanları çətinliklərə baxmayaraq ailə bağlarını qorumağa çalışır. Ailə, onun cəmiyyətdəki rolu müasir dövrlə əlaqələndirilərək aktuallığını təsdiqləyir. Yazıçı müxtəlif ailə modellərini təqdim etməklə ailənin dəyişən şəraitlərdə necə dayanıqlı qaldığını göstərir.

Р.Дж. Ахмедова

Тема семьи в произведениях Ага-режима Рагимова и её связь с современностью Резюме

Тема семьи всегда была актуальна в азербайджанской литературе, и произведения писателя Ага-рахима Рагимова являются важным источником для социально-психологического анализа семьи. В произведениях писателя семья представлена не только как группа людей, связанных кровными узами, но и как основной институт, в котором формируются моральные и общественные ценности. Герои Рагимова стремятся сохранить семейные узы, несмотря на трудности. Семья, её роль в обществе подтверждают

свою актуальность, связывая её с современной эпохой. Представляя различные модели семьи, писатель показывает, как семья сохраняет устойчивость в меняющихся условиях.

R.Dj. Ahmedova

**The theme of family in Agharaim Rahimov's works and its connection
to the modern era
Summary**

The theme of family has always been relevant in Azerbaijani literature, and the works of the writer Agharaim Rahimov are an important source for the socio-psychological analysis of the family. In the writer's works, the family is presented not only as a group of people related by blood, but also as the main institution in which moral and social values are formed. Rahimov's heroes try to preserve family ties despite difficulties. The family, its role in society, confirms its relevance by relating it to the modern era. By presenting various family models, the writer shows how the family remains stable in changing conditions.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN YARADICI TƏFƏKKÜRÜ VƏ
PEDAQOJİ BAXIMDAN DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Esmira German qızı Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının müəllimi

ORCID: 0009-0005-0288-5927

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.12>

E-mail: esmiraliyeva877@gmail.com

Açar sözlər: məktəbəqədər, yaradıcı, uşaq, tərbiyəçi-müəllim, inkişaf, təfəkkür, dəyərləndirilmə

Ключевые слова: дошкольное образование, творческий, ребенок, воспитатель-педагог, развитие, мышление, оценка

Key words: preschool, creative, child, educator-teacher, development, thinking, evaluation

Məktəbəqədər yaş dövrü insan həyatının ən mühüm mərhələlərindən biridir. Bu mərhələ uşağın şəxsiyyət kimi formalaşmasının, idrak qabiliyyətlərinin, sosial bacarıqlarının və yaradıcı potensialının inkişaf etdiyi dövr hesab olunur. Uşaqlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafı onların gələcək həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Yaradıcı düşüncə yalnız incəsənət və ya ədəbiyyatla məhdudlaşmır; o, uşağın problemin həllinə yanaşma tərzində, oyun fəaliyyətində, ünsiyyət bacarıqlarında və gündəlik həyat vərdislərində də özünü göstərir.

Təfəkkür, ümumiyyətlə, insanın idrak fəaliyyətində əks olunan ən yüksək psixi proseslərdən biridir. Təfəkkür vasitəsilə insan ətraf aləmi dərk edir, hadisələr arasında əlaqələr qurur, nəticə çıxarır. Yaradıcı təfəkkür isə mövcud biliklər əsasında tamamilə yeni ideyalar irəli sürmək, qeyri-adi həll yolları tapmaq və orijinal məhsul yaratmaq qabiliyyətidir.

Yaradıcı təfəkkür yeni ideyaların meydana gəlməsi, problemlərə qeyri-adi yanaşma qabiliyyəti kimi izah olunur. Yaradıcı təfəkkürün əsas xüsusiyyətləri: orijinallıq, elastiklik, fantaziya və təsəvvürün genişliyi, problemləri qeyri-adi həll etmək bacarığıdır.

Orijinallıq – uşağın fərqli və təkrarolunmaz ideya irəli sürməsidir.

Elastiklik – müxtəlif situasiyalarda yeni həll yolları tapmaq bacarığıdır.

Fantaziya və təsəvvürün genişliyi – mövcud olmayan obraz və hadisələri düşünmək bacarığıdır.

Problemləri qeyri-adi həll etmək bacarığı isə standartdan kənar yanaşma qabiliyyəti ilə səciyyələnir.

Uşaqlarda yaradıcı təfəkkürün inkişafı onların intellektual potensialını gücləndirir, müstəqil düşünməyə hazırlayır. Yaradıcı bacarıqlar məktəbəhazırlıq prosesində mühüm rol oynayır.

Məktəbəqədər yaş dövründə yaradıcı təfəkkür daha çox fantaziya, təsəvvür, oyun, nağıl uydurma, təsviri fəaliyyət və musiqi məşğələləri vasitəsilə formalaşır. Uşaq təsəvvüründə yeni obrazlar qurur, oyunlarda müxtəlif rollara girir, adi əşyaları fərqli funksiyalarda tətbiq edir.

“Tədqiqatlar göstərir ki, yaradıcı insanlar başqaları ilə ünsiyyət qurmaqda digərlərinə nisbətən daha uğurludurlar (Gafour, Ola & Gafour, Walid, 2020). Onlar həmçinin daha yaxşı dinləyicidirlər. Yaradıcı insanlar, eyni zamanda açıq fikirlidirlər və yeni həllər təqdim etməkdən, ideyaları analiz etməkdən çəkinmirlər. Risk etmək, problemlərlə üzləşmək yaradıcı düşünə bilənlər üçün bir şans kimi görünür. Onlar yeni yolların, ideyaların, texnikaların kəşf edilməsinin riskə getmədən imkansız olduğu qənaətinə gəlirlər, buna görə də bu vəziyyətlərdə cəsarətli addım atmaqdan qorxmurlar” (1).

Yaradıcı təfəkkür anlayışının izahında əvvəlcə ümumi təfəkkürün mahiyyətinə toxunmaq olar. Təfəkkür insan idrakının ali forması kimi ətraf aləmi əks etdirir, hadisələr arasında əlaqələri müəyyənləşdirir, nəticə çıxarmağa imkan verir. Yaradıcı təfəkkür isə mövcud biliklərə söykənərək, yeni ideyaların irəli sürülməsi, fərqli həll yollarının tapılması, qeyri-adi yanaşmaların formalaşdırılması deməkdir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dünyanı dərk etmə tərzini, onların fantaziya və təxəyyül imkanları bu cür düşüncənin əsas zəminini yaradır.

Psixoloji baxımdan yaradıcı təfəkkür təsəvvür, yaddaş, diqqət və emosiyalarla sıx bağlıdır. Uşaqlar gördüklərini və eşitdiklərini xatırlayır, təxəyyüllərində dəyişdirir, fərqli şəkildə birləşdirir və yeni obrazlar yaradırlar. Bu proses onların təfəkkür elastikliyinə artırır, düşüncə çevikliyini formalaşdırır.

Uşaqların yaradıcı təfəkkürünün inkişafı pedaqoji baxımdan çoxşaxəli əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, o, uşaqlarda müstəqil qərar vermə vərdişlərini möhkəmləndirir, özünəinamı artırır, şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşmasına xidmət edir. Təhsil prosesində yaradıcı təfəkkürün dəstəklənməsi gələcək məktəb həyatında uğurların açarıdır. Uşaqlar tapşırıqlara fərqli yanaşa bilir, problemlərin bir neçə həlli variantını irəli sürür, ünsiyyətdə daha fəal olurlar.

Digər tərəfdən, yaradıcı təfəkkür şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərir. Uşaq öz ideyalarını sərbəst ifadə etməyi öyrənir, başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşır, müzakirələrdə iştirak edir. Bu, özünəinamı artırır və sosial bacarıqları gücləndirir.

Yaradıcı təfəkkür emosional inkişafı da stimullaşdırır. Uşaqlar öz hisslərini rəsm, musiqi, oyun və ya hekayə vasitəsilə ifadə etdikdə daxili rahatlıq tapır, daha açıq və təşəbbüskar olurlar. Burada təxəyyül və duyğu birliyi mühüm rol oynayır. Belə ki, yaradıcı təfəkkür prosesində uşaqlar öz emosiyalarını rəsm, nağıl, musiqi və oyun vasitəsilə ifadə edirlər. Onların təsəvvürü emosional vəziyyətdən güclü şəkildə təsirlənir.

Motivasiya və maraq da yaradıcı təfəkkür prosesində üstün məqamlardan biridir. Çünki emosional pozitivlik (sevinc, maraq, heyranlıq) uşağın yeni ideyalar meydana qoymasına stimül verir. Əksinə, mənfi emosiyalar yaradıcı fəaliyyətin zəifləməsinə səbəb ola bilər.

Empatiya və yaradıcılıq da emosional inkişafı stimullaşdırır. Yəni yaradıcı təfəkkür uşağa başqalarının hisslərini anlamaqda kömək edir. Nağıl qəhrəmanlarının vəziyyətini təsəvvür etmək uşaqlarda həm empatiya, həm də yeni ideyalar yaratmaq bacarığını inkişaf etdirir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafında **oyun** mühüm yer tutur. Oyun uşağın həm maraqlarını təmin edir, həm də yeni ideyalarının ortaya çıxmasına imkan yaradır. Təsviri sənət fəaliyyəti, musiqi, nağıl uydurma, teatr elementləri uşaqların fantaziyasını zənginləşdirir. Tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin əsas vəzifəsi uşaqlara sərbəst mühit yaratmaq, onları sual verməyə təşviq etmək, cavabların fərqliliyini qəbul etmək və yeni ideyaları dəstəkləməkdir.

“Nəyə bənzəyir?”

Uşağa şəkil üzərində olan boya ləkəsini göstərin. İmkan verin uşaq mümkün qədər çox

oxşarlıq tapsın.

“Dördüncüsü artıqdır”

Uşağa üçündə ümumi əlamətləri olan 4 şəkil göstərin. Uşaq hansı şəklin “artıq” olduğunu göstərməli və niyə belə düşündüyünü izah etməlidir.

“Bir sözlə adlandır”

Bu oyun zamanı uşağa ümumi bir adla adlandırılmalı bilən bir sıra sözlər və ya şəkillər təklif edin. Uşağın vəzifəsi əşyaların adını bir sözlə adlandırmaqdır (məsələn, moruq, çiyələk – giləmeyvə; it, pişik, at – heyvan).

“Sıraya davam et”

Rəngli dairələr çəkin və eyni ardıcılıqla davam edin (məsələn, qırmızı, sarı, mavi, yenidən qırmızı...). Uşaq ardıcılığa riayət edərək qalan dairələri çəkməlidir” (2).

Məktəbəqədər təhsil prosesində yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə olunur. Oyun fəaliyyəti uşaqların təfəkkür çevikliyini artırır, təsviri fəaliyyət məşğələləri onların fantaziyasını genişləndirir, musiqi və ritmik hərəkətlər emosional zənginlik yaradır, nağıl və hekayə uydurma işə təxəyyülü inkişaf etdirir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafında pedaqoji vasitələrin biri də **ətraf aləmlə tanışlıqdır**. Müşahidələr, sadə təcrübələr, təbiət hadisələrinin öyrənilməsi uşağın tədqiqatçılıq marağını oyadır.

İncəsənət fəaliyyətləri: rəsm, musiqi, tətbiqi sənət uşaqlara özünüifadə imkanı verir, yaradıcı təfəkkürü gücləndirir.

Nağıl və hekayələr: qəhrəmanların hərəkətlərinə yeni sonluq tapmaq, hadisələri fərqli istiqamətdə davam etdirmək təxəyyülü inkişaf etdirir.

Tərbiyəçi-müəllim və valideynlərin əsas vəzifəsi uşaqlara sərbəst mühit yaratmaq, onları fərqli cavab və ideyalara təşviq etmək, sual verməyə imkan tanımaqdır. Tənqiddən çox dəstək göstərmək, yaradıcı cəhdləri qiymətləndirmək uşaqlarda bu qabiliyyətlərin möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Tərbiyəçi-müəllim “doğru cavab yalnız birdir” prinsipi ilə işini qurmalı deyil. O, uşaqların fərdi maraq və qabiliyyətlərini nəzərə alaraq yaradıcı fəaliyyətlər təşkil etməlidir.

Beləliklə, yaradıcı təfəkkür məktəbəqədər yaşlı uşaqların təkcə intellektual inkişafı üçün deyil, həm də onların sosial, emosional və şəxsiyyət formalaşması baxımından əvəzsizdir. Bu, gələcəkdə cəmiyyətin yaradıcı, innovativ düşüncəli fərdlərə sahib olmasına zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemi yaradıcı düşünən, müstəqil qərar qəbul edən və yeniliklərə açıq fərdlərin yetişdirilməsini qarşıya məqsəd qoyur. Məktəbəqədər dövr isə uşaqlarda yaradıcı təfəkkürün təməlinin qoyulduğu ən həssas mərhələ olduğundan, pedaqoji baxımdan düzgün istiqamətləndirmə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaradıcı təfəkkürünün formalaşması pedaqoji baxımdan ayrıca tədqiq edilir, onların təxəyyül və müstəqil düşünmə qabiliyyətlərinin qiymətləndirilməsi üçün yeni yanaşmalar irəli sürülür. Bu yanaşma yaradıcı fəaliyyətin təkcə estetik deyil, həm də idrak, sosial və emosional inkişafı ilə sıx bağlı olduğunu göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Əldə olunmuş nəticələr müxtəlif məşğələlərdə tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. İşdən əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vasitələrinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Gafour, O., & Walid, G. Creative Thinking skills-A Review article. 2020.
2. <https://eudi.az/sections/read/34>

E.G. Əliyeva

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaradıcı təfəkkürü və pedaqoji baxımdan dəyərləndirilməsi Xülasə

Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaradıcı təfəkkürü və onun pedaqoji baxımdan dəyərləndirilməsi məsələsindən bəhs olunur. Təfəkkür, yaradıcı təfəkkür, onun mahiyyəti barədə də araşdırma aparılır.

Eyni zamanda yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün istifadə olunacaq vasitə və metodlardan da danışılır.

Э.Г. Алиева

Творческое мышление и педагогическая оценка детей дошкольного возраста Резюме

В статье рассматривается проблема творческого мышления детей дошкольного возраста и его педагогическая оценка. Также проводятся исследования, посвященные мышлению, творческому мышлению, его сущности. Также рассматриваются средства и методы развития творческого мышления.

E.G. Aliyeva

Creative thinking and pedagogical assessment of preschool children Summary

The article discusses the issue of creative thinking of preschool children and its pedagogical assessment. Research is also conducted on thinking, creative thinking, its essence.

At the same time, the tools and methods to be used for the development of creative thinking are also discussed.

Redaksiyaya daxil olub: 26.09.2025

İBTİDAI SINIFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

MÜASİR DÖVRDƏ İBTİDAI SINIFDƏ ÖYRƏNƏNLƏRİN SÖZ EHTİYYATININ
YENİLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Aysu Rafael qızı Kərimli

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0007-2717-0957

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.13>

E-mail: aysuk5963@gmail.com

Açar sözlər: lüğət ehtiyatı, ədəbi dil, ibtidai, say, təhsil, dil

Ключевые слова: словарный состав, литературный язык, начальная школа, образование, язык

Key words: vocabulary composition, literary language, elementary school, education, language

Yeni dövr ibtidai siniflərdə öyrənənlərin nitq inkişafı üzrə işinin əsas istiqamətlərindən biri də lüğət ehtiyatının artırılması və zənginləşdirilməsidir. Bu məsələ təlimin məzmununda da öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dili təliminin məzmununda leksikologiya məsələləri də mühüm yer tutur. Əsas məqsəd ibtidai sinif öyrənənlərinə dilin lüğət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdir. Məktəblilər bilməlidir ki, leksik tərkibcə müasir dilimiz zəngin dillərindən biridir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin təbiiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” tarixi fərmanı Azərbaycanda dövlət dili – Azərbaycan dilinin inkişafı və istifadə sahələrinin genişləndirilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Bu fərman Azərbaycan dilinin tədrisini təkmilləşdirmək, həm milli məktəblərdə, həm də təlim dili fərqli olan məktəblərdə Azərbaycan dili proqramlarını və dərsliklərini modernləşdirmək sahəsində dilçi alimlər, metodistlər, müəllimlər və bütövlükdə respublikanın təhsil işçiləri qarşısında mühüm vəzifələr qoymuşdur. Fərmanda xüsusi olaraq qeyd olunurdu ki, “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir” [5].

Bu çağırış qarşıya mühüm vəzifələr qoydu. Başqa sözlə, həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi qlobalmiqyaslı təşkilati və əməli işlərin aparılmasını tələb edirdi. Bu işlər arasında ən vaciblərindən biri şagirdlərin nitqinin inkişafına yönəlmiş metodik sistemin işlənilib hazırlanması idi. Bu sistemdə müəllimin planlı və səmərəli metodik fəaliyyəti, xüsusilə də bu fəaliyyətin dil vəhidi – söz üzərində qurulması, prioritet hesab edilirdi.

Ədəbi dilə yad olan söz və ifadələrin işlənməsinin qarşısının alınması nitqin təmizliyinin qorunması ilə bağlıdır. Məktəblilərin yerli-yersiz digər dillərdən, dialekt və şivələrdən, eləcə də kobud və vulqar sözlərdən istifadə etməsi nitqin təmizliyinə ziyan vurur. Çox vaxt müəyyən məfhum, predmet və əşyaların dilimizdə mövcud olan adları olmasına baxmayaraq, onlar alınma sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: sideniye – oturacaq; çaşka – fincan; slesar – çilingər; tekst – mətn; zontik – çətir; dokument – sənəd; lyustr – çilçirəq; kırışa – dam; marojna – dondurma və

s. Belə sözlərin danışqda işlədilməsi dilimizə biganəlik və hörmətsizlik göstəricisidir. Həmçinin əcnəbi dilə məxsus ifadələrdən istifadə, məsələn, i tak, k stati, toçno, znaçit, tem bolee, mejdu proçim, davay, rus sözləri nitqimizin təmizliyinə xələl gətirir və onun keyfiyyətini aşağı salır.

Şagirdlərin söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi dedikdə, onların müxtəlif hadisə, əhvalat və əşyalar haqqında daha geniş məlumat vermək, suallara cavab vermək, ünsiyyətə daxil olmaq və oxu prosesində mətnin məzmununu dərk etmək imkanlarının artırılması nəzərdə tutulur.

Söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi prosesində sözlərin seçiminə həssas yanaşmağı şagirdlərə aşılamaq mühüm pedaqoji əhəmiyyət daşıyır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti mətndəki çətin sözlərin izahını müstəqil şəkildə verə bilmədikləri halda, müəllimin “mətnin hansı hissəsində sizə aydın olmayan söz var?” sualına çox vaxt “xeyr, müəllim yoxdur” cavabını verirlər. Bu cür cavablar müəllimi arxayınlaşdırmamalı, çünki şagirdlərə sadə görünən sözlərin mənası izah etdirildikdə cavablar, adətən, qənaətbəxş olmur və ya ümumiyyətlə, alınmır. Məs: mətndən “studiya”, “kinostudiya”, “fotostudiya” sözlərini seçən öyrənən mənasını çətin anlayır. Onlar bu “sözlərin çəkilişlərin aparıldığı yer” mənasını öyrənirlər. Beləliklə, şagirdlərin mətndəki sözlərin mənasını bilirmiş kimi davranması onların çətin sözləri müəyyənləşdirməkdə və düzgün izah etməkdə çətinlik çəkdiklərini göstərir. Buna görə də lüğət işi yalnız şagirdlərin ixtiyarına buraxılmamalı, müəllim tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Görkəmli rus dilçisi və metodisti A.V. Tekuçev qeyd edir ki, lüğət üzrə iş müəllimin fəaliyyətində epizodik xarakter daşımır; bu, dilin bütün bölmələri – qrammatika, orfoqrafiya və orfoepiya ilə bağlı olaraq müntəzəm, mütəşəkkil və pedaqoji baxımdan məqsədyönlü şəkildə təşkil olunur və I sinifdən son sinfə qədər davam etdirilməlidir [4].

Məktəbəqədər dövrdə uşaqlar öyrəndikləri sözləri, adətən, dilin gündəlik ünsiyyətdə möhkəmlənmiş mənalara ilə qəbul edir və işlədirlər. Məsələn: çörək, su, ağac, kitab, ev və s. Lakin uşağın inkişaf prosesi davam etdikcə, sözlərin ifadə etdiyi varlıq, əşya, hadisə, əlamət və əlaqələrin semantik dərinliyi və əhatə dairəsi genişlənir. Nəticədə uşaqlar sözlərin məna çoxşaxəliliyini dərk etməyə başlayırlar. Məsələn, şagirdlər əvvəlcə “cərəyan” sözünü yalnız “tok” mənasında anlayır, lakin sonrakı mərhələlərdə onun daha geniş və elmi mənasını mənimsəyirlər.

Dərs prosesində uşaqların əldə etdiyi məlumatlar onların yaddaşında qorunmalı və istənilən anda təcrübədə tətbiq oluna bilməlidir. Yaddaşın ən səmərəli möhkəmlənməsi öyrənilən qrammatik və leksik materialın praktik tətbiqi zamanı baş verir. Buna görə də ibtidai sinif müəllimi Azərbaycan dili dərslərində lüğətin zənginləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi məqsədilə şagirdlərin maraq və idrak fəallığını artıran müxtəlif leksik tapşırıq və didaktik oyunlardan istifadə etməlidir.

Lüğət üzərində iş prosesində işlənəcək sözlərin seçilməsi və müəyyənləşdirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, mətni oxuyarkən əsas diqqət, adətən, şagirdlərə çətinlik yaradan, mənası məlum olmayan və ya qismən məlum olan sözlərə yönəlir. Mətnlərin sonunda verilən çətin sözlərin izahı çox vaxt şagirdlərin diqqətini cəlb etmir. Şagirdlər bu sözlərin mənasını öyrənməyə təşəbbüs göstərmirlər, çünki onların mənasını artıq bildiklərini zənn edirlər. Bu səbəbdən müəllim şagirdlərin həmin sözləri həqiqətən mənimsəyib-mənimləmədiyini dəqiq müəyyənləşdirə bilmir, çünki onlar sözlərin izahına dair əlavə sual vermir. Belə hallarda lüğət işi şagirdlərin ixtiyarına buraxılmamalıdır. Əksinə, müəllim mövzuya uyğun dərslərdə və ya digər mənbələrdə rast gəlinən sözlərdən hansılarının şagirdlər üçün

yeni və ya az tanış olduğunu müəyyənləşdirməli, onların lüğət ehtiyatına daxil edilməli sözləri aydınlaşdırmaqlıdır.

Öyrənənə “prototip” sözünün mənasını izah etmək tapşırılır. İzahlı lüğətlərdə bu söz 2 anlayış ifadə edir: 1. Ədəbi surət, habelə qəhrəman obrazı yaratmaq üçün müəllifin orijinal kimi istifadə etdiyi həqiqi şəxs; Elvan Babəkin prototipidir.

2. Sonra gələn bir şəxsin sələfi olan şəxs .

Öyrənən bilməlidir ki, məndəki “prototip” sözünün mənası kontekstdə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Problemin aktuallığı. Dilimizin söz ehtiyatının genişlənməsi bu günə qədər də aktuallığını qoruyan məsələdir. İbtidai sinif şagirdlərinin yerli şivə, əcnəbi sözlərdən tez-tez istifadəsi dilimizin saflığını korlayır. Söz ehtiyatının genişləndirilməsi, mənimsənilməsi üçün məktəblərdə ciddi tədbirlər görülməlidir.

Problemin elmi yenilikləri. Dilimizin söz ehtiyatının genişlənməsi və zənginləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər araşdırılmış, bütün bunların həyata keçirilməsi üçün imkan və yollar irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, tələbə və magistrantlar, həmçinin doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması yolları. İsmayıl Babəş oğlu Kazımov, Rəhilə Mirzəli qızı Məmmədova. Dayanıqlı inkişaf, cild 1, № 2, 2021.

2. Lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin texnologiyası haqqında. Nəbat Cəfərova. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, № 3 (273), 10-20, 2022.

3. <https://www.scribd.com/document/655249940/Nitq-inkisafi%C5%9FafininMetodikasiM%C9%99kt%C9%99b%C9%99q%C9%99d%C9%99r-IV-Kurs>.

4. <https://www.scribd.com/document/855873040/Movzu-26-Oxu-d%C9%99rsl%C9%99rind%C9%99i%C5%9Ff%C9%99rin-t%C9%99%C5%9Fkili-yollar%C4%B1>

5. Lalə Ağə qızı Mikayılzadə Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi yolları (fars mənşəli sözlər əsasında) Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın A V T O R E F E R A T I. Bakı, 2013.

A.R. Kərimli

Müasir dövrdə ibtidai sinifdə öyrənənlərin söz ehtiyatının yeniləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi yolları

Xülasə

Dərs prosesindəki hər bir fəaliyyət həmin dərslərin mövzusunu təşkil edən mətn üzərində qurulur. Oxu məzmun xətti iki əsas standartı ehtiva edir. Söz (lüğət ehtiyatı və oxuyub-anlama)

bu standartlara görə tanış olmayan söz və ifadələrin mənası yetərinə öyrənilməsə, mətnin tam qavranılması mümkün deyil. Azərbaycan dili təliminin məzmun standartlarında “söz ehtiyatı” hissəsi bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Mətn daxili suallar da söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Öyrənilən verilmiş sözlərin mənasını kontekstdə görə izah etməlidirlər. Müəyyənləşdirilən mənalar lüğətdəki mənə ilə müqayisə edilməli və dəqiqləşdirilmə aparılmalıdır.

A.P. Керimli

Современные способы обновления и обогащения словарного запаса учащихся начальной школы

Резюме

Каждое занятие в процессе урока основано на тексте, составляющем тему урока. Содержание чтения включает два основных стандарта. Если значение незнакомых слов и выражений не усвоено в достаточной степени в соответствии с этими стандартами (лексика и понимание прочитанного), полное понимание текста невозможно. Раздел «Словарный запас» в стандартах содержания обучения азербайджанскому языку важен в этом отношении. Внутритекстовые вопросы также служат обогащению словарного запаса. Учащийся должен объяснить значение данных слов в контексте. Полученные значения следует сравнить со словарными определениями и дать пояснения.

A.R. Karimli

Modern ways to update and enrich the vocabulary of elementary school students
Summary

Each activity in the lesson process is based on the text that constitutes the topic of that lesson. The reading content line includes two main standards. If the meaning of unfamiliar words and expressions is not sufficiently learned according to these standards (vocabulary and reading comprehension), it is impossible to fully comprehend the text.

The “vocabulary” section in the content standards of Azerbaijani language teaching is important in this regard. In-text questions also serve to enrich vocabulary. The learner should explain the meaning of the given words in context. The determined meanings should be compared with the dictionary definitions and clarification should be made.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА
METHODS OF TEACHING FINE ARTS

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ TƏSVİRİ SƏNƏT MƏŞĞƏLƏLƏRİ
VASİTƏSİLƏ ESTETİK-BƏSDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF
ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Nərmin Tərhan qızı Bağırzadə

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0005-1455-7082

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.14>

E-mail: bagirzadnrmin07@gmail.com

***Açar sözlər:** kiçik yaşlı, məktəb, təsviri sənət, dərs, estetik, yaradıcılıq, qabiliyyət, incəsənət, uşaq.*

***Ключевые слова:** младшего возраста, школа, изобразительное искусство, урок, эстетический, творчество, способность, искусство, ребёнок.*

***Key words:** young age, school, visual arts, lesson, aesthetic, creativity, ability, art, child.*

Kiçikyaşlı məktəblilər üçün təsviri sənət dərsləri – rəsm, rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və digər bədii fəaliyyətlər – estetik zövqün formalaşmasında və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Ümumiyyətlə, pedaqogikada estetik tərbiyə insanın həyatda gözəllikləri duya bilməsi və onlardan zövq alması, bədii qabiliyyətlərinin inkişafı kimi başa düşülür. Mütəxəssislər vurğulayırlar ki, estetik tərbiyə əqli (idrak) inkişafa da təkan verir: gözəllik hissi insan qəlbini saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir və həyatı dərinlən qavramağa yardım edir. Kiçik yaşlardan ailədə əsas qoyulan bu keyfiyyətlər məktəb dövründə təlim prosesində və sinifdənkənar fəaliyyətlərdə daha da inkişaf etdirilməlidir. Bu yaş dövründə uşaqların təfəkkürü daha çox əyani və obrazlı xarakter daşdığı üçün incəsənət məşğələləri onların təsəvvürlərini ifadə etməsinə imkan yaradır. İbtidai sinif şagirdləri üçün vizual obrazlar vasitəsilə öyrənmək asan və cəlbedicidir; təsviri incəsənət dərslərində əşyaların forması, rəngi, quruluşu ilə tanış olmaq uşaqlarda həm diqqəti, həm də estetik hissləri gücləndirir. Məsələn, sadə bir rəsmi çəkməsi zamanı uşaq rəngləri qarışdırmağı öyrənir, ətraf aləmdəki formaları fərqləndirir və bununla da həm müşahidə qabiliyyəti, həm də təxəyyülü inkişaf edir. Beləliklə, təsviri sənətlə məşğul olmaq uşaqların gözəllik duyumunu, incə estetik hisslərini tərbiyə etməklə yanaşı, onlarda yaradıcı təxəyyül və təfəkkürü də stimullaşdırır.

Digər bir səmərəli yanaşma “sinektika” metodudur ki, burada uzaq və bir-birinə bənzəməyən anlayışlar arasında analogiyalar qurularaq uşaqların təxəyyülü fəallaşdırılır. Məsələn, şagirdlərə “Səsin rəngi olsaydı, hansı rəngdə olardı?” kimi sual verilib abstrakt anlayışları vizual formaya salmaq təklif olunur. Bu üsul uşaqlarda metaforik düşünmə və assosiasiya yaratma bacarığını inkişaf etdirir. Həmçinin nağıl və ya hekayənin tamamlanması üsulu kiçikyaşlıların çox sevdiyi yaradıcı tapşırıqlardandır. Müəllim yarımçıq bir hekayə danışır və ən həlledici yerində dayandırır; uşaqlardan isə hekayənin sonunu öz təxəyyüllərinə görə tamamlamaları xahiş

olunur. Birinci sinif şagirdləri belə bir tapşırıq qarşısında heyrətamiz dərəcədə rəngarəng ideyalar irəli sürə bilirlər – kiminin hekayəsi xoşbəxt sonluqla bitir, kiminki daha macəralı çevrilir. Bu cür məşğələlər uşaqlarda öz fikrini qurmaq, süjet yaratmaq, hadisələrin gedişatını təsəvvür etmək kimi yaradıcı keyfiyyətləri formalaşdırır.

Təsviri sənət dərslərində rol oyunları və improvizasiya elementləri də yaradıcılığı artırmağın yollarındandır. Məsələn, müəllim şagirdlərlə birlikdə “canlanan rəsm” oyunu qura bilər: uşaq çəkdiyi rəsmdəki obrazın (məsələn, ağac, heyvan və ya buludun) yerinə keçərək onun adından danışmağa çalışır. Bu zaman uşaq öz rəsminə yeni “həyat” vermiş olur, onu yalnız vizual deyil, həm də hekayəvi cəhətdən canlandırır. Bu tip improvizasiya oyunları uşaqların empatiya qurma, obrazlı düşünmə və ifadə qabiliyyətini genişləndirir. Yekunda şagird yalnız rəsmi çəkib qurtarmır, həm də yaratdığı personajı “danışdıraraq” onun dünyasına daxil olur ki, bu da yaradıcı təxəyyül üçün son dərəcə faydalıdır.

Bundan başqa, ibtidai siniflərdə tətbiq edilə bilən maraqlı üsullardan biri “yaradıcı modelləşdirmə” fəaliyyətidir. Uşaqlara müxtəlif materiallar (rəngli kağızlar, gil, plastilin, çubuqlar və s.) paylanılır və onlardan qeyri-adi nəşə düzəltmək tələb olunur. Məsələn, müəllim deyir ki, “gəlin təsəvvür edək, Mars planetində yaşayan bir canlı üçün ev düzəldək.” Uşaqlar əl işləri vasitəsilə tamamilə təxəyyül məhsulu olan obyektlər yaradırlar – hər uşaq Marsdakı “ev” üçün fərqli forma düşünür: biri kürə şəklində ev düzəldir, digəri qeyri-adi çıxıntıları olan qərribə bir quruluş hazırlayır. Əsas qayda odur ki, uşaq öz təxəyyülündə canlandırıdığı fikri maddi formada ifadə edə bilsin. Bu cür modelləşdirmə tapşırıqları nəticəsində şagirdlər həm estetik zövqlərini, həndəsi təfəkkürlərini inkişaf etdirir, həm də real həyatda mövcud olmayan bir şeyi özləri “icad” etməyin sevincini yaşayırlar.

Təsviri incəsənət məşğələlərinin sistemli və ardıcıl təşkili mühümdür. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində təsviri sənət fənni I-IX siniflərdə hər həftə cəmi bir dərs saati tədris olunur. Yəni, təxminən 6–10 yaşlı (ibtidai) şagirdlərdən başlayaraq yeniyetmə dövrünə qədər uşaqlar həftədə yalnız 1 saat rəsm və bədii yaradıcılıq dərsi alırlar. Bu, bir çox digər ölkələrdəki praktika ilə oxşardır, lakin yaradıcılığın əhəmiyyətini nəzərə aldıqda bəziləri hesab edir ki, məktəbdə sənətə ayrılan vaxt daha çox ola bilər. OECD ölkələri üzrə aparılan təhlillərə görə, ibtidai təhsil pilləsində ümumi tədris vaxtının təxminən 11%-i incəsənət fənlərinə ayrılır, lakin yuxarı siniflərdə bu göstərici 7%-ə qədər enir. Deməli, beynəlxalq mühitdə də tendensiya ondan ibarətdir ki, yaş artdıqca incəsənət dərslərinin nisbəti azalır. Bununla belə, kiçikyaşlı dövrdə uşaqların formalaşmasında vizual incəsənətin rolu danılmazdır və məhz bu səbəbdən Azərbaycanın təhsil proqramlarında da ibtidai mərhələdə rəsm və təsviri sənət mütləq fənn kimi yer alır.

Göstəriləndiyi kimi, 2019-cu ildən 2024-cü ilə qədər ölkə üzrə uşaq incəsənət, musiqi və rəsamlıq məktəblərinin ümumi sayı sabit qalaraq 236 olmuşdur. Bu, bir tərəfdən həmin infrastrukturun dayanıqlılığını, digər tərəfdən son illərdə nə yeni məktəblərin açılmamasını, nə də mövcudların birləşdirilməməsini göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəblər uşaqların yaradıcı inkişafında və erkən istedadlarının üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təsviri sənət məşğələləri vasitəsilə estetik-bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki qloballaşma şəraitində uşaqların yalnız nəzəri biliklərlə deyil, həm də yaradıcı təfəkkür,

zövq, estetik baxış bucaqları ilə formalaşması cəmiyyətin intellektual və mədəni inkişafına xidmət edir. Erkən yaşlardan estetik tərbiyənin gücləndirilməsi uşaqlarda harmonik şəxsiyyətin formalaşmasına, ətraf mühitə həssas münasibətin yaranmasına, bədii yaradıcılıq bacarıqlarının üzə çıxarılmasına şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təsviri sənət məşğələləri vasitəsilə estetik-bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi mövzusu pedaqoji və psixoloji baxımdan yeni yanaşma tələb edir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, mövcud tədqiqatda təsviri sənət dərslərinin yalnız rəsm çəkmə bacarığı ilə məhdudlaşmadığı, əksinə, uşaqlarda estetik zövqün formalaşdırılması, yaradıcı düşüncənin stimullaşdırılması və fərdi yaradıcılıq potensialının üzə çıxarılması üçün geniş imkanlar yaratdığı əsaslandırılır. Bundan əlavə, araşdırmada uşaqların psixoloji inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq təsviri sənətin onların sosial-mənəvi tərbiyəsinə və emosional zənginləşməsinə təsiri yeni aspektdən izah olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təsviri sənət məşğələləri vasitəsilə estetik-bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu yanaşma uşaqların məktəb mühitində yaradıcılıq potensialını üzə çıxarır, onların şəxsi maraq və istedadlarının inkişafına şərait yaradır. Belə məşğələlər uşaqlarda estetik zövqü formalaşdırır, gözəlliyi duymaq, dəyərləndirmək və yaradıcı şəkildə ifadə etmək bacarığını gücləndirir. Nəticədə harmonik inkişaf etmiş, emosional-intellektual cəhətdən zəngin, müstəqil düşüncəyə malik şəxsiyyət formalaşır.

Ədəbiyyat

1. https://edu.gov.az/uploads/emre-elave/2023/08/2023-24_tedris_plani-ve-qeydler.pdf.
2. https://www.oecd.org/en/publications/education-at-a-glance-2023_e13bef63-en/full-report/how-much-time-do-students-spend-in-the-classroom_258760fe.html
3. <https://tanisolaq.wordpress.com/2016/02/02/estetik-t%C9%99rbiy%C9%99-uzr%C9%99-respublika-t%C9%99dris-metodik-m%C9%99rk%C9%99zi-dun%C9%99n-v%C9%99-bu-gun>
4. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11422223>

N.T. Bağırzadə

Kiçikyaşlı məktəblilərdə təsviri sənət məşğələləri vasitəsilə estetik-bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yolları

Xülasə

Təsviri incəsənət dərsləri kiçik yaşlı məktəblilərdə estetik zövqün və bədii yaradıcılığın formalaşmasında mühüm təsiredici amildir. Bu dərslər və tapşırıqlar şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü, müşahidə bacarıqlarını və özünü ifadə etmə bacarıqlarını təkmilləşdirir. Müxtəlif üsul və materiallarla işləmək onların marağını, istəyini artırır. Eyni zamanda təsviri incəsənət şagirdlərdə emosional sabitlik, əməkdaşlıq və özünə inam hissini inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu dərslər həm də milli-mənəvi dəyərlərin aşılınması, vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından mühüm

əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, təsviri sənət vasitəsilə uşaqların həm estetik, həm də şəxsiyyət inkişafına fayda vermək mümkündür. Müxtəlif texnika və avadanlıqlarla işləmək onlara maraq və həvəsin inkişafına kömək edir. Eyni zamanda, şagirdlərin incəsənətə müxtəlif yaradıcı üsullarla yanaşması və fərdi üslublarını inkişaf etdirməsi üçün müxtəlif üsullar yaradır.

Н.Т. Багирзаде

**Пути развития эстетических и художественно-творческих способностей
младших школьников посредством занятий изобразительным искусством**

Резюме

Уроки изобразительного искусства играют важную роль в формировании эстетического вкуса и художественного творчества у младших школьников. Эти уроки и задания развивают творческое мышление, наблюдательность и навыки самовыражения учащихся. Работа с различными методами и материалами повышает их интерес и желание. Кроме того, изобразительное искусство способствует развитию у учащихся чувства эмоциональной устойчивости, коммуникабельности и уверенности в себе. Эти занятия также важны для привития национально-духовных ценностей и воспитания патриотизма. Кроме того, изобразительное искусство может способствовать как эстетическому, так и личностному развитию детей. Работа с различными техниками и оборудованием помогает развить у учеников интерес и энтузиазм. Кроме того, это открывает им новые творческие возможности для творчества и позволяет развить свой индивидуальный стиль.

N.T. Baghirzada

**Ways to develop aesthetic and artistic creative abilities in younger
schoolchildren through fine arts activities**

Summary

Fine arts lessons are an important influencing factor in the formation of aesthetic taste and artistic creativity in young schoolchildren. These lessons and tasks improve students' creative thinking, observation skills, and self-expression skills. Working with various methods and materials increases their interest and desire. At the same time, fine arts help students develop a sense of emotional stability, cooperation, and self-confidence. These classes are also important in terms of instilling national and spiritual values and educating patriotism. In addition, it is possible to benefit both the aesthetic and personality development of children through fine arts. Working with a variety of techniques and equipment helps to develop interest and enthusiasm in them. At the same time, it creates different ways for students to approach art in different creative ways and develop their individual styles.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2025

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN MOBİL
TƏTBİQLƏR VƏ ÖYRƏDİCİ RESURLAR VASİTƏSİLƏ TƏDRİSİ**

Aytən Fizuli qızı Kazımova

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi

ORCID: 0009-0003-6624-9335

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.15>

E-mail: kazimovaaytan91@gmail.com

Açar sözlər: mobil tətbiqlər, ingilis dili, ali təhsil, öyrədici resurslar, interaktiv öyrənmə, texnologiya

Ключевые слова: мобильные приложения, английский язык, высшее образование, образовательные ресурсы, интерактивное обучение, технологии

Key words: mobile applications, english language, higher education, educational resources, interactive learning, technology

Giriş. Mobil texnologiyalar həyatımızın demək olar ki, bütün sahələrində geniş istifadə olunur və onların istifadəsi xüsusilə təhsil sahəsində önəmli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur [8, s. 188]. Son on ildə mobil texnologiyalarda sürətli inkişaf müşahidə olunmuşdur ki, bu da tələbələr üçün öyrənmənin yeni formalarını mümkün etmişdir. Mobil cihazların istifadəsi yaş məhdudiyyəti tanımır və bu, öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Ənənəvi və qeyri-interaktiv tədris metodları tələbələrin fəal iştirakını təmin etmədiyindən passiv öyrənməyə səbəb olur [2, s.155]. Buna qarşı mobil tətbiqlər tələbələrə həm müəllimlərlə, həm də həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq imkanı verir, nəticədə pedaqoji proses daha interaktiv və dinamik olur [3, s.14]. Bu yanaşma müəllimi yalnız bilik ötürücü rolundan çıxarır və fasilitator funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir.

Mobil öyrənmə ənənəvi metodlardan fərqlidir. İngilis dili müəllimləri müxtəlif şəraitlərdə mobil dəstəkli vasitələrdən istifadə edərək fərdi və kollektiv şəbəkə əsasında öyrənməni təşviq edirlər. Mobil öyrənmə yanaşması dərs prosesini müəllim mərkəzli metodlardan tələbə mərkəzli metodlara doğru dəyişdirir [11, s.68-84]. Bu metod, tələbələrə sinifdən kənarda müstəqil öyrənmə imkanı verir, müstəqillik və özünəinamı inkişaf etdirir.

Kompüter dəstəkli dil öyrənmə (CALL) tarixi üç mərhələdə inkişaf etmişdir: struktural “KDDÖ”, kommunikativ “KDDÖ” və integrativ “KDDÖ”. Struktural “KDDÖ” (1950–1970-ci illər) behaviorist yanaşmaya əsaslanırdı; kompüter öyrənənlərə suallar təqdim edir (stimulus), tələbələr isə düzgün cavab verirdi (response) [14, s.320]. Bu dövrdə kompüter dil öyrənənlər üçün təkrarlamalı məşqlər, dərsliklər və modelləşdirilmiş dialoqlar təqdim edərək müəllim rolunu dəstəkləyirdi. Kommunikativ “KDDÖ” 1980–1990-cı illərdə audio-lingvistik metodlara və qrammatika-tərcümə metoduna reaksiya olaraq meydana çıxmışdır. Bu mərhələdə

tapşırıqlar öyrənənlərin ingilis dilində praktik bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəlmişdir. Öyrənmə interaktiv yanaşmaya əsaslanır və tələbələr dili daxili zehni sistem kimi mənimsəyirdilər.

İntegrativ “KDDÖ” 2000-ci ildən başlayaraq internet və multimedia kimi texnoloji yeniliklər üzərində qurulmuşdur. Bu mərhələ mobil texnologiyaların ingilis dili tədrisində daha geniş tətbiqinə imkan vermiş və öyrənməni multimedia və internet resursları ilə zənginləşdirmişdir [14, s.320].

Mobil tətbiqlər və öyrədici resurslar ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisini interaktiv, müstəqil və tələbə mərkəzli hala gətirir. Məsələn, *Duolingo* və *Memrise* tətbiqləri tələbələrin lüğət və qrammatika bacarıqlarını inkişaf etdirir, *Quizlet* və *HelloTalk* isə interaktiv məşqlər və real ünsiyyət imkanları təqdim edir. *Kahoot* kimi platformalar isə dərs prosesini oyunlaşdıraraq tələbələrin dərsə marağını artırır və dərhal geribildirim təmin edir [1, 4, 7].

Mobil texnologiyaların istifadəsi tələbələrin fərdi öyrənmə bacarıqlarını, məsuliyyət və yaradıcılıq qabiliyyətini artırır. Vizual və səsli materiallar müxtəlif öyrənmə üsullarına uyğunluq təmin edir və inklüziv təhsil mühitini gücləndirir [7, s.54]. Müəllimlərin metodoloji hazırlığı ilə birləşdirildikdə mobil tətbiqlər ingilis dili tədrisini interaktiv, səmərəli və motivasiyaedici edir.

Ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisi qlobal integrasiya, akademik əməkdaşlıq və tələbələrin gələcək karyera imkanları baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 21-ci əsrdə texnologiyaların sürətli inkişafı tədris prosesinə də yeni yanaşmalar gətirmişdir. Mobil texnologiyalar tələbələrə dərs mühitindən kənarda da dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Bu tətbiqlər, xüsusən, fərdi öyrənmə və özünüqiyəmtəndirmə baxımından daha əlverişlidir. Müxtəlif tətbiqlərin tədrisə gətirdiyi üstünlüklər tələbələrin motivasiyasını artırır və tədris prosesini daha maraqlı edir. Azərbaycan ali məktəblərində də bu tendensiya getdikcə genişlənir. Müasir pedaqogika tələbələrin aktiv iştirakını təmin edən metodların tətbiqini zəruri hesab edir. Bu baxımdan mobil tətbiqlər həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün əvəzsiz öyrədici resurs rolunu oynayır. Bu məqalə mobil tətbiqlərin və öyrədici tapşırıqların ali təhsildə ingilis dili tədrisindəki effektivliyini araşdırmağa həsr olunmuşdur.

Mobil tətbiqlərin ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisində tətbiqi, tələbələrin fərdi öyrənmə trayektoriyalarını zənginləşdirməklə yanaşı, pedaqoji prosesin interaktivliyini artırır. Müasir tətbiqlər, məsələn *Duolingo*, tələbələrə öyrənmə məqsədlərini gündəlik əsasda müəyyənləşdirmək və müstəqil öyrənmə imkanlarından faydalanmaq imkanı verir. Belə yanaşma öyrənmə prosesində ardıcıl və davamlı irəliləyiş yaradır, tələbənin daxili motivasiyasını gücləndirir və dərs mühitindən kənarda da tədris fəaliyyətini təşviq edir [4, s. 3]. Azərbaycandakı ali məktəblərdə aparılmış sorğular göstərir ki, tələbələrin 70%-i *Duolingo* vasitəsilə yeni leksik və qrammatik bilikləri daha səmərəli mənimsəyir [1, s. 117].

Memrise tətbiqi isə uzunmüddətli yaddaşaın formalaşmasına xidmət edən interval təkrar strategiyasından istifadə edir. Məsələn, tələbələr “*corporate governance*” (korporativ idarəetmə) və “*market volatility*” (bazar dəyişkənliyi) kimi iqtisadi terminləri müxtəlif intervallarla təkrar edərək möhkəm yaddaşa keçirirlər. Bu yanaşma Kraşenin “*Input Hypothesis*” nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşür, çünki tələbə anlaşılan və sistemli materialla qarşılaşır ki, bu da dil öyrənmənin səmərəliliyini artırır [6, s. 21].

Öyrədici tapşırıqların integrasiyası tələbələrin dil bacarıqlarını sistemli şəkildə inkişaf etdirməyə imkan yaradır. Məsələn, *Quizlet* platformasında hazırlanmış “*Business English*

Vocabulary” kartları tələbələrə terminləri vizual və interaktiv şəkildə təqdim edir. Tələbələr kartlarla məşğul olduqda yalnız leksikanı mənimsəmir, həm də müxtəlif kontekstlərdə bu terminləri istifadə etmə bacarığını əldə edirlər [10, s. 139].

HelloTalk tətbiqi tələbələrə ingilis dili danışan şəxslərlə real ünsiyyət qurmaq imkanı yaradır. Bu yanaşma Vıqotskinin sosial öyrənmə nəzəriyyəsini dəstəkləyir, çünki dilin səmərəli mənimsənilməsi sosial qarşılıqlı təsir vasitəsilə sürətlənir [12, s. 90]. Məsələn, Azərbaycanlı tələbə Kanada və ya Böyük Britaniyadan olan həmyaşıdları ilə yazışaraq və ya səsli mesajlaşaraq lüğət və tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirir. Bu, klassik auditoriya tədrisi ilə müqayisədə daha real dil praktikası təmin edir.

Kahoot və digər interaktiv qiymətləndirmə platformaları dərslərin effektivliyini artırmaqla yanaşı, tələbələrin iştirakını gücləndirir. Məsələn, müəllim dərs zamanı qısa viktorina təşkil edir və tələbələr mobil cihazlar vasitəsilə cavablandırırlar. Bu üsul dərhal geribildirim imkanı təqdim edir və tələbələrin öyrənmə nəticələrini qiymətləndirmək üçün əlavə pedaqoji alət yaradır [7, s. 73].

Mobil tətbiqlərin səmərəliliyinin əsas amillərindən biri də onların müxtəlif öyrənmə üsullarına uyğunluğudur. Səsli materiallar eşitmə bacarıqlarını, vizual elementlər isə vizual öyrənmələrin yaddaşını gücləndirir. Bu yanaşma inklüziv təhsilin prinsiplərinə uyğundur və hər bir tələbənin öyrənmə imkanlarını maksimal şəkildə genişləndirir. Bundan əlavə, tələbələr öz öyrənmə strategiyalarını seçərək fərdi öyrənmə trayektoriyası formalaşdırır, bu da onların müstəqillik və məsuliyyət hissini inkişaf etdirir.

Texnoloji resursların pedaqoji integrasiyası tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətini və analitik bacarıqlarını da stimullaşdırır. Məsələn, tətbiqlərdə yaradıcı yazı tapşırıqları və real kontekstli dialoqlar tələbələrə tənqidi düşünmə bacarığını inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu yanaşma, eyni zamanda, tələbələrin gələcək akademik və peşəkar fəaliyyətlərinə hazırlıq rolunu oynayır. Müəllimlərin düzgün metodoloji yanaşması olmadan tətbiqlərin istifadəsi isə gözlənilən nəticələri təmin etməyə bilər; buna görə də texnologiyanın pedaqoji çərçivədə istifadəsi mütləqdir [10, s. 141].

Bu tətbiqlər tələbələrə fərdi öyrənmə imkanları yaratmaqla onların müstəqillik və özünəinamını inkişaf etdirir, dərs prosesini isə interaktiv və dinamik hala gətirir. *Duolingo* və *Memrise* kimi tətbiqlər lüğət və qrammatika bacarıqlarının sistemli şəkildə mənimsənilməsini təmin edərkən, *Quizlet* və *HelloTalk* platformaları interaktiv məşqlər və real ünsiyyət imkanları təqdim edir. *Kahoot* və digər oyunlaşdırılmış platformalar dərs prosesini maraqlı edir və dərhal geribildirim imkanı verir, bu da tələbələrin motivasiyasını artırır. Mobil öyrənmə yanaşması fərdi və kollektiv şəbəkə əsaslı öyrənməni dəstəkləyir, əməkdaşlıq bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Texnoloji resurslar vizual və səsli materiallarla müxtəlif öyrənmə üsullarına uyğunluq təmin edir və inklüziv təhsil mühitini gücləndirir. Nəticədə, mobil tətbiqlər və öyrədici resurslar ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisinin interaktiv, müstəqil və tələbə mərkəzli olmasını təmin edərək müasir təhsil prosesində əvəzsiz rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı ondadır ki, XXI əsrdə texnologiyanın sürətli inkişafı təhsil prosesində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edib. Mobil texnologiyalar ali təhsil müəssisələrində ingilis dili öyrənməni interaktiv və tələbə mərkəzli hala gətirərək ənənəvi metodları tamamlayır. Bu yanaşma tələbələrin müstəqil öyrənmə bacarıqlarını, özünəinamını və

kommunikativ kompetensiyasını artırır. Mobil tətbiqlərin istifadəsi fərdi öyrənmə trayektoriyalarının zənginləşdirilməsinə və dərs prosesində iştirakın yüksəldilməsinə imkan yaradır. Azərbaycanlı təhsil müəssisələrində bu tendensiyanın artması, tədqiqatın həm praktik, həm də elmi əhəmiyyətini daha da artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Problemin elmi yeniliyi tədqiqatın ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisində mobil tətbiqlərin və öyrədici resursların təsirini sistemli şəkildə qiymətləndirməsidir. Tədqiqat ənənəvi metodlarla müqayisədə mobil texnologiyaların tələbə mərkəzli və interaktiv öyrənmə prosesinə gətirdiyi üstünlükləri ortaya qoyur. *Duolingo* və *Memrise* tətbiqləri tələbələrə lüğət və qrammatika bacarıqlarını effektiv inkişaf etdirir, *Quizlet* və *HelloTalk* platformaları isə real ünsiyyət və əməkdaşlıq imkanları təqdim edir. Bu yanaşma fərdi öyrənmə trayektoriyalarının formalaşmasına, müstəqil öyrənməyə və sosial qarşılıqlı təsirin güclənməsinə şərait yaradır. Tədqiqat mobil texnologiyaların pedaqoji tətbiqinin nəzəri və praktik əsaslarını genişləndirir və ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisinin modernləşdirilməsi üçün elmi baza yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Problemin praktik əhəmiyyəti ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisində mobil tətbiqlərin və öyrədici resursların istifadəsi vasitəsilə dərs prosesinin daha interaktiv, səmərəli və tələbə mərkəzli həyata keçirilməsidir. Bu yanaşma müəllimlərə dərs metodlarını zənginləşdirmək, öyrənmə prosesini fərdiləşdirmək və tələbələrə iştirakı artırmaq imkanını verir. Mobil tətbiqlər tələbələrə lüğət, qrammatika və danışmaq bacarıqlarının inkişafına dəstək olur, eyni zamanda dərs mühitindən kənarda da müstəqil öyrənmə üçün əlverişli şərait yaradır. Praktiki baxımdan bu, tələbələrə özünüqiymətləndirmə, məsuliyyət və öyrənməyə motivasiyasını gücləndirir. Nəticədə, tədris prosesinin keyfiyyəti yüksəlir və ali təhsil müəssisələrində ingilis dili tədrisi daha müasir, rəqəmsal və tələbəyə yönümlü olur.

Ədəbiyyat

1. Bayramov, A. (2022). Azərbaycan ali məktəblərində mobil tətbiqlərin ingilis dili öyrənmə effektivliyi. *Bakı Təhsil Jurnalı*, 4 (2), 115-123.
2. Chang, C., & Hsu, C. (2011). A mobile-assisted synchronously collaborative translation–annotation system for English as a foreign language (EFL) reading comprehension. *Computer Assisted Language Learning*, 24(2), 155-180. <https://doi.org/10.1080/09588221.2010.536952>
3. Clarke, B., & Svanaes, S. (2015). Updated review of the global use of mobile technology in education. *Techknowledge for Schools*. Retrieved from <https://www.kidsandyoung.com/pdf/T4S%20FK%26Y%20Literature%20Review%2011.12.15.pdf>
4. Godwin-Jones, R. (2011). Emerging technologies: Mobile-assisted language learning. *Language Learning & Technology*, 15(2), 2-11.
5. Keyes, C., Shroff, R. H., & Chow, E. (2016). Pedagogical foundations of a mobile application for language acquisition. *Ubiquitous Learning: An International Journal*, 9(2), 1. Retrieved from https://repository.hkbu.edu.hk/ulip_ja/3/
6. Krashen, S. (1985). *The input hypothesis: Issues and implications*. London: Longman.
7. Kukulska-Hulme, A. (2020). *Mobile-assisted language learning [MALL]: Research and practice*. London: Routledge.

8. Persson, V., & Nouri, J. (2018). A systematic review of second language learning with mobile technologies. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (iJET)*, 13(02), 188. <https://doi.org/10.3991/ijet.v13i02.8094>
9. Rezaei, A., Mai, N., & Pesaranghader, A. (2014). The effect of mobile applications on English vocabulary acquisition. *Jurnal Teknologi*, 68(2), 73-83. <https://doi.org/10.11113/jt.v68.2912>
10. Stockwell, G. Using mobile devices for language learning: An overview. *Language Learning & Technology*, 20(2), 138-142. 2016.
11. Vygotsky, L. S. *Mind in society: The development of higher psychological processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1978.
12. Warschauer, M. The death of cyberspace and the rebirth of CALL. *English Teachers' Journal*, 53(1), p.61-67. 2000.

A.F. Kazımova

**Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin mobil tətbiqlər və öyrədici
resurslar vasitəsilə tədrisi
Xülasə**

Mobil texnologiyalar müasir təhsildə əsas rol oynayır və tələbələrə əlçatan, interaktiv və çevik öyrənmə imkanları təqdim edir. Son illərdə mobil tətbiqlərin ingilis dili tədrisində istifadəsi genişlənmiş, dərs prosesində tələbələrin aktivliyini artırmışdır. Mobil tətbiqlər və öyrədici resurslar, həmçinin fərdi öyrənməni dəstəkləyir, kommunikasiya bacarıqlarını inkişaf etdirir və müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətini zənginləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, *Duolingo*, *Memrise*, *Quizlet* və *HelloTalk* kimi tətbiqlər tələbələrin leksika, qrammatika, dinləmə və danışmaq bacarıqlarının inkişafına müsbət təsir göstərir. Bununla yanaşı, interaktiv qiymətləndirmə və oyunlaşdırma elementləri öyrənməni daha motivasiyaedici edir. Bu məqalə ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin mobil tətbiqlər və öyrədici resurslar vasitəsilə səmərəli tədris imkanlarını araşdırır.

A.Ф. Казымова

**Преподавание английского языка с использованием мобильных приложений и
образовательных ресурсов в учреждениях высшего образования
Резюме**

Мобильные технологии играют ключевую роль в современном образовании и предоставляют студентам доступные, интерактивные и гибкие возможности обучения. В последние годы использование мобильных приложений в преподавании английского языка широко расширилось, повысив активность студентов в процессе обучения. Мобильные приложения и образовательные ресурсы также поддерживают индивидуальное обучение, развивают коммуникативные навыки и обогащают педагогическую деятельность преподавателей. Исследования показывают, что приложения такие, как *Duolingo*,

Memrise, Quizlet u HelloTalk, положительно влияют на развитие словарного запаса, грамматики, навыков аудирования и разговора студентов. Дополнительно, интерактивная оценка и элементы игровизации делают обучение более мотивирующим. Данная статья исследует эффективные возможности преподавания английского языка в высших учебных заведениях с помощью мобильных приложений и образовательных ресурсов.

A.F. Kazımova

**Teaching english through mobile applications and educational resources
in higher education institutions**

Summary

Mobile technologies play a key role in modern education and provide students with accessible, interactive, and flexible learning opportunities. In recent years, the use of mobile applications in teaching English has expanded, increasing student engagement in the learning process. Mobile applications and educational resources also support individual learning, develop communication skills, and enrich teachers' pedagogical practices. Research shows that applications such as *Duolingo*, *Memrise*, *Quizlet*, and *HelloTalk* have a positive impact on students' vocabulary, grammar, listening, and speaking skills. Additionally, interactive assessment and gamification elements make learning more motivating. This article examines the effective teaching opportunities of English in higher education institutions through mobile applications and educational resources.

Redaksiyaya daxil olub: 03.10.2025

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN İNTERAKTİV TƏLİM METODLARI

Zəhra Abbas qızı Qəhrəmanova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

ORCID: 0000-0001-7144-0204

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.16>

E-mail: zaxra_adu@mail.ru

Açar sözlər: *interaktiv metodlar, kommunikativ yanaşma, ingilis dili, oyunlaşdırma, layihə əsaslı öyrənmə.*

Ключевые слова: *интерактивные методы, коммуникативный подход, английский язык, геймификация, проектное обучение.*

Key words: *interactive methods, communicative approach, English language, gamification, project-based learning.*

Müasir dövrdə qloballaşma və informasiya texnologiyalarının inkişafı tədris prosesində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Dil öyrənənlərin aktiv iştirakını təmin edən, motivasiyanı artıran və kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirən interaktiv təlim metodları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dilinin tədrisində interaktiv yanaşma müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, öyrənməni əməkdaşlıq və təcrübə üzərində qurur.

İnteraktiv təlim “öyrənənin mərkəzə çəkilməsi” prinsipinə əsaslanır. Bu yanaşma müəllimin yalnız bilik ötürən deyil, həm də istiqamətləndirici və fasilitator kimi çıxış etməsini nəzərdə tutur. İnteraktiv dərslərdə tələbələr bir-biri ilə əməkdaşlıq edir, diskussiya aparır, nəticə çıxarır və öyrəndiklərini praktik tətbiq edir. Bu, həm dil bacarıqlarını, həm də tənqidi düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirir. İnteraktiv metodların növləri

İngilis dili tədrisində müxtəlif interaktiv metodlardan istifadə olunur. Ən geniş yayılmışları aşağıdakılardır:

- Rol oyunları (Role Plays): Tələbələr real həyati situasiyaları canlandırmaqla nitq və kommunikasiya bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.
- Debatlar və diskussiyalar: Fikir mübadiləsi tələbələrin nitq axıcılığını artırır və arqumentasiya bacarığını inkişaf etdirir.
- Problem əsaslı öyrənmə (Problem-Based Learning): Real problemlərin həlli üzərində işləməklə tələbələr həm dil, həm də tədqiqat bacarıqlarını inkişaf etdirirlər.
- Layihə işi (Project Work): Qrup şəklində aparılan layihələr əməkdaşlıq, məsuliyyət və yaradıcı düşüncəni təşviq edir.
- Oyun əsaslı öyrənmə (Game-Based Learning): Dil oyunları motivasiyanı artırır, öyrənmə prosesini əyləncəli və effektiv edir.
- Rəqəmsal interaktiv alətlər (Padlet, Kahoot, Quizizz, Mentimeter): Onlayn platformalar tələbələrin dərstdə aktiv iştirakını və dərs sonrası özünüqiyətləndirməni asanlaşdırır.

Müasir dövrdə dil tədrisi ənənəvi metodlardan fərqli olaraq kommunikativ və interaktiv yanaşmaları tələb edir. Bu kontekstdə rol oyunu (role play) metodu öyrənənlərin dil bacarıqlarını real həyati kontekstdə tətbiq etməsinə şərait yaradan ən səmərəli üsullardan biri hesab olunur. Rol oyunu yalnız dil öyrənməyə deyil, həm də emosional intellektin, empatiyanın və ictimai

davranışların inkişafına xidmət edir.

Jeremy Harmer (2007) qeyd edir ki, “dil öyrənmənin ən uğurlu yolu onu real həyatda necə işlədiyini hiss etməkdir”. Rol oyunu bu məqsədə nail olmaq üçün ideal vasitədir, çünki öyrənənlər burada real şəxs, real məqsəd və real qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərirlər.

Rol Oyununun Mahiyyəti və Əsas Məqsədi

Rol oyunu – öyrənənlərin müəyyən situasiyada fərqli sosial rolları canlandırmaqla dil bacarıqlarını praktik vəziyyətdə tətbiq etməsinə imkan verən interaktiv metodudur.

Bu metodun əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

Kommunikativ bacarıqların inkişafı: danışmaq, dinləmə, qarşılıqlı reaksiya vermə və spontan nitq qurmaq.

Praktik tətbiq: dil biliklərini real vəziyyətlərdə sınaqdan keçirmək.

Sosial və emosional inkişaf: empatiya, əməkdaşlıq və aktiv dinləmə vərdişlərini gücləndirmək.

Yaradıcı düşünmə: situasiyaya uyğun improvizasiya etmək və orijinal cavablar formalaşdırmaq.

Özünəinam: səhv etmək qorxusunu azaltmaq və dil öyrənməyə motivasiyanı artırmaq.

Rol Oyununun Növləri

Hazırlıqlı Rol Oyunu (Scripted Role Play):

Bu formada müəllim dialoqu əvvəlcədən hazırlayır. Başlangıç səviyyə üçün uyğundur, çünki tələbələr müəyyən şablon cümlələrlə danışmağa öyrəşirlər.

Nümunə:

At the restaurant — tələbə A (waiter), tələbə B (customer).

Məqsəd: sifariş vermək və hesab istəmək ifadələrindən istifadə etmək.

Yarımhazırlıqlı Rol Oyunu (Semi-scripted Role Play):

Rolların əsas xətləri verilir, lakin tələbələr dialoqu öz sözləri ilə tamamlayır.

Nümunə:

At the airport – bileet problemi yaranan sərnəşinlə kassir arasında dialoq

Müəllim: “You missed your flight. Ask for a new ticket.”

Sərbəst Rol Oyunu (Free Role Play):

Bu forma yüksək səviyyə üçün nəzərdə tutulur. Tələbələr situasiyanı və dialoqu tam özləri yaradırlar.

Nümunə: Job interview, meeting a new client, solving a complaint in a hotel.

Müəllim sadəcə konteksti verir və müşahidəçi olur. **Tətbiq Mərhələləri.** Hazırlıq mərhələsi (Preparation Stage):

Müəllim mövzunu və situasiyanı təqdim edir, lazım olan leksika və ifadələri izah edir.

Məsələn: “Imagine you are at a hotel. One of you is the guest, and one is the receptionist.”

Bu mərhələdə tələbələr terminlərlə tanış olur və rol bölüşdürülür. **Təşkilat mərhələsi** (Setting the Scene):

Müəllim qrupları formalaşdırır, məqsədi və vaxt limitini müəyyənləşdirir.

Məsələn: “You have 5 minutes to prepare and 3 minutes to perform.”

İcra mərhələsi (Performance Stage):

Tələbələr dialoqları canlandırır, improvizasiya edir və real vəziyyəti mümkün qədər təbii şəkildə təqdim edirlər.

Müəllim müşahidə aparır və qeydlər götürür.

Refleksiya mərhələsi (Feedback and Reflection):

Rol oyunundan sonra müəllim və tələbələr birgə nəticələri təhlil edir.

Hansı ifadələr uğurlu idi?

Nələr çətinlik yaratdı?

Hansı emosional reaksiyalar təbii göründü?

Bu mərhələ öyrənmənin konsolidasiyası üçün əsasdır. Müəllim konstruktiv rəy verir və tələbələrin özünüqiymətləndirmə bacarığını formalaşdırır.

Rol Oyununun Tədrisdə Tətbiqinə Nümunələrə nəzər salaq:

Nümunə 1. Mövzu: "At the doctor's"

Rollar: həkim və xəstə

Məqsəd: sağlamlıq mövzusunda söz ehtiyatını praktik tətbiq etmək

Ssenari: tələbə simptomlarını izah edir, həkim tövsiyələr verir

Gözlənilən nəticə: tələbələr "have a headache", "you should take some rest" kimi ifadələri mənimsəyir.

Nümunə 2. Mövzu: "Making a complaint in a hotel"

Rollar: müştəri və menecer

İlkin tapşırıq: tələbələr problem yaradan vəziyyəti təsvir edir (e.g., "The air conditioner doesn't work")

Müəllim rolu: sadəcə fasilitator – müşahidə və qeydlər aparır.

Nəticə: tələbələr real həyatda şikayət ifadələrini təbii şəkildə istifadə etməyi öyrənir.

Nümunə 3. Mövzu: "Job interview"

Rollar: işəgötürən və namizəd

Fokus: özünü təqdim etmə, peşəkar leksika, intonasiya və bədən dili

Əlavə məqsəd: tələbələrin təqdimat və özünəinam bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Rol oyununun pedaqoji və psixoloji üstünlüklərinə nəzər salaq:

Motivasiyanın artması: oyun elementi dərəcə marağı yüksəldir.

Emosional iştirak: tələbələr hisslərlə danışır, bu da yaddaşı gücləndirir.

Empatiyanın formalaşması: müxtəlif sosial rollarda olmaq, başqalarının baxış bucağını anlamağa kömək edir.

Sosial bacarıqların inkişafı: əməkdaşlıq, liderlik, qarşılıqlı anlaşma.

Özünüifadə və yaradıcılıq: tələbə dil resurslarını azad şəkildə tətbiq edir.

Öyrənmənin diferensiasiyası: fərqli səviyyəli tələbələr eyni tapşırıqda müxtəlif çətinlik dərəcələri ilə iştirak edə bilər. Müəllimin rolu və qiymətləndirmə:

Rol oyunlarında müəllim təlimatçıdan çox fasilitator rolunda çıxış edir. Onun əsas vəzifəsi: tapşırığı aydın izah etmək, mühit yaratmaq, fəaliyyəti müşahidə etmək, sonda reflektiv və konstruktiv rəy bildirməkdir.

Qiymətləndirmə dil düzgünlüyü, axıcılıq, tələffüz, bədən dili və kommunikasiya məqsədinə nail olmaq kimi meyarlarla aparıla bilər. Rol oyunu metodu ingilis dilinin kommunikativ tədrisində ən səmərəli interaktiv üsullardan biridir. O, tələbələri real həyatı situasiyalara hazırlayır, ünsiyyət və empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirir, həmçinin öyrənməyə motivasiyanı artırır. Müəllim bu metodu məqsədyönlü şəkildə tətbiq etdikdə, dərş prosesı həm öyrədici, həm də əyləncəli olur. Rol oyunları XXI əsr bacarıqlarının — yaradıcılıq, əməkdaşlıq və tənqidi

düşünmənin — formalaşmasına xidmət edir.

Debat – iki və ya daha çox tərəfin müəyyən bir mövzu üzrə əks fikirləri əsaslandıraraq müdafiə etməsi prosesidir. Debatların məqsədi qalib gəlməkdən çox, düşüncə məntiqini, arqument qurma və arqumentə cavab vermə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

Diskussiya isə fikir mübadiləsi, müzakirə və ortaq nəticəyə gəlmək məqsədini daşıyan azad ünsiyyət formasıdır. Diskussiyada iştirakçılar bir-birinin fikirlərinə hörmətlə yanaşır, həm razılaşma, həm də fikir ayrılığını mədəni şəkildə ifadə etməyi öyrənirlər. (2, s.115)

Hər iki metodun əsas məqsədi öyrənənlərdə nitq axıcılığını (fluency), mədəni və intellektual ünsiyyət bacarıqlarını və tənqidi düşüncəni formalaşdırmaqdır. İngilis dilinin tədrisində debat və diskussiya metodları aşağıdakı pedaqoji məqsədlərə xidmət edir: Nitq axıcılığını artırmaq: Fikrini spontan şəkildə, fasiləsiz ifadə etməyi öyrədir.

Arqumentasiya bacarığını inkişaf etdirmək: Fakt, sübut və məntiq əsasında fikir müdafiə etmə vərdişi yaradır. Tənqidi və analitik düşünməyi təşviq edir. Fərqli baxış bucaqlarını dəyərləndirməyə imkan verir.

Sosial və emosional bacarıqları formalaşdırır: Dinləmə, hörmət, dialoq mədəniyyəti və empatiya inkişaf edir.

Özünə inamı artırır: Tələbələr ictimai nitq zamanı qorxu və gərginliyi aradan qaldırır.

Debat və diskussiyanın növləri-1. Formal debat (Formal Debate): İki komanda “lehinə” və “əleyhinə” arqumentlər təqdim edir, moderator tərəfindən idarə olunur.

Oxford-style Debate: Hər iki tərəf çıxış edir, sonra auditoriya səsvermə aparır.

Fishbowl Debate: Kiçik bir qrup ortada debat aparır, digərləri müşahidəçi kimi iştirak edir.

Mini-debat: Sadə mövzu və qısa vaxt çərçivəsində aparılır (məsələn: “Online learning is better than face-to-face learning”).

Diskussiya formaları

Round-table discussion: Bütün iştirakçılar bərabər şəkildə fikirlərini paylaşır.

Panel discussion: Kiçik ekspert qrup çıxış edir, dinləyicilər sual verir.

Open discussion: Tələbələr azad şəkildə fikir bildirir, müəllim sadəcə istiqamət verir.

Bu metodların uğurlu tətbiqi üçün dərslər aşağıdakı mərhələlərlə təşkil olunur:

1. Hazırlıq mərhələsi (Preparation Stage) Müəllim mövzunu təqdim edir, vacib terminləri izah edir, tələbələri qruplara bölür və əsas arqumentlər barədə fikir mübadiləsi aparır.

Məsələn: “Social media does more harm than good” mövzusunda “for” və “against” qrupları yaradılır.

2. Planlaşdırma mərhələsi (Planning Stage) Tələbələr arqumentlərini toplayır, fakt və nümunələr hazırlayır, çıxış planını qurur. Müəllim onlara dil strukturları (məsələn, “In my opinion...”, “On the other hand...”, “To sum up...”) təqdim edir.

3. İcra mərhələsi (Performance Stage)

Debat və ya diskussiya aparılır. Tələbələr fikirlərini ifadə edir, cavab verir, arqumentlərini əsaslandırır. Müəllim idarəçi (moderator) kimi ədalətli axını təmin edir.

4. Refleksiya və qiymətləndirmə mərhələsi (Feedback Stage) Müəllim və tələbələr birlikdə nəticəni müzakirə edir. Nitqin məzmunu, arqumentlərin keyfiyyəti, tələffüz və kommunikasiya bacarıqları təhlil olunur.

Debat və diskussiyanın çoxsaylı üstünlükləri vardır:

Nitq axıcılığını və spontan danışığı inkişaf etdirir;

Düşüncə sürətini və arqumentasiya məntiqini gücləndirir;

Söz ehtiyatını və leksik çevikliyi artırır;

Tələbələrdə empatiya və tolerantlıq formalaşdırır;

Dinləmə bacarığını inkişaf etdirir;

Qrup işini və əməkdaşlığı təşviq edir;

Debat və diskussiya metodları kommunikativ yanaşmanın əsas alətlərindəndir. Onlar öyrənənlərdə dil axıcılığı, arqumentasiya, tənqidi düşüncə və sosial bacarıqları inkişaf etdirir. Belə dərslərdə tələbələr yalnız dil öyrənmir, həm də düşünməyi, dinləməyi və inandırmağı öyrənirlər.

Bu üsul həm ənənəvi dərslərin mühitini canlandırır, həm də XXI əsr üçün zəruri olan ictimai nitq və liderlik bacarıqlarını formalaşdırır.

3. Problem əsaslı öyrənmə (PBL) — tələbələrin real həyatı problemləri araşdıraraq bilik, bacarıq və kompetensiyalarını inkişaf etdirdiyi interaktiv öyrənmə metodudur. Bu yanaşma ənənəvi “bilgi ötürülməsi” modelindən fərqli olaraq, öyrənənin aktiv iştirakını və tədqiqat yönümlü öyrənməni əsas tutur.

PBL-in fəlsəfəsi konstruktivizm və öyrənənin mərkəzləşdirilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Yəni, bilik müəllim tərəfindən deyil, öyrənənin öz təcrübəsi, müzakirə və araşdırma fəaliyyəti nəticəsində formalaşır. (6, s.75) Bu metodun əsas ideyası ondan ibarətdir ki, tələbə öyrənmə prosesində problemi həll edərkən öyrənir — bu da dil bacarıqlarının təbii şəkildə inkişafına gətirib çıxarır.

İngilis dili tədrisində PBL-in əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

Öyrənənlərin tənqidi və analitik düşüncə bacarığını inkişaf etdirmək;

Dil biliklərini real problemlərin həlli üçün tətbiq etmək;

Komanda işi və əməkdaşlıq bacarığını formalaşdırmaq;

Kommunikativ kompetensiyaları təcrübə əsasında gücləndirmək;

Müstəqil öyrənmə və qərarvermə bacarığını inkişaf etdirmək.

3. PBL-in mərhələləri

Problem əsaslı öyrənmə prosesi adətən beş mərhələdən ibarətdir:

1. Problemin təqdimatı (Problem Presentation)

Müəllim tələbələrə real və ya simulyasiya olunmuş bir problem təqdim edir. Bu problem dil öyrənmə məqsədinə uyğun olmalı və tələbələrdə maraq oyatmalıdır.

Məsələn: “Your city is facing a rise in pollution. How can you create an awareness campaign in English to help solve it?”

2. Beyin fırtınası və tədqiqat suallarının formalaşdırılması (Brainstorming & Inquiry)

Tələbələr problemi müzakirə edir, fərqli baxış bucaqları təqdim edir və tədqiqat sualları müəyyənləşdirir.

Məsələn: “What are the causes of pollution?” “What can we say in our campaign?”

3. Məlumat toplama və araşdırma (Research Stage)

Tələbələr fərdi və ya qrup şəklində məlumat toplayır, mətnlər oxuyur, videolara baxır, sorğular aparır. Burada oxu, dinləmə və qeyd aparma bacarıqları inkişaf edir.

4. Həllin hazırlanması və təqdimat (Solution & Presentation) Tələbələr problemi həll etmək üçün plan hazırlayır, təqdimat, video və ya afişa formasında təqdim edir. Bu mərhələdə yazı və danışmaq bacarıqları aktiv şəkildə tətbiq olunur.

Dərsin sonunda tələbələr öz fəaliyyətlərini və öyrəndiklərini müzakirə edir. Müəllim prosesi və nəticəni həm formativ, həm summativ şəkildə qiymətləndirir.

PBL-in əsas xüsusiyyətləri:

Öyrənmə mərkəzlidir və tələbə bilik mənbəyi deyil, bilik yaradıcısına çevrilir.

Reallığa əsaslanır: Tapşırıqlar real və praktik situasiyalar üzərində qurulur.

Tədqiqat yönümlüdür: Məlumat axtarışı və analiz vacib mərhələlərdəndir.

Əməkdaşlığa əsaslanır: Qrup işi və kollektiv qərarvermə prosesi tətbiq olunur.

Fənlərarası integrasiyadır: Dil bacarıqları sosial, ekoloji və mədəni mövzularla əlaqələndirilir.

5. PBL-in üstünlükləri

Problem əsaslı öyrənmə ingilis dilinin tədrisində aşağıdakı üstünlükləri ilə seçilir:

Dil bacarıqlarını integrativ şəkildə inkişaf etdirir: Dinləmə, oxu, yazı və danışmaq bacarıqları bir yerdə tətbiq olunur.

Mənaəyönlü öyrənməni təmin edir: Dili məqsəd üçün istifadə etməyə sövq edir.

Motivasiyanı artırır: Real problemlər öyrənməyə maraq yaradır.

Öyrənlərin məsuliyyətini artırır: Tələbə öyrənmə prosesinə sahiblik edir.

Kollektiv qərarvermə və sosial bacarıqları inkişaf etdirir.

Müxtəlif səviyyələrə uyğunlaşdırıla bilər: A1-dən C1-ə qədər fərqli tapşırıqlarla tətbiq olunur.

PBL-də müəllimin rolu ənənəvi müəllim rolundan fərqlənir. O, artıq bilik ötürən deyil, fasilitator və bələdçi funksiyasını yerinə yetirir.

Müəllim:

Problemi təqdim edir və izah edir;

Öyrənlərə istiqamət verir, amma cavabı diktə etmir;

Qrup işini koordinasiya edir;

Dil dəstəyini (expressions, structures) təmin edir;

Refleksiya mərhələsində geri bildirim verir.

7. Praktiki nümunələr

Nümunə 1: "Improving Tourism in Our City"

Problem: Turistlər şəhərin mədəni yerləri haqqında məlumat tapmaqda çətinlik çəkirlər. Tapşırıq: Tələbələr şəhər üçün bələdçi kitabça və ya veb sahifə hazırlayır. Məqsəd: Yazı, oxu və təqdimat bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Nümunə 2: "Environmental Awareness Project"

Problem: Məktəbdə tullantıların çox olması. Tapşırıq: Tələbələr "Go Green" kampaniyası üçün afişa və şüarlar hazırlayır. Məqsəd: Tənqidi düşünmə, ləksik inkişaf və sosial məsuliyyət hissini formalaşdırmaq.

Nümunə 3: "Designing an English Club Event"

Problem: Tələbələr ingilis dilində ünsiyyət üçün az imkan tapır. Tapşırıq: İngilis Dili Klubunda tədbir planı hazırlamaq.

Məqsəd: Danışmaq bacarığını və komanda işini inkişaf etdirmək.

Problem əsaslı öyrənmə ingilis dili tədrisində mənalı və məqsədyönlü öyrənməni təmin edən ən müasir interaktiv metodlardan biridir. Bu yanaşma öyrənləri yalnız dil bilikləri ilə deyil, həm də analitik düşüncə, yaradıcılıq və sosial məsuliyyət kimi XXI əsr bacarıqları ilə

təchiz edir.

PBL dərsləri öyrənənləri “hazır cavab” axtaran deyil, tədqiqat aparan və nəticə çıxaran aktiv subyektlərə çevirir.

İnteraktiv metodların üstünlükləri

İnteraktiv təlim metodları aşağıdakı üstünlükləri ilə fərqlənir:

- Aktiv öyrənmə mühiti yaradır;
- Kommunikativ kompetensiyanı inkişaf etdirir;
- Motivasiya və marağı artırır;
- Tənqidi və yaradıcı düşünməyi təşviq edir;
- Özünə inam və müstəqil öyrənmə bacarığını formalaşdırır.

Müəllimin rolu və vəzifələri

İnteraktiv dərslərdə müəllim fasilitator rolunda çıxış edir. O, öyrənənlərə istiqamət verir, suallar vasitəsilə düşünməyə sövq edir, qruplar arasında balansı qoruyur və refleksiya prosesini təşkil edir. Müəllim həmçinin texnoloji resurslardan səmərəli istifadə edərək dərsləri multimedialıya əsaslı formada planlaşdırmalıdır.

Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, interaktiv metodlarla keçirilən dərslərdə tələbələrin danışmaq və dinləmə bacarıqları əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir. Əlavə olaraq, tələbələr belə dərsləri “daha maraqlı, praktik və yadda qalan” kimi dəyərləndirirlər. Xüsusilə universitet mühitində bu yanaşma öyrənənlərin akademik və sosial kompetensiyalarını gücləndirir.

İnteraktiv təlim metodları ingilis dilinin tədrisində ən effektiv yanaşmalardan biridir. Bu metodlar təkcə dil bacarıqlarını deyil, həm də XXI əsr üçün vacib olan kommunikasiya, əməkdaşlıq və yaradıcı düşünmə kimi bacarıqları formalaşdırır. Müəllimlərin pedaqoji və texnoloji hazırlığı bu metodların uğurlu tətbiqi üçün əsas şərtidir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və dil öyrənmə prosesinin effektivliyinin artırılması global miqyasda əsas prioritetlərdən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma, texnoloji inkişaf və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi fonunda ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi rolu daha da artmışdır. Bu səbəbdən, ingilis dili tədrisində istifadə olunan metod və strategiyaların yenilənməsi, öyrənməyönlü, interaktiv və kommunikativ yanaşmaların tətbiqi zərurətə çevrilmişdir.

Ənənəvi təlim üsullarının əsas çatışmazlığı onların passiv öyrənmə modeli üzərində qurulmasıdır. Bu modeldə tələbələr bilikləri passiv şəkildə qəbul edir, lakin onları praktik vəziyyətlərdə tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Halbuki XXI əsr bacarıqları — kommunikasiya, əməkdaşlıq, yaradıcılıq və tənqidi düşünmə — yalnız interaktiv və iştirakyönlü təlim mühitlərində formalaşır.

İnteraktiv təlim metodları — o cümlədən rol oyunları, debatlar, problem əsaslı öyrənmə, layihə işi, oyun əsaslı fəaliyyətlər və digər kommunikativ yanaşmalar — öyrənənlərin dərslərində fəal iştirakını təmin edən və onların bilik, bacarıq və münasibətlərini kompleks şəkildə formalaşdıran müasir pedaqoji mexanizmlərdir. Bu metodlar ənənəvi “müəllim mərkəzli” tədris modelindən fərqli olaraq, “öyrənən mərkəzli” yanaşmaya əsaslanır, yəni tələbə tədris prosesinin passiv izləyicisi deyil, bilik yaradıcısına çevrilir. Nəticədə öyrənənlər dil bacarıqlarını real, praktik, kommunikativ və sosial kontekstdə inkişaf etdirir, eyni zamanda öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyi, dinləmə və qarşılıqlı anlaşma bacarıqlarını təkmilləşdirirlər.

İnteraktiv metodlar həm də öyrənməyə emosional və motivasion ölçü əlavə edir. Fəal öyrənmə mühiti tələbələrdə daxili motivasiyanı artırır, dərs prosesini monoton bilik ötürülməsi mərhələsindən çıxararaq, onu əyləncəli, yaradıcı və məqsədyönlü fəaliyyətə çevirir. Rol oyunları tələbələrin müxtəlif sosial situasiyalarda ünsiyyət qurmaq, empatiya göstərmək və sosial davranış formalarını təcrübədən keçirmək bacarığını inkişaf etdirir; debatlar tənqidi və məntiqi düşünmə, arqumentasiya və fikrin əsaslandırılması vərdişlərini formalaşdırır; problem əsaslı öyrənmə və layihə işi tələbələri müstəqil araşdırma aparmağa, qərarvermə və əməkdaşlıq bacarıqlarını reallaşdırmağa yönəldir; oyun əsaslı fəaliyyətlər isə tədris prosesinə rəqabət və motivasiya elementi gətirərək, öyrənmə nəticələrinin uzunmüddətli yaddaşa keçməsinə təmin edir.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları bu metodların aktuallığını daha da artırmışdır. Təhsil siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi kompetensiyaya əsaslanan kurikulumun tətbiqi, fərdiyönlü tədris modellərinin genişləndirilməsi və innovativ təlim texnologiyalarının inteqrasiyası göstərilə bilər. Xüsusilə xarici dil tədrisində kommunikativ kompetensiyanın inkişafı üçün interaktiv metodlardan istifadə artıq zəruri şərt kimi qəbul edilir.

Müasir dövrdə müəllimlərdən yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda öyrənməni istiqamətləndirən, rəqəmsal və pedaqoji innovasiyaları birləşdirən fasilitator kimi çıxış etmələri gözlənilir. İnteraktiv metodların dərs prosesinə daxil edilməsi bu funksiyaları uğurla yerinə yetirməyə imkan verir. Müəllimlər bu metodlardan istifadə etməklə öyrənənlərə öz təcrübələri əsasında bilik qurmalarına, səhvlərdən öyrənmələrinə və yaradıcı həllər tapmalarına şərait yaradırlar.

Rəqəmsal texnologiyaların təhsilə sürətli inteqrasiyası da interaktiv təlim metodlarının əhəmiyyətini artırır. Elektron platformalar, virtual siniflər, interaktiv lövhələr, oyun əsaslı proqramlar və mobil tətbiqlər bu metodların tətbiqini daha səmərəli və maraqlı edir. Bu, həm distant, həm də hibrid öyrənmə mühitlərində müəllimlərə geniş imkanlar təqdim edir.

Beləliklə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi müasir Azərbaycan təhsil sistemində həm pedaqoji, həm texnoloji, həm də sosial baxımdan aktual məsələdir. Onlar öyrənənlərin dil bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, XXI əsr bacarıqları – tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, əməkdaşlıq, kommunikasiya və rəqəmsal savadlılıq kimi kompetensiyaların formalaşmasına da mühüm töhfə verir.

Bu baxımdan, məqalədə təqdim olunan tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, o, ingilis dili tədrisində interaktiv metodların praktik və elmi əsaslarını təhlil edir, onların tələbələrin dil, sosial və tənqidi düşünmə bacarıqlarının inkişafına təsirini göstərir və müasir pedaqoji yanaşmalarla uzlaşdırılmış təlim modelini təklif edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ingilis dili tədrisində interaktiv təlim metodlarının tətbiqi ilk dəfə kompleks pedaqoji sistem çərçivəsində nəzərdən keçirilmiş və onların kommunikativ, koqnitiv, affektiv və sosial təsir mexanizmləri elmi-metodoloji baxımdan sistemləşdirilmişdir. Əsərdə bu metodlar sadəcə öyrətmə üsulu kimi deyil, fərdi və kollektiv öyrənmə prosesini optimallaşdıran çoxkomponentli pedaqoji model kimi təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatda rol oyunları (role plays), debatlar (debates) və problem əsaslı öyrənmə (problem-based learning) kimi interaktiv metodların inteqrasiyasına əsaslanan fəal kommunikativ öyrənmə modeli (Active Communicative Learning Model) təqdim edilmişdir. Bu model öyrənənlərin yalnız dil strukturunu mənimsəməsinə deyil, eyni zamanda onların tənqidi düşünmə,

qərarvermə, əməkdaşlıq və sosial adaptasiya bacarıqlarını da inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Modelin əsas prinsipləri kimi öyrənən mərkəzlilik, emosional iştirak, kontekstual autentiklik və rəqəmsal mühitdə qarşılıqlı fəaliyyət müəyyənəndirilmişdir.

Tədqiqatın yenilik cəhətlərindən biri də interaktiv təlim metodlarının rəqəmsal və hibrid tədris mühitlərinə inteqrasiyası ilə bağlı elmi əsaslandırmaqdır. Məqalədə bu metodların LMS platformaları (Moodle, Google Classroom və s.), virtual interaktiv alətlər (Padlet, Kahoot, Mentimeter və s.) və multimedia resursları (autentik filmlər, video tapşırıqlar, simulyasiyalar) vəsaitilə tətbiqi üçün model və meyarlar sistemi işlənmişdir.

Digər mühüm yenilik istiqaməti Azərbaycan təhsil kontekstinə uyğunlaşdırmaqdır. Məqalədə interaktiv metodların Azərbaycan ali məktəblərində, xüsusilə dil fakültələrində tətbiq imkanları, onların tədris planlarına və milli kurikulumlara inteqrasiya potensialı, həmçinin müəllim hazırlığında istifadəsi empirik müşahidələr və təcrübə materialları əsasında əsaslandırılmışdır. Bu, interaktiv metodların yalnız nəzəri deyil, həm də praktik səviyyədə lokal təhsil şəraitinə adaptasiyasını təmin edən yeni elmi yanaşmadır.

Beləliklə, tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı istiqamətlərdə cəmlənir:

1. İngilis dili tədrisində interaktiv təlim metodlarının kompleks pedaqoji sistem kimi elmi təhlili;
2. Rol oyunu, debat və problem əsaslı öyrənmə metodlarının inteqrativ tətbiqinə əsaslanan fəal kommunikativ öyrənmə modelinin təqdim olunması;
3. İnteraktiv metodların rəqəmsal və hibrid tədris mühitlərinə uyğunlaşdırılmasının elmi əsaslandırılması;
4. Azərbaycan təhsil sisteminə uyğun lokal tətbiq mexanizmlərinin işlənməsi və metodik tövsiyələrin hazırlanması.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. İş, ingilis dili müəllimləri və tədris proqramı tərtibçiləri üçün dərhal tətbiq oluna bilən praktik-metodik alətlər toplusu təqdim edir. Bu alətlər toplusu interaktiv təlim metodlarının sistemli şəkildə inteqrasiyasına xidmət edir və pedaqoji innovasiyaların sinif otağında real tətbiqini asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Buraya rol oyunu, debat, layihə əsaslı öyrənmə və oyunlaşdırılmış tapşırıqlar üçün standartlaşdırılmış şablonlar daxildir. Hər bir şablon müəllimə öyrənən mərkəzli dərş prosesini planlaşdırmaq, tələbələrin fərdi və qrup şəklində fəaliyyətlərini izləmək, eləcə də interaktiv tapşırıqları məqsədyönlü şəkildə təşkil etmək imkanı yaradır.

Tədris dizaynı “əvvəlcədən öyrənmə → dərş daxili məşq → dərşdən sonra tətbiq” ardıcılıığına əsaslanan pedaqoji spiral modeli üzərində qurulmuşdur. Bu struktur öyrənmənin mərhələli və davamlı xarakterini təmin edir: əvvəlcədən öyrənmə mərhələsi bilik aktivləşdirməsini və motivasiyanın yaradılmasını, dərş daxili məşq mərhələsi bacarıqların real situasiyalarda tətbiqini, dərşdən sonra tətbiq mərhələsi isə refleksiya və biliklərin möhkəmlənməsini təmin edir.

Məqalədə həmçinin kommunikativ performansı ölçən etibarlı rubrikalar və inklüziv iştirak strategiyaları təqdim edilir. Bu rubrikalar danışıq axıcılığı, nitq aktlarının adekvatlığı, lüğət və qrammatik çeviklik, interaktiv əməkdaşlıq və qeyri-verbal kommunikasiya kimi komponentlər üzrə çoxsəviyyəli qiymətləndirmə meyarlarını ehtiva edir. Inklüziv iştirak strategiyaları isə fərqli öyrənmə tərzlərini və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, hər bir tələbənin dərş prosesinə aktiv şəkildə cəlb edilməsini təmin edir.

Tədqiqatda hazırlanmış tətbiq xəritəsi (hazırlıq → pilotlaşdırma → miqyaslama → monitoring və geribildirim) real tədris prosesində yeniliklərin ardıcıl tətbiqi üçün metodoloji çərçivə rolunu oynayır. Bu xəritə risk-idarəetmə mexanizmləri ilə tamamlanır. Risk-idarəetmə komponentinə qiymətləndirmə ədalətinin qorunması, öyrənənlər arasında diferensiasianın təmin edilməsi, sinifdə davranışın idarə olunması və “səs-küylə” iş mühitində diqqətin saxlanması strategiyaları daxildir. Bu mexanizmlər müəllimlərə potensial çətinlikləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq və çevik həll yolları hazırlamaq imkanı verir.

Təklif olunan modelin davamlılığı micro-teaching, peer-observation və fakültədaxili metodik seminarlar vasitəsilə təmin olunur. Bu fəaliyyətlər müəllimlərin təcrübə mübadiləsini, refleksiv praktikanı və qarşılıqlı öyrənməni təşviq edir. Beləliklə, müəllimlər yalnız fərdi bacarıqlarını təkmilləşdirmir, həm də fakültə səviyyəsində kollegial bilik paylaşımı və metodoloji innovasiyaların yayılmasına töhfə verirlər.

Nəticə etibarilə, bu model kurs səviyyəsində öyrənmə göstəricilərinin yüksəlməsinə, tələbələrin dil kompetensiyasının keyfiyyətə dərinləşməsinə, eyni zamanda institusional keyfiyyət təminatı proseslərinin güclənməsinə birbaşa praktik təsir göstərir. İşin tətbiqi nəticəsində müəllimlərin dərslər planlaşdırma səriştələri, tələbələrin iştirak motivasiyası və ümumilikdə tədris mühitinin interaktivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Beləliklə, tədqiqat yalnız nəzəri əsaslandırma deyil, həm də real tədris kontekstində dərhal tətbiq edilə bilən metodoloji çərçivə təqdim edir ki, bu da onu həm pedaqoji tədqiqat, həm də tədris praktikası üçün dəyərli resursa çevirir.

Ədəbiyyat

1. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. Pearson. 2015.
2. Richards, J.C., & Rodgers, T. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. 2014.
3. Brown, H. D. Principles of Language Learning and Teaching. Pearson. 2010.
4. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher. 1978.
5. Psychological Processes. Harvard University Press.
6. Piaget, J. The Psychology of the Child. Basic Books. 1972.
7. Krashen, S. Principles and Practice in Second Language Acquisition. 1982.

Z.A. Qəhrəmanova

İngilis dilinin tədrisində istifadə edilən interaktiv təlim metodları Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində interaktiv təlim metodlarının rolu və əhəmiyyəti araşdırılmışdır. İnteraktiv yanaşma öyrənənlərin fəallığını təmin edir, dərslər prosesini kommunikativ və əməkdaşlıq yönümlü mühitə çevirir. Rol oyunları, debatlar, layihə işləri və rəqəmsal platformalar kimi metodların tətbiqi tələbələrin motivasiyasını və dil bacarıqlarını artırır.

З.А. Гахраманова

Интерактивные методы обучения английскому как иностранному языку

Резюме

В статье рассматривается роль и значение интерактивных методов обучения при преподавании английского языка. Интерактивный подход способствует активному участию студентов, развитию коммуникативных навыков и творческого мышления. Применение ролевых игр, дискуссий, проектных заданий и цифровых платформ повышает мотивацию и эффективность обучения.

Z.A. Gahramanova

Interactive methods of teaching English as a foreign language

Summary

The article explores the role and importance of interactive teaching methods in English language instruction. Interactive learning encourages active participation, collaboration, and communication among students. Methods such as role plays, debates, project work, and digital tools enhance learners' motivation and language proficiency, making lessons more engaging and effective.

Redaksiyaya daxil olub: 16.10.2025

PEDAQOJİ TEXNOLOGİYALAR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ
PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

İTERAKTİV TƏLİM METODLARININ TƏDRİS PROSESİNDƏKİ ROLU
VƏ TƏDRİS KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ

Nigar Məhərrəm qızı Həsənlı

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0001-9640-2236

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.17>

E-mail: nigarhesenli080@gmail.com

Açar sözlər: *İnteraktiv təlim, interaktiv təlim metodları, tədris keyfiyyəti, fəal öyrənmə, şagird-mərkəzli yanaşma*

Ключевые слова: *Интерактивное обучение, методы интерактивного обучения, качество обучения, активное обучение, ориентированный на учащегося подход*

Key words: *Interactive learning, interactive teaching methods, quality of education, active learning, learner-centered approach*

Müasir dövrdə qloballaşma, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı və cəmiyyətin sürətlə dəyişməsi təhsil sahəsində yeni yanaşmaları tələb edir. Ənənəvi müəhazirə-izah üsulu artıq öyrənənin fəal iştirakını təmin etmir, nəticədə biliklərin mənimsənilməsi zəifləyir. XXI əsrin təhsil konsepsiyası biliklərin ötürülməsi ilə yanaşı, yaradıcılıq, tənqidi təfəkkür, əməkdaşlıq və kommunikasiya bacarıqlarının formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyur. Bu baxımdan interaktiv təlim metodları müasir pedaqoji texnologiyaların əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur. “İnteraktiv” termini latın dilindən gələn *interactio* sözündən olub qarşılıqlı təsir, dialoq, ünsiyyət mənasını verir. Təlimdə bu anlayış müəllim və öyrənən arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəni, tədris materialının birgə mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

İnteraktiv metodların əsas xüsusiyyətləri:

- öyrənənin fəal iştirakı;
- biliklərin müstəqil kəşfi və tətbiqi;
- əməkdaşlıq mühiti;
- refleksiya və geribildirim imkanları.

Müasir pedaqogika alimləri [1; 6] hesab edirlər ki, interaktiv metodların əsasında konstruktivist təlim nəzəriyyəsi dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə, biliklər hazır şəkildə təqdim olunmur, öyrənənlər onları öz təcrübəsinə əsaslanaraq qurur.

XXI əsrdə baş verən qloballaşma və informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı təhsil sistemindən də çevik yanaşmalar və innovativ metodların tətbiqini tələb edir. Müasir tədris prosesində şagirdin bilik əldə etməsində passiv iştirakçı deyil, bilik yaradan fəal subyekt kimi çıxış etməsi əsas hədəflərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan interaktiv təlim metodları pedaqoji prosesin yenidən qurulmasında mühüm yer tutur. Müasir tədris texnologiyaları hər bir fənnin və mövzunun öyrədilməsində ənənəvi üsullarla yanaşı, daha çox interaktiv təlim metodlarından

istifadə olunmasını zəruri edir. Hazırda Avropa ölkələrində bu metodların çoxsaylı formalarından geniş şəkildə faydalanırlar.

“**İnteraktiv**” anlayışı ingilis dilində “qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan” mənasını verir. Təlimdə bu, müəllimin istiqamətverici rolu ilə yanaşı, şagirdin müstəqil şəkildə öyrənməsi və araşdırma aparması deməkdir. Pedaqoji baxımdan interaktiv metodlar qarşılıqlı ünsiyyət və əməkdaşlıq üzərində qurulan təlim üsullarını əhatə edir. Müasir pedaqoqlar isə interaktivliyi təlim prosesinin bütün mərhələlərində beynəlxalq standartlara uyğun fəallıq və dinamizmin əsas göstəricisi hesab edirlər. **İnteraktiv təlim** dedikdə dərs zamanı şagirdlər arasında yaranan ünsiyyət və əməkdaşlıq, həmçinin müəllimlə şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdə tutulur. **İnteraktiv metodlar** isə bu prosedə şagirdlərin bilik qazanmasına, ünsiyyət bacarığına, əməkdaşlığa və digər vacib keyfiyyətlərə yiyələnməsini təmin edən müxtəlif üsul, yanaşma və vasitələri əhatə edir.

Müasir dövrdə “**interaktiv pedaqogika**”, “**interaktiv təlim**”, “**interaktiv təlim metodları**” və qısaca “**interaktiv metodlar**” ifadələrinə pedaqoji mənbələrdə tez-tez rast gəlinir. Elmi ədəbiyyatlarda göstərildiyi kimi, “inter” sözü “ara”, “qarşılıqlı” anlamını ifadə edir və insanların bir-biri ilə anlaşması, əməkdaşlığı, qarşılıqlı fəaliyyəti mənasında işlədilir.

İnteraktiv təlim metodlarının əsas cəhətlərindən biri müəllimlə şagirdlər arasında, eləcə də şagirdlərin öz aralarında əməkdaşlıq və qarşılıqlı əlaqənin qurulmasıdır. Tədrisdə didaktik və rollu oyunlardan səmərəli istifadə olunması interaktiv təlim metodları üçün əsas cəhətlərdən biri hesab edilir. Şagirdlərin sərbəst və işgüzar fəaliyyət göstərə bilmələri üçün sinifdə bərabərlik və sağlam psixoloji mühitin təmin olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim yalnız bilik ötürən deyil, həm də biliklərin araşdırılması və tapılmasına şərait yaradan rəhbər kimi çıxış edir.

İnteraktiv təlim metodları məktəblərə geniş yol açır. Həm müəllimlərin, həm şagirdlərin, həm də tələbələrin fəaliyyətində ən səmərəli vasitələrə çevrilir. İnteraktiv təlim anlayışı şagird və müəllim arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan, fəaliyyətyönlü tədris modelidir. Bu metodlar klassik yəni ənənəvi təlim yanaşmalarından fərqli olaraq, şagirdin təfəkkürünü fəallaşdırır, öz fikirlərini formalaşdırmaq və ifadə etmək imkanını yaradır.

İnteraktiv təlim metodları müasir təhsil prosesində pedaqoji yanaşmaların təməl daşı hesab olunur. Onlar yalnız bilik ötürmək funksiyası daşımır, həm də şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasına, tənqidi düşüncə, əməkdaşlıq və yaradıcı yanaşma bacarıqlarının inkişafına yönəlmişdir. Tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün bu metodların davamlı tətbiqi, müəllimlərin metodiki hazırlığının gücləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə imkanlarının artırılması vacibdir. Bu istiqamətdə atılan hər bir addım təhsil sisteminin daha dayanıqlı və effektiv şəkildə inkişafına zəmin yaradır. Müasir pedaqoji yanaşmalar göstərir ki, interaktiv metodlarla keçirilən dərslərdə tədrisin effektivliyi yüksəlir, şagirdlər öyrəndiklərini gündəlik həyatla əlaqələndirməyi öyrənirlər. Bu da onların müstəqil düşünmə və qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir [5, s.81].

İbtidai təhsildə bədii mətnlərin tədrisində interaktiv təlim metodlarından istifadə olunması təhsil mühitini daha əlverişli edir. Bədii mətnlər – nağıl, hekayə, poema, şeir və digər ədəbi janrlardan ibarət nümunələr – şagirdlərə təkcə dil biliklərini öyrətmir, həm də onların daxili dünyasını zənginləşdirir. İbtidai sinif şagirdləri məhz bu dövrdə real və qeyri-real hadisələri ayırd etməyi, obrazları təhlil etməyi, hadisələrə fərqli bucaqlardan yanaşmağı öyrənirlər. Bu

baxımdan bədii mətnlərin interaktiv üsullarla təqdim olunması, onların daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır. Bədii mətnlər yalnız dil və ədəbiyyat biliklərinin mənimsənilməsi üçün deyil, həm də şagirdlərin emosional dünyasının zənginləşməsi, mənəvi dəyərlərin formalaşması üçün mühüm vasitədir. Bədii mətnlərin öyrədilməsində şagirdyönlü yanaşma, müəllimin “hazır bilik” verməkdən çox, şagirdin mətn üzərində araşdırma aparmasına, suallar verməsinə, müxtəlif baxış bucaqlarını kəşf etməsinə şərait yaratması deməkdir [4, s.71].

İnteraktiv təlim metodları müxtəlif formalarda tətbiq edilir. Onların təsnifatı bir neçə meyarə görə aparılır:

1. Diskussiya və debat metodları: Açıq müzakirə, “6-6” texnikası. Tələbələrin arqumentasiya bacarığını və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir.

2. Kooperativ öyrənmə metodları: Kiçik qruplarda iş, “Jiqso” (Puzzle) texnikası. Komanda işini, sosial bacarıqları formalaşdırır.

3. Yaradıcı metodlar: “Beyin həmləsi”, rol oyunları, simulyasiya. İdeya generasiyasını və yaradıcı yanaşmanı gücləndirir.

4. Layihə və problemyönlü öyrənmə: Real problemlərin həllinə əsaslanır. Nəticədə tələbələr nəzəri bilikləri praktik mühitdə tətbiq edirlər.

Nağıl və hekayə oxunduqdan sonra rollara bölünüb səhnələşdirilməsi uşaqlarda həm yaddaşı möhkəmləndirir, həm də bədii zövq formalaşdırır. Beyin həmləsi metodu ilə mətnin mövzuna dair şagirdlərin fikirləri dinlənilir və bu zaman tənqidi təfəkkür inkişaf edir [3, s.39]. Klaster üsulu ilə mətndəki əsas ideya, hisslər, obrazlar və hadisələr strukturlaşdırılır və təhlil olunur. “Sual-cavab dairəsi” təşkil edilərək, şagirdlərin sual vermə və cavab tapma bacarığı gücləndirilir. Qrafik təşkilatçılardan (məsələn, Venn diaqramı) istifadə etməklə, obrazlar arasında müqayisə aparılır və nəticə çıxarılır. Bu üsulların hər biri bədii mətnin strukturunu anlamaqda, obrazların xarakterini təhlil etməkdə, hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etməkdə mühüm rol oynayır.

İnteraktiv təlim metodlarının tədris keyfiyyətinə təsiri əvəzolunmazdır. **İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi təhsilin səmərəliliyinə çoxşaxəli təsir göstərir:**

Şagirdlərin dərş prosesində fəal iştirak etməsi: Şagirdlər dərşə fəal cəlb olunur, bu da onların öyrənməyə motivasiyasını artırır.

Şagirdlərdə dərin öyrənmə: İnformasiyanın mənimsənilməsi yalnız dinləmə ilə deyil, təcrübə və qarşılıqlı fəaliyyət yolu ilə baş verir.

Şagirdlərin dərş prosesində ictimai bacarıqları: Qrup işi zamanı liderlik, dinləmə, əməkdaşlıq kimi sosial bacarıqlar formalaşır.

Şagirdlərin dərş fəaliyyətindəki düşünmə və mühakimə: Müzakirə və debatlar zamanı şagirdlər arqument irəli sürmə və fikirləri müqayisə etmə vərdişlərini inkişaf etdirirlər.

Şagirdlərin fərdi inkişafı: Şagirdlərin öz təcrübəsi və maraqları nəzərə alınaraq fərdi yanaşmalar tətbiq olunur. Bu xüsusiyyətlər təhsilin keyfiyyətini yüksəldir, öyrənməni daha məqsədyönlü və uzunmüddətli edir.

İnteraktiv metodların tədris keyfiyyətinə təsiri

Araşdırmalar göstərir ki, interaktiv metodlar ənənəvi dərş formalarına nisbətən daha yüksək nəticə verir.

- **Motivasiya və maraq:** Aktiv iştirak öyrənənlərin dərşə münasibətini müsbət dəyişir.
- **Yaddaş və qavrama:** İnteraktiv dərşlərdə öyrənilən biliklərin 70–80%-i daha yaxşı

yadda qalır .

- **Nailiyyət göstəriciləri:** Alimlərin meta-analizi göstərir ki, aktiv təlimdə uğursuzluq faizi 55% azalır.

- **XXI əsr bacarıqları:** İnteraktiv metodlar əməkdaşlıq, liderlik, kommunikasiya və yaradıcılıq kimi kompetensiyaların formalaşmasına şərait yaradır [2, s.46].

İnteraktiv təlim metodları müasir pedaqoji prosesin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Onların tətbiqi yalnız biliklərin effektiv mənimsənilməsini təmin etmir, eyni zamanda tələbələrdə sosial və idrak bacarıqlarını inkişaf etdirir, tədris keyfiyyətini yüksəldir. Təhsil sistemində interaktiv metodların daha geniş tətbiqi üçün metodik və təşkilati dəstəyin gücləndirilməsi vacibdir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə tədris prosesində interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək əsas tələblərdən biridir. İnteraktiv metodlar dərslər canlılıq və maraq qatır. Müasir dərslərdə şagird yalnız dinləyici deyil, aktiv iştirakçı olmalıdır. Tədrisin keyfiyyəti bu metodların səmərəli tətbiqindən asılıdır. İnteraktiv təlim metodlarının həm müəllimlər, həm də şagirdlər üçün yaratdığı üstünlüklərin, onların pedaqoji baxımdan əhəmiyyətinin öyrənilməsi bu günün ən vacib və aktual mövzularından biri hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Şagirdlərin fəallığını və yaradıcı düşüncəsini inkişaf etdirən yeni yanaşmalar müəyyənləşdirilir. İnteraktiv metodların tətbiqi ilə ənənəvi dərslər formaları arasında müqayisəli nəticələr ortaya qoyulur. Tədqiqat interaktiv metodların şagirdlərdə öyrənməyə maraq yaratma mexanizmini açır. İnteraktivliyin şagirdlərin sosial və ünsiyyət bacarıqlarına təsiri yeni aspektdə izah olunur. Son əsrdə interaktiv təlim metodlarının tədrisdə tətbiq sahəsi xeyli artmışdır və bu inkişaf gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqaləni orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Bonwell, C.C., & Eison, J.A. (1991). Active Learning: Creating Excitement in the Classroom. Washington, DC: The George Washington University.
2. Həsənlı, B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. – Bakı: Elm və təhsil, 2011.
3. Həsənov, M., İsmayılova, N. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Təlim prosesində yeni texnologiyalar. Bakı, Mütərcim, 2011.
4. Kərimov, Y. Təlim metodları. –Bakı: Elm və təhsil, 2009.
5. Nəzərov, A. Müasir təlim texnologiyaları (Mühazirə xülasələri): Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı: 2012. 103 s.
6. Селевко, Г. К. (2005). Современные образовательные технологии. Москва: Народное образование.

N.M. Həsənlı

**İnteraktiv təlim metodlarının tədris prosesində rolu
və təhsilin keyfiyyətinə təsiri
Xülasə**

İnteraktiv metodların tətbiqi dərş prosesinə dinamika qatmaqla yanaşı, təhsilin keyfiyyətini yüksəldən mühüm pədaqoji vasitəyə çevrilir. İnteraktiv təlim metodlarının təhsildə istifadəsinin genişləndirilməsi, şagirdlərin fəallığının və yaradıcılıq bacarıqlarının artırılması, həmçinin təlim prosesində pədaqoji səmərəliliyin yüksəldilməsi təhsilin inkişafına mühüm təsir göstərəcəkdir. İnteraktiv metodların tətbiqi şagirdlərin müstəqil düşünmə, problemləri həll etmə, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırır, həmçinin onların dərş prosesində fəallığını yüksəldir. İnteraktiv metodlardan istifadənin genişləndirilməsi tədrisdə motivasiyanı artırır, biliklərin daha uzunmüddətli mənimsənilməsinə şərait yaradır. Buna görə də interaktiv metodların tədrisdəki rolunun hərtərəfli öyrənilməsi və onların pədaqoji əhəmiyyətinin araşdırılması təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfə verəcəkdir.

H.M. Гасанли

**Роль интерактивных методов обучения в учебном процессе
и их влияние на качество образования
Резюме**

Применение интерактивных методов не только придаёт динамику учебному процессу, но и превращается в важный педагогический инструмент, повышающий качество образования. Расширение использования интерактивных методов обучения способствует повышению активности и творческих способностей учащихся, а также улучшению педагогической эффективности в процессе обучения, что оказывает существенное влияние на развитие образования. Применение интерактивных методов формирует у учащихся самостоятельное мышление, умение решать проблемы, навыки сотрудничества и коммуникации, одновременно повышая их активность на занятиях. Более широкое использование интерактивных методов усиливает мотивацию к обучению и обеспечивает более долговременное усвоение знаний. Поэтому всестороннее изучение роли интерактивных методов в обучении и исследование их педагогического значения станет важным вкладом в улучшение качества образования.

N.M. Hasanli

**The role of interactive teaching methods in the educational process
and their impact on the quality of education
Summary**

The application of interactive methods not only brings dynamism to the teaching process but also becomes an important pedagogical tool that enhances the quality of education. The wider use of interactive teaching methods contributes to increasing students' activity and

creativity, as well as improving pedagogical efficiency in the learning process, which in turn plays a significant role in the development of education. The implementation of interactive methods fosters students' independent thinking, problem-solving, cooperation, and communication skills, while also raising their engagement during lessons. Expanding the use of interactive methods increases motivation in the learning process and ensures long-term retention of knowledge. Therefore, a comprehensive study of the role of interactive methods in teaching and an investigation of their pedagogical significance will make an essential contribution to improving the quality of education.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2025

SAĞLAM HƏYAT TƏRZİNİN ELMİ TƏSNİFATININ PARADİQMASI

Jalə Elman qızı Əliyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0001-7814-7606

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.18>

E-mail: jaliyeva448@gmail.com

Açar sözlər: *sağlamlıq, sağlam həyat tərz, valeologiya, mənəvi və ictimai rifah, sağlamlığın növləri***Key words:** *health, healthy life, Valeology, spiritual and social well-being, types of health***Ключевые слова:** *здоровье, здоровый образ жизни, валеология, гармоничное развитие, духовное и социальное благополучие, типы здоровья*

Dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər insanların yaşam tərzinə də təsirsiz ötüşmür. Cəmiyyətin təməli olan sağlam gəncliyin formalaşdırılması bütün dünya dövlətlərinin əsas prioritetlərindəndir. Hazırda dünyada baş verən qlobal problemlər, dağıntı və böhranların fonunda demək olar ki, Azərbaycan Respublikasında sağlam cəmiyyətin inkişafına dövlət qayğısı cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən layiqincə yerinə yetirilir. Uşaqların inkişafı, onların cəmiyyətin layiqli üzvü kimi yetişməsi istiqamətində göstərilən diqqət və qayğı böyüməkdə olan nəslin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam formalaşmasına yönəlmişdir.

İnsanların dünyada normal həyat sürməsi və faydalı fəaliyyət göstərməsi üçün bir çox amillərin kompleks olması vacibdir. Məhz bunlardan ən başlıcası insan sağlamlığının olmasıdır. Antik yunan filosofu Sokratın dediyi kimi, “Sağlamlıq hər şey deyil, sağlamlıqsız hər şey heçdir”. Sağlamlıq anlayışının dəqiq bir tərfi mövcud deyil. Lakin Dünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən verilmiş tərif belədir: “Sağlamlıq yalnız xəstəliklərin və fiziki qüsurların olmaması ilə deyil, insanın tam fiziki, mənəvi və ictimai rifahıdır. Fiziki rifah insan orqanizmində fəaliyyət göstərən bütün orqan və funksional sistemlərin norma daxilində ahəngdar fəaliyyətidir. Mənəvi rifah insanın xoş əhval-ruhiyyəsinin, öz gələcəyinə inamın, qarşıya çıxma ehtimalı olan hər hansı bir çətinliyin dəf ediləcəyinə əminliyin mövcudluğudur. Sosial rifah insanın cəmiyyətdə sabit mövqedə olması, uğurlu ailə şəraiti, yaxşı qazanc gətirən işinin, maddi təminatının olmasıdır” [4, s.19]. Müasir dövrdə sağlamlıq dedikdə sadalanan bütün komponentlərin vəhdəti nəzərdə tutulur. Tarixin müxtəlif dövrlərində insanların ictimai şüurunda sağlamlıq anlayışı fərqli mahiyyət və əhəmiyyət kəsb etmişdir. Hələ ibtidai icma quruluşunda insanlar öz sağlamlığını mistik düşüncələrlə əlaqələndirirdi. İnancların əsas hökm sürdüyü bu dövrdə sağlam ruh, sağlam bədən üçün dini dünyagörüşünə sığınaraq sistem qururdular. Quldarlıq dövründə isə artıq qul sahibləri öz mənafeləri hesabına sağlq problemlərində həkimlərin mövqeyinə güvənirdilər.

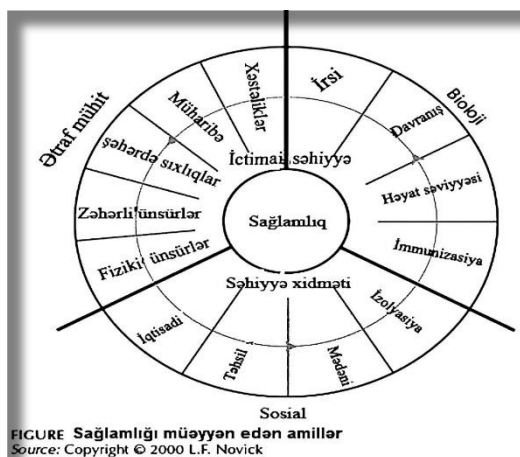
Tarixi təkamül cəhətdən baxdıqda insan ictimai varlıqdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, sağlam həyat tərzini anlayışı müxtəlif tarixi formasiyalarda spesifik sosial çağırışların obyektı olaraq daim təkmilləşərək, inkişaf etmişdir. Hələ qədim zamanlardan əcdadlarımız sağlamlıqlarını qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Sağlamlığın qeydinə qalma yolları Qədim Şərq və Qərb mədəniyyətlərində xüsusi sistemlər halında təzahür tapmışdır. Bu sistemlərə “Sağlamlığa rəhbərlik”, “Kung-fu”, Hippokratın “Sağlam həyat tərz haqqında” və s. əsərlərini nümunə göstərmək olar. XI əsrdə Əbu Əli İbn Sina öz əsərlərində sağlamlıq problemlərinə toxunmuş, dəyərli fikirlər önə sürmüşdür. Təsadüfi deyil ki, müasirləri onu “həkimlərin şahzadəsi” adlandırırdı. O

deyirdi, “Ümitsiz xəstə yoxdur, ümitsiz həkim var” [8].

Sağlamlığa belə mövqelərdən yanaşmalar yeni bir elm sahəsinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İbn Sinanın fikirlərindən təsirlənən görkəmli rus alimi İ.İ. Brexman 1980-ci ildə elmdə olan, lakin bir elm kimi təsniflənməyən yeni bir termin-Valeologiya irəli sürdü. Doğrudur, valelogiya ideyasının yaranma tarixi Qədim Roma (e.ə. II-V əsrlər) ilə əlaqələndirilsə də, bunun müstəqil elm sahəsi kimi formalaşması İ.İ. Brexmanın adı ilə bağlıdır. Valeologiya latın sözü olub, valeo-sağlam yaşayış, loqos isə elm, təhsil deməkdir. Hazırda bu bir termin kimi istifadə olunmasa da məfhum olaraq öz aktuallığını hər zaman qoruyub saxlayır. Bu termin müasir dövrdə “sağlam həyat təzi” olaraq qəbul edilir. Hər iki anlayışın əsas obyektini fərdi sağlamlıq, sağlamlıq mədəniyyət, sağlam insan təşkil edir. Fərdi sağlamlıq dedikdə, insanın bioloji, psixoloji, tibbi fiziki cəhətdən hərtərəfli sağlamlığı nəzərdə tutulur. Məhz sağlamlıq anlayışının tərifinə görə də onu 3 əsas hissəyə bölmək mümkündür: fiziki, psixoloji və sosial.

Fiziki sağlamlıq insan orqanlarının və sistemlərinin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Fiziki sağlamlığı öyrənən elm somatologiya adlanır. Psixi sağlamlıq (əqli sağlamlıq da deyilir) dedikdə ətrafa göstərilən münasibət, gündəlik qarşıya çıxan problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək edən, stressdən qoruyan və əmək fəaliyyətini artırən sağlamlıq başa düşülür. Sosial sağlamlıq dedikdə isə insanın həm həyat təzi, həm də şəxsi münasibətləri, dünyagörüşü, bilik səviyyəsi, vərdisləri xatırlanır. Sağlam həyat təzinə nail olmaq üçün sadalanan komponentlərin vəhdəti başa düşülməlidir.

Bütün bu məsələləri diqqətdə saxlayan İ.İ. Brexman qeyd edirdi: “Görünür ki, sağlamlıq haqqında elm inteqral olmalı, ekologiya, biologiya, fiziologiya, tibb, psixologiya, pedaqogika və s. elmlərin vəhdətindən doğulmalıdır” [6, s. 65]. Keçmiş valeologiya elmini bəzən profilaktik tibb fənlərinə bənzədirlər. Əsas fərqli məqam isə sağlam həyat təzini inkişaf etdirmək üçün yalnız tibbi elmlərə deyil, yuxarıda sadalanan istiqamətləri də nəzərə almaq lazımdır. Bu istiqamətlərdən birinə diqqət yetirilmədiyi halda sağlam həyat təzini tam olaraq formalaşdırmaq mümkün deyil. Sağlam həyat təzinin bir sıra istiqamətləri nəzərdən keçirilir:

1. Ümumi sağlam həyat təzi - cəmiyyətdəki insan amilinin elmlər arasındakı özünəməxsus məqsədini, vəzifəsini, metodlarını, tarixini araşdırır.
2. Tibbi sağlam həyat təzi - Sağlamlıqla xəstəliklər arasındakı fərqləri tədqiq edir.

3. Pedaqoji sağlam həyat tərz-i -Şəxslərin fərdi sağlamlığı, sağlam həyat tərz-i ilə bağlı olaraq müxtəlif inkişaf mərhələlərində təlim və tərbiyə məsələlərini araşdırır.

4. Yaş mövzusu üzrə sağlam həyat tərz-i – İnsan sağlamlığının yaş xüsusiyyətlərini öyrənir. Hər bir yaş dövrü üçün psixoloji, tibbi, ekoloji və s. aspektləri araşdırır.

5. Differensial əlamətlər üzrə sağlam həyat tərz-i – fərdin genetik, fenotipik dəyərlər üzərində qurduğu fərdi xüsusiyyətlərini tədqiq edir. İnsan sağlamlığını həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından araşdırır.

6. Xüsusi olan sağlam həyat tərz-i – ekstremal şəraitdə insan sağlamlığına ziyan vuran, xüsusilə insan sağlamlığı üçün təhlükə yaradan ünsürləri araşdırır

7. Ailə üzrə sağlam həyat tərz-i – ailənin hər bir üzvünün sağlamlığının qorunması və inkişaf etdirilməsində fərdlərin şəxsi inkişafına, həmçinin bir-birlərinin inkişafına olan dəstəyi araşdırır.

8. Ekoloji olaraq sağlam həyat tərz-i – insan sağlamlığına təbiət amillərinin təsirini; hava şəraiti, coğrafi mühit və s. ekoloji amilləri tədqiq edir.

9. Sosioloji cəhətdən sağlam həyat tərz-i – cəmiyyətdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemini tədqiq edir [2, s.8].

Müasir insan sağlamlıq haqqında, eləcə də onu qorumaq və yaxşılaşdırmaq üçün nə etməli olduğunu yaxşı bilir. Buna səbəb elektron resursların əlçatanlığı, informasiya axınının sürətli olmasıdır. Hər bir Azərbaycan gəncinin sağlam həyat tərz-i sürməsi birbaşa ailə nəzarəti ilə tənzimlənir. Fərd öz evində gördüyü tərbiyə mühiti ilə, cəmiyyətdə təşəkkül tapır. Bu baxımından Valeologiya, sağlam həyat tərz-i istiqaməti Azərbaycanlı alim, tədqiqatçıların diqqətindən uzaq qalmamış, bu istiqamətdə bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Azərbaycanda ümumi və pedaqoji valeologiyayı ilk dəfə dosent Heydər Cəfərov tədqiqata cəlb etmiş və bu mövzuda silsilə məqalələr yazmışdır. Bundan başqa professor, əməkdar elm xadimi Fərrux Rüstəmov, professor Ləzifə Qasımova, professor Müseyib İlyasov, professor Hikmət Əlizadə, professor Akif Abbasov, professor Ş.A.Baxışova, Q.H.Bayramov öz tədqiqatlarında bilavasitə bu məsələnin müxtəlif aspektlərinə toxunmuşlar.

Problemin aktuallığı. Bu gün yetişməkdə olan gənc nəslin sağlamlıq problemləri dəyişən dünyanın dinamikasına uyğun olaraq öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Sosial sifarişi yerinə yetirən təhsil müəssisələri fiziki, mənəvi cəhətdən sağlam, hər tərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsinə tam cavabdehdir. Təlim prosesinin optimallaşdırılması baxımından valeoloji mədəniyyətin, sağlam həyat tərzinin təbliği və fiziki maarifləndirmə davamlı şəkildə aparılmalıdır. Elmi tədqiqatların effektivliyini artırmaq baxımından məqalə yüksək aktuallığa malikdir.

Problemin elmi yeniliyi. Cəmiyyətdə gənc nəslin sağlam həyat tərzinə yiyələnməsi, sağlam həyat tərz-i və valeologiya anlayışının mahiyyəti məqalədə sistemli şəkildə araşdırılmış, inkişaf potensialları qiymətləndirilmiş və sağlamlığın effektivliyinin artırılması yolları qeyd edilmişdir. Məqalədə düzgün və zəngin məlumatların qeyd edilməsi işin elmi yeniliyinin təmin edilməsi üçün əsaslı mənbə rolu oynayır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə araşdırılmış nəticə və faktlar cəmiyyətdə, ümumi təhsil məktəblərində, ali məktəblərdə tələbələrin maarifləndirilməsi və kadr hazırlığında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Baxışova. Ş.A. Valeologiyanın aktual problemləri. (Magistrantlar üçün) Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2023, 235 s.
2. Bayramov Q.H. Valeologiya: Yeni elm sahəsinin təşəkkülü// APTPI-nun. "Elmi əsərlər" jurnalı. Bakı, 2018, N1 s.158-159.
3. Əlizadə Ə.Ə., Abbasov A.N. Ailə: IX sinif şagirdləri üçün dərslik; Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1989, 312 s.
4. Əliyev S., Hüseynov N. Fiziki tərbiyə. Bakı, 2019. 156 s.
5. Qasımov H.İ., Cəfərov M. İdman tələbatı, müalicə, bədən tərbiyəsi, masaj. Bakı, 2002.
6. Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье. – М., 1990-115 с.
7. Вайнер Э.Н. Общая валеология: Учебное пособие. – Липецк: Липецкое изд-во, 1998
8. <https://news.milli.az/health/815551.html>

J.E. Əliyeva**Sağlam həyat tərzinin elmi təsnifatının paradiqması
Xülasə**

Sağlam və kamil insan yetişdirmək cəmiyyətin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Valeologiya sağlamlıq elmi, sağlam həyat tərzinin əsas mahiyyətini araşdıran sahədir. Sağlamlıq problemlərinin həlli üçün sağlamlıq mədəniyyətinin tərbiyəsi məsələsini dövlət proqramının tərkib hissəsinə tam şəkildə çevirmək lazımdır. İnsanın özünü, öz maddi və mənəvi potensialını maksimum reallaşdırması üçün ona ilk növbədə sağlamlıq lazımdır.

Ж.Э. Алиева**Парадигма научной классификации здорового образа жизни
Резюме**

Воспитание здорового и совершенного человека – одна из важнейших задач общества. Валеология – это область науки о здоровье, изучающая суть здорового образа жизни. Для решения проблем здоровья необходимо всецело превратить воспитание культуры здоровья в неотъемлемую часть государственной программы. Чтобы человек мог максимально реализовать себя, свой материальный и духовный потенциал, ему, прежде всего, необходимо здоровье.

J.E. Aliyeva**Paradigm of scientific classification of healthy lifestyle
Summary**

Raising a healthy and perfect person is one of the most important tasks of society. Valeology is a field of health science that studies the main essence of a healthy lifestyle. In order to solve health problems, it is necessary to fully transform the issue of educating a culture of health into an integral part of the state program. In order for a person to realize himself, his material and spiritual potential to the maximum, he first of all needs health.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

**SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏR
ВНЕКЛАССНЫЕ И ВНЕШКОЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
EXTRA-CURRICULAR AND OUT-OF-SCHOOL EVENTS**

**BİRİNCİ SİNİFDƏ RİYAZİYYATDAN SİNİFDƏNXARİC MƏŞĞƏLƏLƏRİN
TƏŞKİLİ VƏ MƏZMUNU HAQQINDA**

Həmidə Elçin qızı Şıxıyeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Riyaziyyatın ibtidai kursunun tədrisi

texnologiyası kafedrasının müəllimi

ORCID: 0009-0002-9742-1786

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.19>

E-mail: Hamide.Shixiyeva@adpu.edu.az

Açar sözlər: təlim, məktəb, sinifdən xaric, şagird, sinif

Ключевые слова: обучение, школа, внеклассный, ученик, класс

Key words: training, school, out-of-class, pupil, class

Şagirdlərə elmin əsaslarını öyrətməklə bərabər onların riyazi inkişafının təmin edilməsində sinifdən xaric işlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

S.S.Həmidov və A.Ə.Məcədova birgə yazdıqları dərs vəsaitində sinifdən xaric məşğələlərlə bağlı qeyd edirlər ki, “riyaziyyatdan sinifdən xaric iş tədris prosesinin ayrılmaz bir hissəsi olmaqla, onu tamamlayır və dərinləşdirir. Ona görə də hər sinif üzrə məşğələlərin məzmunu həmin sinfin riyaziyyat proqramı əsasında müəyyənləşdirilir” [3, s.94]

İbtidai siniflərdə riyaziyyatın təlimi sinif-dərs sistemində nəzərdə tutulmuşdur. Lakin şagirdlərin riyaziyyata marağını artırmaq, ümumi dünyagörüşünü, riyazi mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün sinifdən xaric məşğələlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

I sinifdə riyaziyyatdan sinifdən xaric işlərin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Şagirdlərin riyazi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi.

2. Şagirdlərdə riyaziyyata marağın artırılması.

3. Riyazi biliklərin praktik tətbiqi haqqında şagirdlərin təsəvvürlərini genişləndirilməsi.

4. Şagirdlərdə sərbəst işləmək vərdislərinin yaradılması.

5. Məqsədə çatmaq üçün iradə və dözümlülüyün tərbiyə edilməsi.

Məktəb təcrübəsində sinifdən xaric işlərin müxtəlif növləri məlumdur. Bu işləri sistemli və epizodik olmaqla iki qrupa ayırmaq mümkündür. Riyaziyyat dəqiqələri bir qayda olaraq, həftədə bir dəfə, dərsdən sonra bütün sinif şagirdləri ilə aparılır. Uşaqlar riyaziyyata həsr olunan bu tədbirin nə vaxt keçiriləcəyini qabaqcadan bilməlidirlər.

Riyaziyyat dərslərinin təşkili və keçirilməsi üzrə işlər, əsasən, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim sinfin və tədris materialının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qabaqcadan material hazırlayır.

Bu məşğələlərin keçirilməsində müəllim aparıcı olsa da işi elə qurmalıdır ki, şagirdlərini fəallığı inkişaf etdirilsin, yəni, verilən tapşırıqların həllində hamı iştirak etsin.

Riyaziyyat dəqiqələrini təkcə sinif divarları arasında deyil, kənarda da aparılması, bu məsələlərin həlli zamanı şagirdləri dinləmək və cavab verməklə yanaşı onların yaradıcı xarakterli işlər də görmələri yaxşı olar.

İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələlər müxtəlif məqsədlərlə aparılır.

Sinif məşğələlərində olduğu kimi, irəli sürülən məqsəd tədris materialının məzmununu, xarakterini təşkili formasını müəyyən edir.

Birinci sinifdə sinifdən xaric məşğələlərin məqsədləri aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

- 1) uşaqların riyaziyyata maraqlarının artırılması;
- 2) uşaqların riyazi qabiliyyət və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi;
- 3) uşaqların boş vaxtının səmərəli keçirilməsi.

Sinifdən xaric məşğələlərin lazımi səmərə verməsi üçün aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

1. I sinif şagirdlərinin riyaziyyata xüsusi maraq göstərdiklərini yəqin etmək sadəlövlük olardı. Burada riyaziyyatdan istedadı olan şagirdlər qrupunun ayrılması, onlarla xüsusi məşğələlərin keçirilməsi düzgün olmazdı.

Əsas məqsəd şagirdlərdə riyaziyyat fənninə maraq tərbiyə etməkdən, təqdim edilən nəzəri material bir qədər tapmaca xarakterli olmaqla, qoyulan suala cavab vermək üçün uşaqları cəlb etməlidir. Məlumdur ki, uşaq əlaqəli, uşaq həyatı oyunlarla bağlıdır. Ona görə də riyazi materialı, məsələni, tapşırığı oyunlar şəklində də vermək olar.

2. Başlıca məsələ - bu məşğələlərin uşaq səviyyəsində və maraqlı keçirməkdən ibarətdir. Burada uşaqların ehtiyat riyazi biliklərinə istinad etmək lazımdır. Deməli, riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələlər sinif məşğələləri ilə əlaqələndirilməli, biri digərini tamamlamalı və ya genişləndirməlidir. Yəni, hər iki məşğələ forması məzmunu etibarilə şagirdlərin riyazi hazırlığını artırmağa xidmət edir.

3. Şagirdlərdə riyaziyyata maraq yaratmaq və onu inkişaf etdirmək üçün sinifdən xaric məşğələlərin məzmununa rəngarəng materiallar daxil etmək lazımdır. Məşğələlərin təşkili formasında da müxtəlifliyə, rəngarəngliyə yer vermək lazımdır. Çünki, kiçikyaşlı məktəbliləri ilk növbədə forma daha çox cəlb edir, maraqlandırır.

Məşğələlərdə tətbiq olunan əyani və texniki vasitələr də mühüm rol oynayır.

Riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələlərin məzmunu riyaziyyat kursunun tədris proqramının bütün bölmələrini əhatə etməlidir.

Həmin məşğələlərin məzmununa daxil edilən çalışmalara:

- a) əyləncəli hesabi, ədədlərin maraqlı xassələrinə;
- b) şərti artıq və ya şərti çatışmayan məsələlər;
- c) məsələ-sual, məsələ-hekayə;
- d) məntiqi məsələlərə;
- e) məsələ-zarafatlara və s. aid ola bilər.

Yuxarıda məzmununa görə qeyd etdiyimiz məşğələ növlərinə aid bəzi misallar göstərək.

1. Məsələ-zarafat: Faytona qoşulan 3 at bir saatda 15 km yol getdi. Hər bir at 1 saatda nə qədər yol getdi?

Çox vaxt uşaqlar belə mühakimə edirlər: “3 at 1 saatda 15 km yol getmişdirsə, onda 1 at $15:3=5$ (km) yol gedər.

2. Aytən 4-cü mərtəbədə yaşayır. Məktəbdən evə gələndə Aytən neçə mərtəbə qalxır?

Bu məsələdə sözün səslənməsi bəzən səhv nəticəyə gətirir. Şagird “4-cü mərtəbə” ifadəsinə görə dərhal “4 mərtəbə” cavabları verirlər. Əslində 1-ci mərtəbəni qalxmırıq, 1-ci mərtəbədən 2-ci mərtəbəyə, 2-cidən 3-cüyə, 3-cüdən 4-cüyə qalxırıq və cəmi 3 mərtəbə qalxmış oluruq.

3 Həkim xəstəyə 3 həb dərman verdi və hər 2 saatdan bir 1 həb atmağı tapşırdı. Xəstə həmin həbləri neçə saata qəbul etməlidir?

Bu məsələdə də gizli qalan moment birinci həbin qəbul edilməsinə 2 saatın lazım olmamasıdır, yəni xəstəyə 3 həbi hər iki saatdan bir həb qəbul etməyə 4 saat lazımdır. Şagird isə cavabın 6 saat olduğunu iddia edir.

Ədədlərlə, onların xassələri ilə bağlı məsələlərə şagirdlər daha çox həvəs göstərirlər.

Hesab rebusları, ədədi fokuslar, sehrli kvadratlar, rəngli kublar, bəzi rəqəmləri olmayan ədədlər üzərində hesab əməllərinin icrası və s. kimi çalışmalar şagirdləri daha çox cəlb edir.

Məşğələlərin məzmununa həndəsə materialına aid çalışmalar daxil edilməlidir. Belə çalışmaların məzmununa həndəsi fiqurdan başqa fiqurun alınması, bir neçə fiqurdan yeni bir fiqurun alınmasına aid çalışmalar verilə bilər.

L.V.Mişenkovanın I sinif üçün yazdığı kitabdakı [6] inkişafetdirci məşğələlərdən sinifdən-xaric məşğələlərdə məqsədəuyğun şəkildə ibtidai siniflərin riyaziyyat təlimində istifadə etmək olar.

X.Əlizadənin “Düşün tap.” adlı metodik vəsaitini [2], O.E.Jirenkonun I sinif üçün yazdığı kitabdakı [5] sinifdən-xaric tədbirlər (Şən hazırcavablar klubu, viktorina, oyun, idman bayramları) üçün ssenariləri, V.P. Trudnevin “İbtidai siniflərdə riyaziyyatdan sinifdən-xaric işlər” [8] dərş vəsaitini, T.K.Jiqalkinanın “I siniflər üçün riyaziyyatdan oyun və əyləncəli tapşırıqlar” [4] və A. Sveçnikov və P.Sorokinin birgə yazdıqları “Ədədlər, fiqurlar, sinifdən-xaric məşğələlər üçün çalışmalar” [7] vəsaitini ibtidai siniflərdə riyaziyyatdan sinifdən-xaric məşğələlərin keçirilməsində istifadə üçün dəyərli hesab edirik.

“Riyazi oyunlar içərisində şagirdlərin maraqlarını artıran oyun növlərindən biri müəyyən rollarla verilən oyunlardır. Belə oyunların icrası zamanı şagirdlərdə yüksək əxlaqi keyfiyyətlər: – düzlük, qətiyyətlik, yoldaşlıq, dinamiklik və sairələrlə yanaşı onlarda fikrin məntiqiliyi də inkişaf edir.” [1; s11]

Riyaziyyatdan sinifdən-xaric məşğələlərdə oyunlara xüsusi yer ayırmaq lazımdır.

Bir neçə məşğələnin qısa şərhini veririk. Qeyd edək ki, təklif etdiyimiz plan və materiallar təxmini xarakter daşıyır və materialın seçilməsində, eləcə də onun planlaşdırılmasında müəllimin yaradıcı işini məhdudlaşdırmır.

I məşğələ. 10 ədədi dairəsində sayma vərdislərinin inkişaf etdirilməsi.

Müəllim uşaqlara “turp” hekayəsini oxuyur. Hər dəfə eyni iştirakçı meydana çıxanda müəllim uşaqlardan necə iştirakçı olduğunu soruşur: Məsələn, “nənə nəvəni çağırır. Nənə nəvədən, nənə babadan, baba turpdan tutdu. Dartdılar, dartdılar. Çıxara bilmədilər”. Cümləsindən sonra müəllim soruşur: “Turpu neçə adam dartdı?”, “Onlar turpu çıxara bildilərmidi?” Uşaqlar hekayəyə qulaq asdıqdan sonra müəllim şagirdlərdən birinə həmin nağılı yenidən danışmağı və həm də iştirakçıların sayı haqqında suallar verməyi tapşıra bilər.

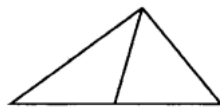
Məşğələnin sonunda şagirdlərə dəftərin neçə vərəqi olduğunu, bir sırada neçə parta olduğunu və s. tapşırmaq olar.

II məşğələ. “□+1, □-1 şəklində toplama və çıxma”

- Fərz edin ki, sizdə 5 çubuq var. Əgər onlardan ikisini iki bərabər hissəyə bölsək, neçə

çubuq olar? (7)

- Aşağıdakı şəkildə neçə üçbucaq var? (3)

2. Fərdi iş

(Bir şagird lövhədə ədədləri müqayisə edir)

$2 \circ 5$	$2 \circ 8$	$7 \circ 5$
$6 \circ 9$	$9 \circ 10$	$8 \circ 1$

3. Şifahi hesablama

“Kim tez tapar” oyunu

Lövhədə 1-dən 10-a qədər ədədlər yazılmış qarışıq olan iki kartoçka dəsti var. İki şagird müəllimin göstərişi ilə bu ədədləri əvvəlcə azalan sırada, sonra isə artan sırada düzürlər.

“Susmaq” oyunu

(Müəllim buraxılmış yerləri göstərir, şagirdlər hansı ədədin buraxıldığını deyir və kartoçkanı döndərirlər)

1, □, 3, □, □, 6, 7, □, 9, 10

“Mənim yerim haradadır?” oyunu

(Lövhəyə 10 şagird çıxır və onların hər biri 1-dən 10-a qədər ədədlər yazılmış kartoçkalar alır (kartoçkalar ixtiyari olaraq paylanır). Uşaqlar onlardakı nömrələrə uyğun olaraq tez bir şəkildə sıra ilə lövhənin yanında düzülməlidirlər)

— Uşaqlar düzgün düzüüblər?

— Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci – bir addım irəli. Burada neçə uşaq var? (5)

— Bu ədədin üstünə 1-i gəlin. Hansı şagird bir addım irəli gəlməlidir? (altıncı)

— 5-in üstünə 1 gəldik etdik və 6 aldığımız. Əgər 6-nın üstünə 1 gəlsək, hansı ədəd yazılmış kartoçkalı şagird bir addım irəli gəlməlidir? (7)

(Analoji olaraq $7+1$, $8+1$, $9+1$ hallarına baxılır)

— Nəticə çıxarın: Ədədə 1 əlavə etdikdə hansı ədədi alırıq? (Əgər ədədə 1 əlavə ediriksə, növbəti (sonrakı) ədəd alınır)

(Nəticəni bir neçə şagird hər dəfə misallar göstərməklə təkrar edirlər. Sonra müəllim onuncu şagirdə kartoçkasını stolun üstünə qoyub öz yerinə oturmasını təklif edir.)

— Lövhədə neçə şagird var idi? (10)

— Neçə şagird öz yerinə oturdu? (1)

— Lövhədə neçə şagird qaldı? (9)

— Bunu necə yazmaq? ($10-1=9$).

(Analoji olaraq $9-1$, $8-1$, $7-1$ və s. hallarına baxılır)

— Kim deyər biz bu dərsdə nəyi öyrənəcəyik? (1-i üstəgəlmə və 1-i çıxma)

Düzdür, biz bu gün 1-i üstəgəlmə və 1-i çıxmanı və bunu ədədi oxun köməyi ilə necə etməyi öyrənəcəyik.

III məşğələ. Sayma vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi. 10 dairəsində toplama və çıxma.

Müəllimin təklifi ilə uşaqlar bir cərgədə düzülür. Müəllim elan edir: “Bu gün siz öz addımlarınızı saymağı öyrənəcəksiniz”. Sonra o, “addımla irəli” əmrini verir və bu zaman saymağa başlayır: “1, 2, 3”

Növbəti mərhələdə uşaqlara 5 addım atmağı və addımları saymağı təklif edir. Daha sonra 4 addım atılır. Şagird cəmi neçə addım atdığını söyləyir və cavabını yoxlamaq üçün geriye dönüb 9 addım atır.

Bu cür tapşırıqlardan sonra müəyyən cisimlərə qədər olan məsafənin neçə addım olduğunu gözəyari təyin etməyi və sonra onu yoxlamağa aid tapşırıqları yerinə yetirmək lazımdır.

Problemin aktuallığı. Riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələləri şagirdlərdə müxtəlif fəaliyyət sahələrində xüsusi və şəxsi əhəmiyyət kəsb edən problemləri müstəqil həll etmək bacarığının xüsusi təşkil edilmiş inkişaf prosesi kimi müəyyən etmək olar. Riyaziyyat dərsinin mahiyyətinin bu cür anlaşılması pedaqoji praktikanın bir çox aktual problemlərinin həlli üçün zəmin yaradır. Apardığımız tədqiqat bu problemin öyrənilməsinə və həlli yollarının araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu məqalədə birinci sinifdə riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələlərin məqsədləri müəyyən edilmişdir. Sinifdən xaric məşğələlərin lazımi səmərə verməsi üçün 3 prinsip irəli sürülmüşdür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ibtidai sinif müəllimləri, magistrantlar və tələbələr istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev A. və b. Riyaziyyatdan əyləncəli çalışma və riyazi məzmunlu oyunlar. Bakı: 2003, 63 s.
2. Əlizadə X.Ş. Düşün tap. Bakı: 2003, 134 s.
3. Həmidov S.S. Məcidova A.Ə. Məktəbin ibtidai siniflərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2012, 335 s.
4. Жикалкина Т.К. Игровые и занимательные задания по математике для 1 класса четырехлетней начальной школы, М: Просвещение, 1986, 47 с.
5. Жиренко О.Е. и др. Внеклассные мероприятия: 1 класс, М.: ВАКО, 2006, 288 с.
6. Мищенко Л.В. 25 Развивающих занятий с первоклассниками, Ярославль: «Академия развития», 2005, 160 с.
7. Свечников А. А., Сорокин П.И. Числа, фигуры, задачи во внеклассной работе, (пособие для учителей I-III кл.) М.: «Просвещение», 1977, 175 с.
8. Труднев В.П. Внеклассная работа по математике в начальной школе (пособие для учителей), Москва, «Просвещение», 1975 г., 177 с.

H.E. Şixiyeva

Birinci sinifdə riyaziyyatdan sinifdən xaric məşğələlərin təşkili və məzmunu haqqında Xülasə

Bu məqalədə birinci sinifdə riyaziyyatdan sinifdən xaric işlərin qarşısında duran vəzifələr göstərilmişdir. Birinci sinifdə sinifdən xaric məşğələlərin məqsədləri müəyyən olunmuşdur. Sinifdən xaric məşğələlərin lazımi səmərə verməsi üçün 3 prinsip qeyd olunmuş və onların qısa təsviri verilmişdir.

Г.Е. Шыхыева**Об организации внеклассной работы по математике в первом классе****Резюме**

В статье обозначены задачи внеклассной работы по математике в первом классе. Определены цели внеклассной работы в первом классе. Сформулированы три принципа эффективности внеклассной работы и дана краткая характеристика некоторых видов деятельности.

H.E. Shikhiyeva**About organizing out-of-class activities in mathematics in the first grade****Summary**

The article outlines the tasks facing out-of-class activities in mathematics in the first grade. The goals of out-of-class activities in the first grade are determined. Three principles are put forward for the effectiveness of out-of-class activities and a brief description of several activities is given.

Redaksiyaya daxil olub: 13.10.2025

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES

SÜNİ İNTELLEKTİN TƏHSİLDƏ İMKANLARI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Bəhrəm Bəhlul oğlu Əzizov

Azərbaycan Universitetinin dosenti

ORCID: 0000-0003-0879-9331

E-mail: bahram.azizov@au.edu.az

Mahir Qazax oğlu Mehdiyev

Azərbaycan Universitetinin baş müəllimi

ORCID: 0000-0003-8187-645X

E-mail: mahir.mehtiyev@au.edu.az

Nurdan Ağasalam qızı Ağayeva

Azərbaycan Universitetinin müəllimi

ORCID: 0000-0001-6371-0710

E-mail: nurdan.agayeva @au.edu.az

Açar sözlər: təhsil sistemi, innovasiya texnologiyaları, süni intellekt, maşın öyrədilməsi, neyro şəbəkələr.

Ключевые слова: система образования, инновационные технологии, искусственный интеллект, машинное обучение, нейронные сети.

Key words: education system, innovative technologies, artificial intelligence, machine learning, neural networks.

Müasir dövrdə innovativ təhsil texnologiyalarının həyata keçirilməsi hesabına təhsil sisteminin məzmununda dəyişikliklər baş verir. Süni intellektin mənimsənilməsi əhəmiyyəti dövlət səviyyəsində qeyd edilir. Buna görə də riyaziyyat və informatika üzrə təhsil proqramlarında süni intellektin öyrənilməsi məsələsinin daxil edilməsi zəruridir. Bu da sözsüz olaraq təhsilin məzmununda dəyişiklikləri nəzərdə tutur. Hal-hazırda süni intellekt təhsil sahəsində qismən istifadə edilir və təhsili daha çevik və cəlbədicidir. Məsələn, adaptiv öyrənilmə tələbələrin müəllimlə effektiv qarşılıqlı əlaqəsinə töhfə verir. Tələbələrin intellektinin rəqəmsal texnologiyalar əsasında formalaşması, konflikt vəziyyətlərin vaxtında aşkar edilməsi, rast gəlinən mətn-dən kənar səhvlərin və səpmələrin ləğv edilməsi kimi harmonik olan birgə işlərlə baş verir. Süni intellektin həyata keçirilməsi insan resurslarının əvəzlənməsinə deyil, ona **köməkçi olmaq** imkanı istiqamətidir. Bu zaman başa düşülməlidir ki, **süni intellektin innovasiyaları insandan asılıdır** və hazır şablonların olmaması səbəbindən yaradılma şəraitinə tələbkardır. Bundan əlavə, güclü hesablamalar aparmaq vasitələri, zəruri verilənlər toplusu, süni intellekt modelinin qurmaq üçün hazırlıqlı peşəkar mütəxəssislərin olması zəruridir. Müasir elmin inkişafı sayəsində süni intellekt müxtəlif istehsal sahələrində aktiv istifadə edilir. Lakin süni intellektin təhsil sistemində tətbiqi bir qədər məhduddur. Bu da yuxarıda göstərilən problemi çox aktual edir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi təhsil prosesində hərəkətverici qüvvənin inteqrasiyası olur.

Məlumdur ki, süni intellekt anlayışının müəllifi hələ XIII əsrdə intellektual məsələlərin həlli

üçün mexaniki qurğunu yaratmağa cəhd edən ispan filosofu R. Lullidir. Bir az sonralar bu ideya bir-birindən asılı olmadan praktik olaraq bütün elmi sahələr üçün universal təsnifat dillərini təklif edən Leybnis və Dekart tərəfindən istifadə edilmişdir. Göstərilən müəlliflərin nəşrləri süni intellekt sahəsində ilk elmi nailiyyətlər olmuşdur. Bunlara əlavə kimi süni intellektin riyaziyyat, rəsm və klassik musiqi ilə sıx əlaqəli olduğunu göstərən D. Hofştadterin mövqeyini göstərmək olar. İlk dəfə süni intellekt anlayışının müzakirəsi 1956-cı ildə Dortmund konfransında müzakirə edilmiş, özü də süni intellektin əsasını qoyanların müxtəlif baxış bucaqları var idi: John McCarthy buna bilik və əsaslandırmanın formallaşdırılması kimi olan riyazi sual kimi baxırdı, Marvin Minsky isə süni intellektə insan kimi hərəkət edən ağıllı sistemin yaradılması kimi baxırdı. Buna baxmayaraq kompüter elmləri sahəsinin liderləri “bu sahələri bir adla birləşdirmək” ehtiyacı olduğunu bildirdilər.

Daha sadə desək, süni intellektə insan intellektini imitasiya etməyi bacaran, informasiyanın əldə edilməsi, işlənməsi, yadda saxlanması və həmçinin müxtəlif hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üçün insan təfəkkürünə xas olan biliklər toplusunu bacaran kompüter sistemi kimi baxmaq olar. Müasir elmi şərhərdə süni intellektin çoxlu sayda təriflərindən istifadə edilir:

- İntellektual maşın və öyrədici proqramların yaradılma texnologiyaları;
- İnsan intellektinin müəyyən funksiyalarını yerinə yetirməyi bacaran proqramlar sistemi;
- Mental, koqnitiv və təhsil proseslərinin modelləşdirilməsi üzrə intellektual sistem;
- Öyrənmə, mühakimə yürütmə, verbal və qeyri-verbal işarələrin tanınması kimi prosesləri əhatə edən insan intellektinin kompüter sistemi vasitəsi ilə modelləşdirmə;

- Öyrənmə üsul və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi aləti.

Gördüyümüz kimi tədqiqatçıların fikrinə görə süni intellekt təhsil prosesində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verir:

- a) obyektlərin qavranılan təsvirlərini vizual və akustik olaraq fərqləndirmək və identifikasiya etmək;

- b) peşəkar məsələləri formalaşdırmaq və həll etmək;

- c) informasiyanın axtarışı, işlənməsi və istifadəsinin yerinə yetirilməsi;

- d) insan fəaliyyətinin və danışığının müəyyən aspektlərinin mənasını başa düşmək.

S. Rassel və P. Norviq süni intellektin mahiyyətini araşdıraraq onun tərfi üçün dörd elmi yanaşma tərtib etmişlər. İlk iki yanaşmanın məzmununda əsas kimi informasiya sisteminin insanla oxşarlığı əsas götürülür. Bu da özünü “insan kimi düşünən” (birinci yanaşma), “insan kimi hərəkət edən” (ikinci yanaşma) ifadələrində əksini tapır. Bu da süni intellektin hərəkətləri insan mexanizmi hərəkətlərinə oxşar olan “aparat və informasiya-proqram kompleksi olmasını” təsdiq edir. Tədqiqatçılar süni intellektin əsas əlamətlərini aşkar edərək dəqiqləşdirirlər: birincisi bu informasiya-proqram kompleksidir. Bu da o deməkdir ki, o xarici (aparat) və daxili tərkiblərə (proqram və informasiya təminatı) malikdir. İkincisi, süni intellektin hərəkətləri insan davranışına yaxın olmalıdır. Süni intellekt maşın qabiliyyəti kimi müxtəlif fəaliyyət sahələrində həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn bir sıra insan hərəkətlərini yerinə yetirməyə kömək edir. Onun əsasında insan problemlərinin həlli üçün lazımı biliklərin əldə edilməsi məqsədi ilə yaradılan məsələlərin yerinə yetirilməsi üçün göstərişlər verən proqram durur.

Qeyd edək ki, akademik ictimaiyyətdə süni intellektin təhlükə və risklər gətirdiyi barədə mübahisələr səngimir. Bir qrup tədqiqatçılar hesab edirlər ki, süni intellekt bəşəriyyət tarixində mühüm hadisə olacaq, alimlərin başqa bir hissəsi isə bu fikirdədir ki, süni intellekt insanlar

üçün ən böyük təhlükədir və aşağıdakılarla şərtlənən müəyyən risklər daşıyır:

— təhsil prosesi subyektlərinin süni intellektdən istifadəsi üçün girişin qeyri-bərabər olması;

— etik aspektlərin pozulması, xüsusən buna təhsil subyektlərinin verilənlərinin gizli saxlanması, qorunması və istifadəsini qeyd etmək olar”

— təhsil prosesi subyektlərinin koqnitiv və yaradıcı imkanları səviyyəsinin azalması”

— süni intellektin təhsil subyektlərinin sosial-psixoloji vəziyyətinin qavramaq bacarıqsızlığı, məsələn, sürpriz, həyəcan, qıcıqlanma, sevinc kimi vəziyyətləri qeyd etmək olar.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, süni intellektin əsas göstəricisi onun insan intellektinə yaxınlaşma dərəcəsi və öyrənmə, qərarvermə, uyğunlaşma bacarığıdır. Təəssüf ki, süni intellekt sahəsində fəaliyyət nəticələrini interpretasiya etmək üçün ayrıca götürülmüş kriteriyanın olmaması problemi mövcuddur. Belə çıxır ki, insan daha tez-tez öz daxili komandalarının icraçısı kimi iştirak edir ki, bu da orqanizm və mexanizm arasında belə əhəmiyyətli fərqlər yaratmır. Məlumdur ki, insan qabaqcadan mənalılığın və məlumatlılığın mövcudluğunu vurğulayır, bununla belə süni intellekt üçün belə bir hüquq onun imkanlarından asılı olmayaraq inkar edilir. Buna görə süni intellektin tərifini aşağıdakı ümumi aspektlə göstərmək olar:

1) problemlərin həlli üçün innovativ üsullardan istifadə etməklə bilik və düşüncə proseslərinin modelləşdirilməsini özündə saxlayan elmi istiqamətdir;

2) intellekti modelləşdirməyə imkan verən bilik, ağıl və insanın özü haqqında müəyyən təriflər toplusudur.

Beləliklə, süni intellekt-kompüterlərin və proqramların insan kimi düşünmə, öyrənmə, qərarvermə və problemləri həll etmə bacarığını təmin edən texnologiya sahəsidir.

Təhsildə neyron şəbəkələrin istifadəsi aktiv inkişaf edən elmi sahə olub, təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi və innovativ təhsil metodikasının istifadəsi üçün unikal imkanlar təqdim edir. Neyron şəbəkələrin əsas xüsusiyyəti keçmiş təcrübələr əsasında müstəqil öyrənmə təmin edilməsi, aşağıdakılar kimi müxtəlif metod və texnikalar sayəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi imkanlarının verilməsidir:

- adaptiv təhsil: tələbələrin individual tələblərinə adaptasiya olmaq imkanı və fərdi tədris materiallarının və tapşırıqların yaradılması;

- avtomatik tərs əlaqə: tələbənin məhsuldarlığı barədə avtomatik tərs əlaqənin və nəticələrin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr təminatı.

- İnteraktivlik: materialların mənimsənilməsi üçün tələbələrin marağını artıran interaktiv tədris materiallarının yaradılması və istifadəsi.

Süni intellekt texnologiyası ilə istifadə olunan təhsil platformasının vacib faktoru təhsil alanların təhsil vəzifələrini yerinə yetirməyə töhfə verən, tələbələrin individual imkanlarını nəzərə almaqla lazım olan tədris materialları ilə vaxtında təqdim edilməsinə əsaslanan yüksək səviyyəli adaptasiyadır. Qeyd edək ki, süni intellektin inkişafı ilə intellektual sistemlər təhsil sahəsində aktual və tələb olunan olmuşlar. Məsələn:

- Rəqəmsal təhsillə idarə etmə sistemləri - Google Classroom, platforma Moodle, Blackboard;

- Kütləvi online-kursların açılışı (MOOK);

- On-line rejimində kollektiv işləmək üçün tədris proqramları (Skype, Zoom);

- dərslə davamiyyəti izləyən proqramlar (AccuTrain Connect).

Yuxarıda qeyd edilən bütün intellektual təhsil proqramları təhsilin individual istiqamətlərini təyin etməyi nəzərdə tutur. Bir tərəfdən belə sistemlər qarşıya qoyulan məsələlərin (məs. testlərin yoxlanılması, kurs işləri) həllində vacib alət olaraq müəllimə kömək edir. Digər tərəfdən süni intellekt təhsil alanların ixtisasına tətbiq olunan on-line platformalarda yerləşən tədris kurslarının seçimində köməklik göstərir. Beləliklə görürük ki, informasiya texnologiyaları tək-cə öyrənmə obyekt deyil, həm də pedaqoji fəaliyyətin güclü alətidir. Bundan əlavə neyron şəbəkələr hər bir tələbənin individual tələbinə və səviyyəsinə adaptasiya olunmuş fərdi tədris materiallarının yaradılmasında əvəz olunmaz olmuşdur. Praktikada belə materiallar tələbələr üçün dərslərin cəlbediciliyini artırmaq üçün daha tez-tez interaktiv dərslər, rollu oyunlar və ya digər formatlar formasında təqdim edilir. Bundan əlavə neyron şəbəkələr tədris materiallarının mənimlənməsində stimulyator və praktik vərdislərin formalaşmasında kimi çıxış edərək interaktiv formada yeni mövzuların öyrənilməsinə imkan verir.

Tədqiqat üsulları. Təhsil prosesində süni intellekt texnologiyasının istifadəsini öyrənmək məqsədi ilə müəllif araşdırması aparılmışdır. Tədqiqatda Azərbaycan Universitetinin 289 tələbəsi iştirak etmişdir. Tədqiqat gedişində ümum elmi üsullar: təhlil, müqayisə üsulu vurğulanır. Bir vasitə kimi anketlərdən istifadə edilmişdir. Sorğu nəticələrinin keyfiyyətli təhlili ali məktəbdə rəqəmsal texnologiyaların həyata keçirilməsinin özəlliklərini aşkar etməyə imkan verir, tədris prosesində süni intellektin istifadəsinə tələbələrin münasibəti öyrənilir.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid gələcək mütəxəssislərin rəqəmsal sərəfşələrinin, o cümlədən süni intellekt sahəsində formalaşdırılması ehtiyacını yaradır. İndiki halda süni intellektin tətbiqi sualı barədə tələbə təsəvvürləri üçün müəllif araşdırması aktualıq kəsb edir.

“Tədris prosesində neyro şəbəkələrin imkanları necə istifadə edilir” sualına aşağıdakı cavablar alınmışdır:

Saytlar yaradılır	21,8 %
İmtahanlara köməklik göstərilir	45,3 %
Təqdimatlar yaradılır	58,7 %
Foto və digər təsvirlər emal edilir	12,5 %
Mətn xarici dildən tərcümə edilir	9,3 %
Mətnlər yazılır	29.4%

Görürük ki, neyro şəbəkələr təhsil prosesinin effektivliyini artırılması və tələbələrə yüksək tədris nəticələri əldə etmək üçün töhfə verərək, yeni təlim formalarının yaradılması üçün geniş spektr alətlər və imkanlar təmin edir. Bunu xüsusi cavab olaraq tələbələrin təlim prosesində süni intellektdən istifadə barədə məlumatlı olmaları təsdiq edir. Süni intellekt tələbələrə təlim prosesini həm maraqlı, həm də məlumatlı edən, bununla da öyrənmək üçün yeni üfqlər açan və tələbələrə təhsildə öz maksimal potensialını əldə etməyə kömək edən, vizual cəlbedici və interaktiv təqdimatlar, maarifləndirici videolar və proqramlar yaradılmasına köməklik göstərir.

Son dövrlər ali məktəblərdə təhsil prosesinin inkişafında mətn və ya səsədən istifadə edərək adi dildə insanla “ünsiyyət qurmaq” qabiliyyətinə malik olan chat-bot ChatGPT (Generative Artificial Intelligence) kompüter proqramının yaradılması və istifadəsi cari ənənə olmuşdur. Generativ Süni İntellekt (Generative Artificial Intelligence) neyro şəbəkənin – bir sıra verilənləri, məsələn fotolar, müəyyən mövzu üçün video və ya mətni öyrənən, bundan sonra alınan

informasiyaları oxşar, lakin öz məzmunu yaratmaq üçün istifadə etdiyi maşın təlimi üsuludur. ChatGPT insanların çoxunun təsəvvür etdiyi kimi “həqiqi” süni intellekt texnologiyası kimi işləyə bilər. 30 noyabr 2022-ci ildə Kaliforniya süni intellekt laboratoriyası OpenAI (Elon Musk təsisçilər və investorlar arasında idi) GPT-3.5 neyro şəbəkəli dil modeli əsasında ChatGPT chat botunu işə saldı. Bu yeni informasiya yaratmağı bacaran generativ tipli süni intellektir. Bu gün dərin neyron şəbəkəsinin inkişafının zirvəsi GPT-3 modelidir. O, təkcə məndən öyrənmir, həm də onu yarada bilir. GPT-3 şəbəkəsi suallara cavab vermək qabiliyyətinə malikdir, özü də onun qabiliyyəti bəzi insanlardan yüksəkdir. GPT-3 - transformator arxitekturasında avtoregressiv generativ dil modelidir. Onun ətraflı təsviri 26 may 2020-ci ildə dərc edilmişdir. Generativ süni intellekt proqram kodu yazmaq, tamamilə yeni mətn yazmaq, orijinal şəkil, video, musiqi və s. yaratmaq, həmsöhbət və rahat rəqəmsal köməkçi olmaq kimi qarşısına qoyulan müxtəlif məsələləri həll etməyə qadirdir. İnsan və süni intellekt arasında əməkdaşlığın genişlənməsi hesabına məhsuldarlığın mümkün yüksəldilməsi barədə xüsusi tədqiqatlar göstərdi ki, süni intellektin əqli əmək sahəsində gələcəyi insan və süni intellektin sıx təmasda işləməsi şəraitində diqqət tam avtomatlaşdırmaya deyil, birgə yanaşmalara yönəldilməlidir.

Tədqiqatın nəticələri tələbələrin tədris prosesinə inteqrasiyası vasitəsilə innovativ texnologiyalardan istifadə etməyə yüksək səviyyədə hazır olduqlarını təsdiqləyir. Anlamaq vacibdir ki, süni intellekt təhsil sisteminin yenilənməsinə yeni impuls verir, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, təzə təlim formaları yaradır və tələbələrin bilik və bacarıqlarının avtomatik qiymətləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmaqla ali məktəbin reyting və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Beləliklə, tədris prosesinin ən müasir texnologiyalarla təşkili tələbələrin bilik əldə etmə marağını artırır. Tələbələrin universitetdə innovativ texnologiyaların mövcudluğu və məzmunu barədə məlumatlı olması onların təlim prosesində süni intellektdən istifadəyə münasibətini müəyyənləşdirir və onları bu texnologiyanın praktiki inkişafında fəal iştiraka yönəldir. Lakin aydın olur ki, ali təhsil sahəsində süni intellektin müvəffəqiyyətlə istifadəsi üçün ali təhsil müəssisəsinin rəhbər işçilərinin idarəetmə bacarığı, həmçinin təhsil prosesinin subyekt və obyektlərinin hazırlığı və texnologiyanın özünün təminatı daxil olmaqla bütün sistemin hazırlığı zəruridir.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə tələbələrin təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təhsil sistemində innovativ texnologiyaların istifadəsi zəruriyyəti yaranmışdır. Təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi, ənənəvi təhsilin mahiyyətinin dəyişdirilməsi, tələbələrin şəxsi tələblərinin ödənilməsinə kifayət qədər diqqət verilməməsi və təhsil nəticələrinin yüksəldilməsi kimi bir sıra aktual problemlərə töhfə verir. Müasir elmin inkişafı sayəsində süni intellekt müxtəlif istehsal sahələrində aktiv istifadə edilir. Lakin süni intellektin təhsil sistemində tətbiqi bir qədər məhduddur. Bu da yuxarıda göstərilən problemi çox aktual edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə süni intellekt anlayışının elmi əsaslandırılması təqdim edilir, bu cür verilən elmi kateqoriyaların öyrənilməsində elmi yanaşmanın mahiyyəti aşkar edilir. Məqalənin məzmunu ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal təhsilin potensialını, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kreativ mühitinin yaradılması imkanlarını aşkar edilməsini göstərir.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəticələri tələbələrin tədris prosesinə integrasiyası vasitəsilə innovativ texnologiyalardan istifadə etməyə yüksək səviyyədə hazır olduqlarını təsdiqləyir. Tələbələrin universitetdə innovativ texnologiyaların mövcudluğu və məzmunu barədə məlumatlı olması onların təlim prosesində süni intellektdən istifadəyə münasibətini müəyyənləşdirir və onları bu texnologiyanın praktiki inkişafında fəal iştiraka yönəldir. Anlamaq vacibdir ki, süni intellekt təhsil sisteminin yenilənməsinə yeni impuls verir, təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırır, təzə təlim formatları yaradır və tələbələrin bilik və bacarıqlarının avtomatik qiymətləndirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmaqla ali məktəblərin reyting və rəqabət qabiliyyətini artırır.

Ədəbiyyat

1. Anglin W.S., Lambek J. The Heritage of Thales. – Springer, 1995. – P. 12–15.
2. Solum L.B. Legal Personnnhood for Artificial Intelligences // North Caro lina Law Review. – 1992. – № 70 (4). – P. 1231–1287.
3. Artificial Intelligence Applications for Older Adults and People with Disabilities: Balancing Safety and Autonomy. NAP. R25427. 2019.
4. Ракитов А.И. Высшее образование и искусственный интеллект: эйфо рия и алармизм // Высшее образование в России. – 2018. – № 6. – С. 41–49.
5. Амиров Р.А., Билалова У.М. Перспективы внедрения технологий ис кусственного интеллекта в сфере высшего образования // Управленческое кон сультирование. – 2020. – № 3. – С. 80–88.
6. Рассель С., Норвиг П. Искусственный интеллект: современный подход: пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Вильямс, 2007. – 1408 с.
7. Петрунин Ю.Ю. Искусственный интеллект // Новая философская эн циклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд. – М.: Мысль, 2010. – Т. 2. – 406 с.
8. Коровникова Н.А. Искусственный интеллект в современном образова тельном пространстве: проблемы и перспективы // Социальные новации и со циальные науки. – 2021. – № 2 (4). – С. 98–113.
9. Карасева Е. Поймали в нейросети: что такое генеративный ИИ и почему он появился везде. URL: <https://iz.ru/1457606/ekaterina-karaseva/poimali-v-neiroseti-hto-takoe-generativnyi-ii-i-pochemu-poiavilsia-vezde>
10. Jennifer Langston. Microsoft announces new supercomputer, lays out vision for future AI work. URL: <https://news.microsoft.com/source/features/ai/openai-azure-supercomputer/>
11. Sowa K., Przegalinska A., Ciechanowski L. Cobots in knowledge work: Human – AI collaboration in managerial professions // Journal of Business Research. 2021. Vol. 125. P. 135–142.

B.B. Əzizov, M.Q. Mehdiyev, N.A. Ağayeva

Süni intellektin təhsildə imkanları və perspektivləri

Xülasə

Müasir dövrdə süni intellekt insan qarşısında onun tətbiqinin müxtəlif imkanlarını açmaq, insan həyatının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və insanın özünü həyata keçirmə sahəsini genişləndirməklə insan həyatının bir çox sahələrində qabaqcıl yer tutmağa başlayır. Müasir dövrdə tələbələr təhsil keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün təhsil sistemində innovativ texnologiyaların istifadəsi zəruriyyəti yaranmışdır. Təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi, ənənəvi təhsilin mahiyyətinin dəyişdirilməsi, tələbələr şəxsi tələblərinin ödənilməsinə kifayət qədər diqqət verilməməsi və təhsil nəticələrinin yüksəldilməsi kimi bir sıra aktual problemlərə töhvə verir. Məqalədə süni intellekt anlayışının elmi əsaslandırılması təqdim edilir, bu cür verilən elmi kateqoriyaların öyrənilməsində elmi yanaşmanın mahiyyəti aşkar edilir. Məqalənin məzmunu ali təhsil müəssisələrində rəqəmsal təhsilin potensialını, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları kreativ mühitinin yaradılması imkanlarının aşkar edilməsini göstərir. Tədqiqatların nəticələri gələcək mütəxəssisin uğurlu peşəkar inkişafı üçün zəruri element olan, tələbələr təhsilində kreativ vərdişlərin formalaşmasında süni intellekt alətlərinin istifadəsinin başa düşülməsinə töhfə verir. Bu da bu cür problemin gələcək tədqiqatını zəruriliyə çevirir.

Б.Б. Азизов, М.Г. Мехдиев, Н.А. Агаева

Возможности и перспективы искусственного интеллекта в образовании

Резюме

В настоящее время искусственный интеллект начинает занимать ведущее место во многих сферах жизни человека, открывая разнообразные возможности для своего применения, улучшая качество жизни человека и расширяя сферу самореализации человека. В настоящее время возникла необходимость использования инновационных технологий в системе образования для повышения качества образования студентов. Использование цифровых технологий в системе образования способствует возникновению ряда актуальных проблем, таких как изменение сути традиционного образования, недостаточное внимание к удовлетворению личностных потребностей студентов и повышение образовательных результатов. В статье представлено научное обоснование понятия искусственного интеллекта, раскрыта сущность научного подхода в изучении таких научных категорий. Содержание статьи показывает потенциал цифрового образования в высших учебных заведениях, возможности создания креативной среды информационно-коммуникационных технологий. Результаты исследования способствуют пониманию использования инструментов искусственного интеллекта в формировании креативных привычек в образовании студентов, что является необходимым элементом успешного профессионального развития будущего специалиста. Это обуславливает необходимость дальнейших исследований данной проблемы.

B.B. Azizov, M.Q. Mehdiyev, N.A. Ağayeva

Possibilities and prospects of artificial intelligence in education

Summary

In modern times, artificial intelligence is beginning to take a leading place in many areas of human life by opening up various possibilities for its application to humans, improving the quality of human life and expanding the scope of human self-realization. In modern times, the need to use innovative technology in the education system has arisen to improve the quality of education for students. The use of digital technology in the education system contributes to a number of urgent problems, such as changing the essence of traditional education, not paying enough attention to meeting the personal needs of students and improving educational outcomes. The article presents the scientific justification of the concept of artificial intelligence, reveals the essence of the scientific approach in studying such scientific categories. The content of the article shows the potential of digital education in higher education institutions, the possibilities of creating a creative environment of information and communication technologies. The results of the research contribute to understanding the use of artificial intelligence tools in the formation of creative habits in the education of students, which is a necessary element for the successful professional development of a future specialist. This makes future research of this problem necessary.

Redaksiyaya daxil olub: 22.09.2025

WEB SAYTLARIN YARADILMASI ZAMANI TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ

Çingiz Muxtar oğlu Həmzəyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

ORCID: 0009-0002-9312-2674

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.21>

E-mail: chingiz.gamzaev@mail.ru

Açar sözlər: *Web texnologiyaları, saytlar, Web qrafika, Web brauzer, Web server, saytların layihələndirilməsi və dizaynı.*

Ключевые слова: *Веб-технологии, веб-сайты, веб-графика, веб-браузер, веб-сервер, планирование и дизайн сайта*

Key words: *Web technologies, websites, Web graphics, Web browser, Web server, website design and planning*

Müasir Web texnologiyalar saytların funksiyalarını genişləndirir, onlara dinamizm verir, gözəl tərtibat effektlərinin yaradılmasını, istifadəçi və informasiya mənbəyi arasında interaktiv əlaqəni təmin edir. Saytın yaradılmasında əsasən 2 tip proqramlardan: HTML və ya XHTML redaktorlarından və WYSIWYG prinsipi ilə işləyən Web redaktorlarından (məsələn: FrontPage, Macromedia Dreamweaver MX və s.) istifadə olunur. Sayt yaradan şəxslər – Web dizaynerlər bu proqramları dərindən bilməklə yanaşı, həm də yüksək bədii yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Belə ki, sayt informasiyanı istifadəçiyə dolğun çatdırmaq və istifadəçinin estetik zövqünü “oxşamaq” üçün gözəl tərtibatla yaradılmalıdır. Bu məqsədlə saytların yaradılmasında Web qrafika elementlərindən: şəkillərdən, diaqram və qrafiklərdən, animasiyalı təsvirlərdən, səs və video fayllardan və s. geniş istifadə olunur. Qeyd edək ki, internetdə sürətli informasiya mübadiləsinə təmin etmək üçün xüsusi Web qrafika, səs və video formatlarından istifadə olunur. Web qrafika formatı olaraq *müxtəlif* səs formatı olaraq *Au, Mn-3, Rmx, Rmj*, video formatı olaraq *Avi, Mpeg-3, Mov, Swf, Spl* və s. formatlarından istifadə olunur. Web qrafika elementlərini yaratmaq üçün xüsusi dizayn proqramları, məsələn Ulead Gif Animator, 3D-Xara, XaraWeb Style və s., bir sıra rəsm redaktorlarının, məsələn, PhotoShop, Corel Photo Paint və s. xüsusi utilitləri tətbiq olunur.

Web-saytlar iki formada: statik və dinamik saytlar şəklində yaradılır. Statik saytlar əsasən istifadəçiyə konkret informasiyanı çatdırmaq funksiyasını yerinə yetirir. Dinamik saytlar istifadəçi ilə informasiya mənbəyi arasında interaktiv əlaqəni təmin edir. Çatlar, web forumlar, internet mağazalar, elan lövhələri, qonaq kitabları, axtarış və reyting sistemləri və s. dinamik saytlar şəklində yaradılır. Dinamik saytlar “klientserver” arxitekturası əsasında fəaliyyət göstərir. Belə ki, klient kimi Web brauzer (məsələn, İnternet Explorer, Opera və s.), server kimi web server və verilənlər bazası serveri çıxış edir. Brauzer vasitəsilə istifadəçinin göndərdiyi məlumatı Web server təhlil edərək, server əlavəsinə ötürür. Server əlavəsi göndərilmiş məlumat əsasında verilənlər bazası serverində axtarış və verilənlər üzərində nəzərdə tutulmuş əməliyyatları yerinə yetirir. Sonrakı addımda server əlavəsi aparılmış əməliyyatların nəticəsini brauzerin qəbul etdiyi formata çevirib Web serverə, o isə öz növbəsində web brauzerə göndərir. Bu səbəbdən dinamik saytlar mütləq, istifadəçinin informasiyasını web serverə çatdıracaq forma ilə təchiz edilmiş Web-səhifəyə və bu informasiya əsasında verilənlər bazasında əməliyyat aparan

və nəticəni istifadəçiyə çatdıran server əlavəsinə malik olmalıdır.

Bu gün server əlavəsi əsasən, CGI, ASP, PHP texnologiyaları tətbiq edilməklə yaradılır. CGI texnologiyası nisbətən daha əvvəllər tətbiq edilmişdir. Bu səbəbdən İnternetdə bu texnologiyaya əsaslanan dinamik saytlar çoxluq təşkil edir. CGI texnologiyasının əsas üstünlüyü onun klient proqram təminatından asılı olmamasıdır. Bu texnologiyayı praktiki olaraq, istənilən versiyalı brauzerlər qəbul edir. Lakin, CGI texnologiyası kompüterin sistem resurslarına çox tələbkardır. Proqram təminatı bazarında təklif olunan CGI tipli server əlavələrinin əksəriyyəti kompilyasiya olunmuş proqram modullarından - **exe** genişlənməsinə malik fayllardan ibarətdir. CGI texnologiyası əsasında yaradılan dinamik sayt aşağıdakı prinsip əsasında fəaliyyət göstərir:

- Web-səhifə istifadəçinin informasiyası ilə yanaşı verilənlər bazasında əməliyyat aparmaq üçün müvafiq CGI əlavəsinin adını Web serverə göndərir.
- Web server öz növbəsində həmin adda CGI əlavəsinin icra olunmasını təmin edir.
- CGI əlavəsi verilənlər bazası serverində müəyyən əməliyyatlar apararaq yekun Web-səhifəni Web serverə qaytarır.

Məsələn, Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasının elektron kataloqu CGI texnologiyası əsasında hazırlanmışdır və kitabxananın elektron biblioqrafik məlumat bazasında On-Line axtarışı təmin edir¹. Kataloqun ana səhifəsində istifadəçi öz sorğusunu formalaşdırır, yəni axtarış üçün zəruri məlumatları daxil edir. **Axtar** düyməsini sıxdıqda bu məlumatlar və CGI əlavəsinin ünvanı Web serverə göndərilir. Nəticədə, OPACServlet.exe əlavəsi yerinə yetirilərək oxucu sorğusunun cavabı OPACResultSimp.html səhifəsi vasitəsilə oxucuya çatdırılır.

ASP (Active Server Pages; serverin aktiv səhifələri) texnologiyası MicroSoft firması tərəfindən yaradılmışdır. Websəhifəni ASP texnologiyasının tətbiqi ilə interaktiv etmək üçün Websəhifədən makrodildə yazılmış skriptə² müraciət etmək lazımdır. Skript bilavasitə serverdə yerləşir və interpretasiya olunur. Məhz bundan sonra istifadəçi brauzerinə ASP skriptinin işinin nəticələri ilə birlikdə artıq hazır HTML-sənədi göndərilir. Ona görə də haqlı olaraq qeyd edilir ki, ASP texnologiyasını tətbiq etmək üçün istifadəçi kompüterində hansı proqram təminatının olmasının heç bir mənası yoxdur. Ancaq ASP-nin istifadə olunacağı Web serverin tipinin müəyyənləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, onların heç də hamısı bu texnologiyayı qəbul etmir. PHP texnologiyası da Web-səhifədə yerləşdirilmiş skriptə müraciət əsasında fəaliyyət göstərir. Skript PHP (Personal Home Page tools) dilində hazırlanmış xüsusi proqram kodudur və serverdə yerləşən Web əlavəyə-HTML sənədinə alt proqram kimi daxil edilir. Brauzer vasitəsilə skriptə müraciət olduqda, kod interpretasiya olunur. Məhz bundan sonra istifadəçi brauzerinə PHP ssenarisinin işinin nəticələri ilə birlikdə artıq hazır HTML-sənədi göndərilir. Qeyd edək ki, bu texnologiya, əsasən MySQL bazasından informasiyanın istifadəçiyə çatdırılması üçün geniş tətbiq olunur.

Web-saytların İnternetdə yayımını təşkil etmək üçün o web serverlərdə yerləşdirilməlidir. Bunun üçün istifadəçi web host-a malik olmalıdır. Yəni o web serverlərdə xüsusi disk sahəsi icarəyə götürməlidir. İki növ Web hosta malik olmaq olar: pullu və pulsuz. Bir sıra saytlar məsələn www.boom.ru, www.narod.ru, www.chat.ru və s. pulsuz Web host təklif edirlər. Bunun üçün istifadəçi sayta daxil olub, qeydiyyatdan keçməli, öz saytını “usta rejimi” və şablonlar vasitəsilə yenidən yaratmalı və ya hazır saytı FTP protokolu ilə serverə göndərməlidir. Bu xidmətin müqabilində firmalar pulsuz saytlarda reklam banerləri yerləşdirirlər. Bu da çox zaman

istifadəçini qane etmir. Yayımın pullu forması müəyyən ödəniş əsasında, Web-saytın provayderin və ya Web host təklif edən firmaların Web serverlərində yerləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu forma daha etibarlıdır və geniş istifadə olunur.

WEB-SAYT-ların layihələndirilməsi

Saytın hazırlanmasında müxtəlif ixtisaslı insanlar - dizaynerlər proqramçılar menecerlər iştirak edirlər. İri şirkətlərdə hər kəs öz işi ilə məşğul olur. İstənilən halda internet-layihə bir neçə mərhələdən ibarətdir.

1) Layihələndirmə. Bu mərhələni layihənin meneceri həyata keçirir. Burada layihə haqqında ətraflı məlumat toplanılır qarşıya müəyyən məqsədlər qoyulur və büdcə planlaşdırılır. Bütövlükdə layihənin uğurlu olması məhz bu işlərin nə dərəcədə bacarıqla görülməsindən asılı olur. Bu mərhələnin nəticəsində texniki tapşırıq hazırlanır.

2) Dizaynın hazırlanması. Dizayner texniki tapşırıqla irəli sürülmüş ideyaları səhifələrin eskizləri şəklində gerçəkləşdirir. Sifarişçiye gələcək saytın bir neçə dizayn variantı təqdim olunur.

3) Səhifələrin maketlərinin qurulması. Dizayn-maket əsasında HTML dilində şablon səhifələrin maketi yaradılır.

4) Servislərin proqramlaşdırılması. Statik mətn və qrafik informasiya ilə yanaşı saytda müxtəlif interaktiv servisler-istifadəçilərin qeydiyyatı üçün formalar qonaq kitabları və s. ola bilər. Onların yaradılması ilə proqramçı məşğul olur.

5) Saytın nəşri və onun informasiya ilə doldurulması. Bu mərhələdə yaradılmış karkas uzaq serverə köçürülür və sayta mətnlər daxil edilməyə başlanılır. Bunun üçün professional saytlar məzmunun idarə olunma sistemləri ilə təchiz olunur. Bu sistemlərin köməyi ilə HTML dilində heç nə bilməyənlər də sayta informasiya əlavə edə bilər.

6) Layihənin müşayiət olunması. Hər bir sayt təbliğ olunmalıdır yəni onun populyarlığı yüksəldilməlidir. Bu birdəfəlik deyil planlı iş olmalıdır. Burada sayta daxil olanların sayı izlənilir sayt haqqında fikirləri toplanılır məzmunu dəyişikliklər edilir yeni informasiyalar daxil edilir.

Sual oluna bilər: Ümumiyyətlə, sayt nəyə gərəkdir və o nə üçün yaradılır? Səbəblər müxtəlif ola bilər.

1) Bəzi şirkətlər internetə qazanc mənbəyi kimi baxır. Bu gəlir malların xidmətlərin satışından və reklamlardan əldə oluna bilər.

2) Bir çox şirkətlər internet-layihələrə öz mal və xidmətlərinin reklam olunmasının bir elementi kimi baxır. Onlar gəliri dolayısı ilə əldə etməyi planlaşdırırlar. Belə ki, onlar hesab edirlər ki insanlar sayta daxil olmaqla zəruri informasiyanı alacaq bundan sonra birbaşa şirkətə müraciət edərək sifarişlərini verəcəklər.

3) Bəzi internet-layihələrin yaradılmasında, ümumiyyətlə, heç bir gəlir qazanmaq məqsədi güdülmür. Məsələn hər hansı futbol klubunun fanatlarının saytı.

Problemin aktuallığı. Məqalədə web-saytların yaradılma metodları bir daha nəzərdən keçirir. Məqalədə web-səhifə və web server barədə məlumat verilmişdir. Saytın hazırlanmasında müxtəlif ixtisaslı insanların - dizaynerlərin, proqramçıların, menecerlər iştirakı göstərilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə saytların modellərinin qarşılıqlı əlaqəsindən bəhs edilir. Web-saytların İnternetdə yayımını təşkil etmək üçün onun Web serverlərdə yerləşdirilməsi iddia edilir. Bunun üçün istifadəçi Web host-a malik olmalıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən Web-saytların yaradılması fənnini tədris edən müəllim və tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat

1. M.Alışov, Ə.Pələngov, Q.Əliyev. İnformatika. Bakı, 2005.
2. N.Cəfərov, N.Rəhimova. İnformatika. Bakı, 2013.
3. N.Mahmudov. Fərdi kompüterdə proqramlaşdırma. Bakı, 1995.
4. S.Q.Kərimov. İnformatika. (Dərslik). Bakı, 2015.
5. Hübətəliyev R., Əliyev A., Həməzəyev Ç, Qasımova K., Sadıqov A. İnformatika və təhsildə İKT. Bakı, 2018.
6. S.B.Mazanova. İnformatika və İTM. (Dərs vəsaiti), Bakı, 2017.
7. A.M. Quliyev. İnformatika. (Dərs vəsaiti), Bakı. 2012.

Ç.M. Həməzəyev

Web saytların yaradılması zamanı texnologiyalarından istifadə

Xülasə

Məqalədə veb saytların yaradılması üsulları nəzərdən keçirilir. Məqalədə veb sayt modellərinin qarşılıqlı əlaqəsi müzakirə olunur. İnternetdə veb saytların paylanması təşkil etmək üçün onların veb serverlərdə yerləşdirildiyi haqqında məlumat verilir. İnternetdə veb saytların paylanması müzakirə olunur.

Ч.М. Гамзаев

Использование технологий при создании веб-сайтов

Резюме

В статье рассматриваются методы создания веб-сайтов. Рассматривается взаимосвязь моделей веб-сайтов. Утверждается, что для организации распространения веб-сайтов в Интернете их размещают на веб-серверах. Рассматривается распространение веб-сайтов в Интернете.

Ch.M. Hamzaev

Using technologies when creating websites

Summary

The article reviews the methods of creating websites. The article discusses the interrelation of website models. It is argued that in order to organize the distribution of websites on the Internet, they are placed on Web servers. The distribution of websites on the Internet is discussed.

Redaksiyaya daxil olub: 25.09.2025

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT
SİYASƏTİ VƏ XARİCDƏ TƏHSİLİN ROLU

Lamiyə Mübariz qızı Rəsulova

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0007-5991-5108

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.22>

E-mail: lamiye.resulova@gmail.com

Açar sözlər: təhsil, xaricdə təhsil, beynəlxalq əməkdaşlıq, inkişaf, dövlət proqramı, təhsil xidmətləri

Ключевые слова: образование, учиться за границей, международное сотрудничество, раз-
работка, государственная программа, образовательные услуги

Key words: education, study abroad, international cooperation, development, state program,
educational services

Azərbaycan dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindən biri təhsilin inkişafı və buna dövlət nəzarətinin olmasıdır. Çünki cəmiyyətin hər bir üzvü təhsil sisteminin daxilində təşəkkül tapır. Hər bir fərd üçün sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Təhsil insanların hüququ, digər insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün mühüm vasitə və ictimai sərvətidir. Sosial inkişafda təhsilin rolu son dərəcə vacibdir. Gələcəyin açarı kimi təhsil bir çox sahələrdə inkişafın əsas potensialıdır.

Bütün bu məsələləri göz önündə saxlayaraq, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda insan kapitalının yaradılması və səmərəli istifadə edilməsi ölkənin davamlı inkişafının əsas şərtidir və bu istiqamətdə göstərilən təşəbbüslər dövlət xətti ilə dəstəklənir. Azərbaycanda təhsilə verilən dəyər öz köklərini daha qədimlərə dayayır. Azərbaycan dövlətçilik tarixində birinci respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin həyata keçirdikləri təhsil islahatları günümüzün təhsil arenasının bünövrəsini təşkil edir. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, anadilli tədrisin dövlət səviyyəsində, qanuni əsaslarla tətbiqi, latın qrafikalı əlifbanın yaradılması, dərsliklərin tərtibi, məktəblərin milliləşdirilməsi, ilk ali təhsil ocağının təməlinin atılması, eyni zamanda ölkənin inkişafı və idarə edilməsi üçün kadr çatışmazlığını aradan götürmək məqsədilə xaricə ali təhsil almaq üçün göndərilən tələbələr gələcək üçün hazırlanmış təməl daşlardan idi. Heç təsadüfi deyil ki, ömrü az olub, gördüyü işlər ömürlük olan AXC-nin uzaqgörən təhsil siyasəti XX əsrdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması üçün bünövrə rolunu oynadı. Bu dövrdə AXC-nin banisi, görkəmli ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin səsləndirdiyi nitqi: “Cəməti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? Yalnız maarif, maarif, maarif!” müstəqillik dövründə hayqıran şəxs də Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri ulu öndər Heydər Əliyev olmuşdur. O dəfələrlə vurğulayırdı ki, “Təhsil hər bir dövlətin, hər bir millətin, həyatının, fəaliyyətinin vacib sahəsidir”. Məhz elə bu fikir təhsil sahəsinə dövlətin verdiyi strateji əhəmiyyətin bariz göstəricisidir. AXC dövründə

xaricdə təhsilin bünövrəsini qoyan 100 tələbənin müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında müstəsna əhəmiyyəti olduğu kimi, ulu öndər Heydər Əliyevin göstərişi ilə SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərində respublikanın inkişafı üçün zəruri ehtiyac duyulan 250 ixtisas üzrə ali təhsil almağa göndərildi 15000 nəfər də ölkəmizdə 3-cü sənaye inqilabında əhəmiyyətli rol oynadılar. Ulu öndər Heydər Əliyevin təməlini qoyduğu təhsil strategiyası heç də yalnız onun dövrü ilə məhdudlaşmayıb, bu gün də Azərbaycan təhsil siyasətinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən ardıcıl islahatlar, dövlət proqramları və inkişafyönlü dəyişikliklər Ümummili Lider Heydər Əliyev ideyalarının müasir tələblərə uyğun reallaşdırılmasının göstəricisidir. Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki, XXI əsrdə ölkələr təbii sərvətlər əsasında deyil, intellektual potensial və yeni texnologiyalar əsasında inkişaf edəcək. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində 2009-2013-cü illərdə islahatlara dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” 22 may 2009-cu il tarixli, 295 nömrəli Sərəncamı, quruculuğun əhəmiyyəti ali təhsilin məzmununun Bolonya prosesi prinsipləri əsasında qurulması, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tendensiyalarına uyğun olaraq yüksək ixtisaslı kadrlara tələbatın ödənilməsi, habelə əhalinin ali təhsil almasına imkan verən səmərəli ali təhsil sisteminin formalaşdırılması; müasir standartlara uyğun təhsildən söhbət açılır. Azərbaycan gənclərinin milli və ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil alması, bunun üçün lazımı şəraitin yaradılması, rəqabətədavamlı sistemin formalaşdırılması, prosesin təşkili və səmərəliliyinin artırılması kimi məsələlər dövlət proqramlarının əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı il tarixli 1897 nömrəli Sərəncamında qeyd edildiyi kimi, (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında”) inkişaf etmiş ölkələrdə (və iqtisadiyyatın əsas sahələrində) milli sərvətin böyük hissəsini insan kapitalı və əqli əmək təşkil edir. Belə ki, bu Sərəncama uyğun olaraq 11 strateji yol xəritəsi müəyyən edilmişdir. Son illərdə dövlət nəzarəti ilə insan kapitalının inkişafı strategiyaları müəyyən edilərək, bir sıra proqram və konsepsiyalarda öz əksini tapmaqdadır. Azərbaycan qanunları insan kapitalının inkişafına xidmət edən mühüm sənədlərdir. (“*Təhsil haqqında*” [2] və “*Elm haqqında*” [1]).

Azərbaycan təhsil sisteminin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun təhsil bazarına sürətli integrasiyası, rəqabətədavamlılığı, dünya təhsil standartlarına uyğunlaşma mexanizminin güclü qurulmasıdır. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra dünyanın bir çox ölkələri ilə beynəlxalq əlaqələri genişləndirmişdir. Təhsildə əsas olan nəzarətin olmasıdır. Bu istiqamət də dövlət tərəfindən sistemli şəkildə aparılır. Əgər müstəqilliyin ilk illərində yeni bilik və bacarıqlar, elmi ideya və mədəniyyət nümunələri ölkəyə xarici vətəndaşlar, mütəxəssis və kadrlar tərəfindən daxil olurdusa, sonrakı illərdə bu statistika dəyişmişdir. Belə yeniliklər artıq xaricdə təhsil almağa və ya işləməyə gedən Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən daxil olmağa başladı. Beynəlxalq əlaqələrin güclənməsi, iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı Azərbaycan cəmiyyətini yeni ideologiyalara, mədəniyyətlərə *açıq* elan etdi. Ölkəyə gələn əcnəbilərin Azərbaycan mədəniyyəti ilə tanış olması, həmçinin xaricdə təhsil almağa göndərilən Azərbaycan tələbələrinin əcnəbi mədəniyyətlərlə tanış olması ölkələr arasında mədəni əlaqələrin yaradılmasına güclü təkan verməyə başladı.

Hazırda Azərbaycanlı gənclərin xaricdə təhsili dörd formada aparılır:

1. Xaricdə öz resursları ilə təhsil;

2. Digər ölkədə təhsilin dəyəri fərqli təhsil mübadilə proqramlarını aparan təşkilatların və donor təşkilatların hesabına təhsil;

3. Digər ölkədə təhsil Təhsil Nazirliyi tərəfindən dövlət xətti ilə, yəni təhsil sferasında əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr əsasında, Azərbaycan vətəndaşlarına ayrılan təqaüdlər əsasında təhsil;

4. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin digər ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 16 aprel tarixli 2090 nömrəli Fərmanı ilə xaricdə təhsil;

Azərbaycan Respublikası "Təhsil haqqında" Qanunun 44-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Azərbaycan Respublikasında təhsil almaq hüququ haqqındadır. Bu maddə 4 yarım bənd ilə tənzimlənir. Bu maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin təhsili və ya ixtisasının artırılması Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi beynəlxalq müqavilələrə əsasən təşkil edilir, bütün qaydalar müəyyən normativ hüquqi aktlarla və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 28 fevral tarixli 3163 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022-2028-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında nəzərdə tutulmuş meyarlar əsasında tələbələrin təhsil məsələləri müəyyənləşdirilir. Müasir dövrdə hər bir dövlətin inkişaf amili onun malik olduğu sərvətlər, maddi cəhətlər deyil, bu resursların insan kapitalına çevrilməsidir.

Əsas ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş müstəqil Azərbaycanın dünya təhsil səviyyəsinə inteqrasiyası ali təhsil sahəsində də uğurla davam edir.

İstedadlı gənclərin qabaqcıl ölkələrdə təhsil imkanlarının genişləndirilməsi dövlət nəzarəti ilə daha sistemli tənzimlənir. Hazırda ali təhsil müəssisələrində beynəlxalq təcrübədən istifadə edilir. Bu təcrübələr də xaricdə ixtisaslaşmış azərbaycanlı kadrların təşəbbüsləri ilə aparılır.

Azərbaycanda ali təhsilin formalaşmış ənənəsi var və təhsilin inkişafına, müasirləşdirilməsinə yüksək dövlət qayğısı göstərilməkdədir. Azərbaycan Respublikası təhsil strukturu regional və beynəlxalq ali təhsil bazarının aparıcı iştirakçılarından biri olmaq yolunda sürətlə irəliləyir. Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq bir daha demək olar ki, ölkəmizdə təhsilin əsas təminatçısı dövlətdir. Bu sistemdə özəl təhsil müəssisələri olsa da ölkədə fəaliyyət göstərən 54 ali təhsil müəssisəsindən 41-i dövlət, 13-ü isə özəl sektora məxsusdur. Yəni, ölkədə ali təhsilin 84 faizi dövlətin, 16 faizi isə özəl sektorun payına düşür. Ölkəmizdə təhsil sisteminin inkişafı, bu istiqamətdə görülən tədbirlər, atılan addımlar keçmiş və bu gündən daha çox gələcək perspektivləri üzərində qurulmuşdur. Təhsil kəmiyyətlə deyil keyfiyyətlə ölçülməlidir

Problemin aktuallığı. Təhsil sferası insan amilinin formalaşması mənbəyi olmaqla cəmiyyətin təşəkkülünün əsas amili rolunu oynayır. Təhsil sisteminin sistemli tədqiqinin aparılması və proqnozu gələcəyə baxış, perspektiv inkişaf konsepsiyası baxımından aktuallıq kəsb edir. Bu gün ümumdünya sivilizasiyasının yeni tendensiyaları təhsilin aktuallığının arxasında dayanan əsas amil kimi nəzərdə tutula bilər. Azərbaycan Respublikası təhsil sisteminin və xaricdə təhsilin əsas məsələləri araşdırılaraq məqalədə əks etdirilmişdir. Elmi tədqiqatların səmərəliliyini artırmaq baxımından məqalə yüksək aktuallığa malikdir.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsil sistemində dövlət siyasəti və xaricdə təhsil aspektləri məqalədə sistemli şəkildə araşdırılmış, beynəlxalq əməkdaşlıq potensialları qiymətləndirilmiş və əməkdaşlığın iqtisadi səmərəliliyinin artırılması yolları qeyd edilmişdir. Məqalədə düzgün və zəngin məlumatların qeyd edilməsi işin elmi yeniliyinin təmin edilməsi üçün əsaslı baza yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə əldə edilmiş nəticə və faktlar ali məktəblərdə kadr və mütəxəssislərin hazırlanmasında, dünya ölkələri ilə təhsil sahəsində əlaqələrin səmərəliliyinin artırılmasında istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu [Elektron resurs] // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının rəsmi internet adresi, - URL:

https://science.gov.az/uploads/PDF/Elm_haqqinda_Azerbaijan_Respublikasinin_Qanunu.pdf

2. 2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı.

L.M. Rəsulova

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasəti və xaricdə təhsilin rolu Xülasə

Müasir dövrdə dinamik inkişaf edən, beynəlxalq birliyin etibarlı üzvünə çevrilmiş Azərbaycan üçün təhsilə dövlət nəzarəti mühüm məsələlərdən biridir. Xaricdə təhsil alan, ixtisaslaşmış kadr kimi yetişən hər bir gənc gələcəyin təməl daşlarından biridir. Təhsilin rəqabət keyfiyyəti kadrlara olan tələbatı ödəməkdir. Bunu üçün dövlət marağının yüksək olması təhsilin inkişaf dinamikasını şərtləndirir.

Л.М. Расулова

Государственная политика в области образования Азербайджанской Республики и роль зарубежного образования Резюме

Государственный контроль над образованием является одним из важных вопросов для Азербайджана, динамично развивающегося в современную эпоху и ставшего надежным членом международного сообщества. Каждый молодой человек, обучающийся за рубежом и становящийся специалистом, является одним из краеугольных камней будущего. Конкурентоспособное качество образования заключается в удовлетворении спроса на кадры. Высокая заинтересованность государства в этом определяет динамику развития образования.

L.M. Rasulova

**State policy in the educational field of the Republic of
Azerbaijan and the role of foreign education
Summary**

State control over education is one of the important issues for Azerbaijan, which is developing dynamically in the modern era and has become a reliable member of the international community. Every young person who is educated abroad and trained as a specialized personnel is one of the cornerstones of the future. The competitive quality of education is to meet the demand for personnel. The high state interest in this determines the dynamics of the development of education.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2025

ELEKTRON JURNALLARDA QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ DAVAMIYYƏT MƏLUMATLARININ SAXTALAŞDIRILMASINA QARŞI TƏHLÜKƏSİZLİK YANAŞMALARI

Arzu Məsim oğlu Quliyev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

ORCID: 0009-0001-3950-3663

E-mail: quliyev.arzu.68@mail.ru

Aytac Etibar qızı Mikayılova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0000-3127-3405

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.23>

E-mail: mikayilovaa022@gmail.com

Açar sözlər: elektron jurnal, məlumatların saxtalaşdırılması, biometrik identifikasiya, sosial mühəndislik, müəllimlərin rəqəmsal savadlılığı, kibertəhlükəsizlik

Ключевые слова: электронный журнал, фальсификация данных, биометрическая идентификация, социальная инженерия, цифровая грамотность преподавателей, кибербезопасность

Key words: electronic journal, data falsification, biometric identification, social engineering, teachers' digital literacy, cybersecurity

Rəqəmsal dövrün inkişafı həyatımızın hər bir sahəsinə, o cümlədən təhsil sisteminə də dərin təsir göstərir. Müasir texnologiyaların və rəqəmsal alətlərin təhsildə tətbiqi, tədris prosesini daha səmərəli, şəffaf və əlçatan etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Rəqəmsal təhsil alətləri arasında elektron jurnalların yanında, tələbələrin məlumatlarına asanlıqla girişi təmin edən öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS) kimi platformalar da mövcuddur. Bu sistemlər tələbələrə dərslər materiallarına və akademik resurslara daha asan və sürətli əlçatanlıq imkanı verir. Eyni zamanda, bu cür sistemlər təhsil müəssisələrində məlumatların mərkəzləşdirilmiş şəkildə idarə olunmasını təmin edir.

Bu baxımdan, elektron jurnalların təhsil müəssisələrində istifadəsi, müəllim və tələbələr üçün bir çox üstünlüklər təmin edir. Bununla yanaşı, bu sistemlər məlumatların idarə olunmasını asanlaşdırır və təhsil müəssisələrinin idarəetmə proseslərini optimallaşdırır. Rəqəmsal texnologiyaların təhsil sahəsində tətbiqi ilə bir sıra problemlər də meydana çıxır. Bu problemlər arasında texniki nasazlıqlar, məlumatların təhlükəsizliyinə olan təhdidlər və istifadəçilərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin aşağı olması kimi məsələlər yer alır. Həmçinin, bu texnologiyaların istifadəsi zamanı etik məsələlər və məlumatların saxtalaşdırılması riski də diqqətdə saxlanmalıdır. Bütün bu səbəblərə görə, elektron jurnalların tətbiqinin həm müsbət, həm də mənfi tərəflərinin diqqətlə təhlil olunması və onların təhlükəsiz istifadəsini təmin edən strategiyaların hazırlanması zəruridir.

Azərbaycanda elektron jurnalların tətbiqi əsasən beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılıb. Xüsusilə Estoniya, Finlandiya kimi ölkələrin rəqəmsal təhsil sistemlərindən ilham alınıb. Bu sistemlərin təhlükəsizlik prinsipləri – məsələn, istifadəçi identifikasiyası, məlumatların şifrələnməsi və sistemə girişin məhdudlaşdırılması – Azərbaycanda da tətbiq olunmağa çalışılıb. Elm və Təhsil Nazirliyi əsasən mərkəzləşdirilmiş elektron idarəetmə modellərindən istifadə

edir, bu da məlumatların izlənməsini və idarəsini asanlaşdırır. Amma praktiki tətbiq zamanı yerli texniki resurslar və infrastruktur, bəzən bu beynəlxalq modellərin tam effektivliyini təmin etməyə imkan vermir.

Bu cür elektron jurnal sistemləri təhsildə şəffaflıq və sürət kimi müsbət cəhətlər gətirsə də, eyni zamanda müxtəlif zəifliklərə də malikdir. Məsələn, saxtakarlıq riski, məlumatların manipulyasiyası, sosial mühəndislik hücumları, sistemin texniki zəiflikləri, məlumatların itirilməsi və ya icazəsiz giriş kimi problemlər önə çıxır.

Beynəlxalq təcrübədə elektron jurnalların kibertəhlükəsizliyi və əsas risklər: Müasir dövrdə bir çox Avropa ölkəsində, xüsusilə də Skandinaviya və Baltik regionlarında təhsil sistemləri rəqəmsallaşma sahəsində ciddi irəliləyişlər əldə edib. Finlandiya, Estoniya kimi ölkələrdə elektron jurnalların tətbiqi yalnız sadə qeydiyyat vasitəsi kimi yox, həm də geniş informasiya axını və təhsil prosesinin şəffaf idarə olunması üçün əsas alət kimi istifadə olunur. Bu sistemlər özlüyündə yüksək səviyyədə kibertəhlükəsizlik tədbirləri tələb edir. Təhlükəsizlik tədbirləri yalnız texniki yanaşmalarla məhdudlaşmır – sosial mühəndislik kimi psixoloji yönümlü təhdidlər də nəzərə alınır. Bu ölkələrin təcrübəsində qarşıya çıxan əsas kibertəhlükəsizlik risklərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

Birincisi, sosial mühəndislik hücumlarıdır. Bu, texniki zəifliklərdən deyil, insan təsirindən qaynaqlanan bir risk növüdür. Hücumçu istifadəçiləri aldatmaqla, onlardan parolları və ya digər həssas məlumatları əldə etməyə çalışır. Sosial mühəndislik, istifadəçinin diqqətsizliyindən və ya sistemə olan etibarından sui-istifadə etməyə əsaslanır.

İkincisi, məlumatların sızması və dəyişdirilməsi riskidir. Təhlükəsizlik zəifliklərindən istifadə edərək sistemə daxil olan şəxslər qiymətləri dəyişdirir, tələbə məlumatlarını saxtalaşıdır, bilərlər. Xüsusilə bu risk, məlumatların şifrələnmədən saxlanıldığı və audit mexanizmlərinin zəif olduğu sistemlərdə yüksək olur.

Üçüncüsü, identifikasiya və autentifikasiya sistemlərinin zəifliyidir. Bir çox ölkə iki mərhələli autentifikasiya (2FA) və ya elektron imza sistemlərindən istifadə edir. Lakin bəzi hallarda istifadəçilər zəif parollar seçir və ya bu əlavə təhlükəsizlik tədbirlərini tətbiq etmirlər. Bu isə sistemə icazəsiz giriş imkanlarını artırır.

Dördüncüsü, təhlükəsizliklə bağlı maarifləndirmənin aşağı səviyyəsidir. Hətta texniki cəhətdən güclü sistemlər belə istifadəçilər bu sistemlərdən düzgün istifadə etmədikdə və riskləri başa düşmədikdə təhlükə altında olur. Bu səbəbdən bir çox ölkədə təhsil sektorunda çalışanlar üçün xüsusi kibertəhlükəsizlik təlimləri keçirilir.

Bu risklərin hər biri ayrı-ayrılıqda vacib olsa da, sosial mühəndislik xüsusilə diqqət edilməli məqamdır. Çünki o, texnologiyanın deyil, insanın zəif nöqtələrinə yönəlir. Bu hücumların qarşısını almaq yalnız texniki vasitələrlə mümkün deyil – burada maarifləndirmə, sistemlərin istifadə rahatlığı və istifadəçi davranışlarının analizi də əsas rol oynayır.

Azərbaycanın təhsil sahəsində elektron jurnallardan istifadə edən, xüsusilə yaşlı nəsil müəllimlərin sosial mühəndislik hücumlarına qarşı daha yaxşı qorunması üçün klassik təlim yanaşmalarından kənara çıxaraq, innovativ və texnoloji əsaslı metodlar təklif edək. Aşağıda bu təkliflər qısa şəkildə təqdim edilir:

1. Girişdə Təhlükəsizlik ipucu: Elektron jurnal sisteminə hər giriş zamanı istifadəçiyə sadə, visual və praktik təhlükəsizlik ipucu göstərilir. Bu, davamlı və gündəlik öyrənməni stimullaşdırır.

2. İnteraktiv mini-testlər: Müəyyən aralıqlarla sistem qısa suallar təqdim edir. Bu testlər müəllimin təhlükəsizlik biliklərini yoxlayır və eyni zamanda maarifləndirici xarakter daşıyır.

4. Səsli təhlükəsizlik mesajları: Sistemdə təhlükəsizlik ipucları vizual yanaşmaya əlavə olaraq, qısa və aydın səsli mesajlarla da təqdim olunur. Bu, xüsusilə oxumaqda çətinlik çəkən yaşlı istifadəçilər üçün əlverişlidir.

5. Parol Gücləndirmə Modulu: Yeni parol yaradılarkən sistem istifadəçiyə parolun gücünü vizual şəkildə yaşıl-sarı-qırmızı şkala şəkildə göstərir və onu daha güclü parol seçməyə təşviq edir.

Bu yanaşmaların həyata keçirilməsi yalnız texniki tədbirlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda təhsil mühitində təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. İnnovativ həllərin praktik tətbiqi müəllimlərin gündəlik iş prosesinə inteqrasiya olunduqda, onların davranış modellərində də sabit dəyişikliklər müşahidə olunur. Digər tərəfdən, istifadəçilərin aktiv iştirakı olmadan heç bir texnoloji həllin davamlı nəticə verməyəcəyi unudulmamalıdır. Beləliklə, göstərilən metodlar texnologiya ilə insan amilinin qarşılıqlı tamamlayıcılığını ön plana çıxarır və mövzunun davamlı tədqiqi üçün möhkəm zəmin yaradır.

Elektron jurnalların tətbiqi təhsil sistemində rəqəmsal transformasiyanın əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Azərbaycanda elektron jurnalların tətbiqi beynəlxalq təcrübəyə əsaslanarsa da, mövcud texniki resurslar bəzi hallarda bu modellərin tam səmərəliliyini məhdudlaşdırır. Xüsusilə sosial mühəndislik hücumları texnoloji zəifliklərdən deyil, insan təsirindən qaynaqlandığı üçün ən aktual təhlükələrdən biri hesab edilir. Bu səbəbdən, yalnız texniki müdafiə mexanizmləri ilə məhdudlaşmaq yetərli deyil, istifadəçilərin maarifləndirilməsi və təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılması zəruri amil kimi önə çıxır. Təklif edilən innovativ metodlar – təhlükəsizlik ipucları, interaktiv testlər, səsli mesajlar, davranış analizi və parol gücləndirmə modulu – bu istiqamətdə əhəmiyyətli həllər kimi nəzərdən keçirilir.

Problemin aktuallığı. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı təhsil sistemində yeni imkanlarla yanaşı, müxtəlif təhlükəsizlik çağırışlarını da gündəmə gətirir. Elektron jurnalların geniş tətbiqi tədris prosesində şəffaflıq və səmərəlilik yaratsa da, məlumatların saxtalaşdırılması və kibertəhlükəsizlik riskləri mühüm problem olaraq qalır. Beynəlxalq təcrübədə bu risklərin idarə olunması üçün xüsusi yanaşmalar mövcud olsa da, Azərbaycan şəraitində onların tam tətbiqi əlavə çətinliklərlə müşayiət olunur. Xüsusilə sosial mühəndislik kimi psixoloji əsaslı təhdidlərin artması mövzunun aktuallığını daha da artırır. Buna görə də, elektron jurnalların təhlükəsiz istifadəsini təmin edən strategiyaların işlənilib hazırlanması müasir təhsil sisteminin vacib tələblərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatda elektron jurnallardan istifadə edən müəllimlərin sosial mühəndislik hücumlarına qarşı müdafiəsi üçün klassik maarifləndirmə üsullarından fərqli, innovativ yanaşmalar irəli sürülür. Təklif edilən metodlar – girişdə təhlükəsizlik ipucları, interaktiv mini-testlər, səsli mesajlar, davranış analizi və parol gücləndirmə modulu – Azərbaycan təhsil mühitinə uyğunlaşdırılmış yeni yanaşma kimi təqdim olunur. Bu yanaşmalar texniki tədbirlərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşmasını da hədəfləyir. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, insan amili və texnoloji həllər qarşılıqlı tamamlayıcı

şəkildə integrasiya olunur. Nəticədə, müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması və elektron jurnalların daha təhlükəsiz istifadəsi üçün praktiki model irəli sürülür.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təklif olunan yanaşmalar müəllimlərin rəqəmsal təhlükəsizlik biliklərini gündəlik iş prosesinə integrasiya etməklə onların davranışlarında davamlı pozitiv dəyişikliklər yaradır. Bu metodların tətbiqi elektron jurnalların idarə olunmasında şəffaflığı və etibarlılığı artırır. Təhsil mühitində təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşması sosial mühəndislik hücumlarının təsirini minimuma endirməyə imkan verir. Eyni zamanda, innovativ həllər yaşlı nəsil müəllimlər üçün daha əlçatan və praktik müdafiə mexanizmi təmin edir. Beləliklə, təqdim edilən yanaşmalar təhsil müəssisələrində kibertəhlükəsizlik risklərinin azaldılmasına real töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Nəbiyeva V. İnnovasiyalı inkişafda rəqəmsal platformaların mövqeyi. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2021.
2. Joachim Borge Ulven. Ali təhsildə kibertəhlükəsizlik risklərinin sistematik icmalı. Estoniya: Published, 2021.
3. Christopher A. Ocheni. Kibertəhlükəsizlik: imtahan pozuntularının qarşısının alınması və genişmiqyaslı təhsil qiymətləndirmələrinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün alətdir. London: Onlayn nəşr, 2023.
4. Andree Emmanuel Widjaja. Öyrənmə sistemlərində kibertəhlükəsizlik: təhsil informasiya sistemlərində və rəqəmsal öyrənmə mühitlərində məlumatların qorunması və məxfilik. İndoneziya: 2024.
5. S. AlDaajeh, H. Saleous, S. Alrabae, E. Barka. Kibertəhlükəsizlik təhsilinin təkmilləşdirilməsində milli kibertəhlükəsizlik strategiyalarının rolu. Estoniya, 2022.

A.E. Mikayılova

Elektron jurnallarda qiymətləndirmə və davamiyyət məlumatlarının saxtalaşdırılmasına qarşı təhlükəsizlik yanaşmaları Xülasə

Elektron jurnal sistemlərinin geniş tətbiqi ilə birlikdə təhsil müəssisələrində məlumat təhlükəsizliyi məsələləri aktuallaşır. Bu məqalədə əsas diqqət qiymətləndirmə və davamiyyət məlumatlarının saxtalaşdırılmasının qarşısını almaq üçün kibertəhlükəsizlik yanaşmalarına yönəldilmişdir. Xüsusilə Azərbaycanda tətbiq edilən elektron jurnal sistemləri və biometrik identifikasiya üsulları kontekstində, bu sistemlərin səmərəliliyi və zəif cəhətləri araşdırılır. Eyni zamanda, sosial mühəndislik hücumları kimi psixoloji əsaslı təhlükələrə qarşı müəllimlərin nə dərəcədə həssas olduğu məsələsinə toxunulur. Müxtəlif yaş qruplarından olan müəllimlərin kibertəhlükəsizlik bilik səviyyələri müqayisə olunur və bu fərqlərin potensial risklərə təsiri təhlil edilir. Mövcud vəziyyəti təhlil etməklə yanaşı, müəllimlərin maarifləndirilməsi və texnoloji sistemlərin gücləndirilməsi üçün təkliflər də təqdim olunur. Məqalə, həmçinin beynəlxalq təcrübələrə istinad edərək, Azərbaycanda tətbiq oluna biləcək praktik həll yollarını da işıqlandırır.

Məqsəd, elektron jurnal sistemlərində məlumatların etibarlılığını təmin etmək və bu sahədə kibertəhlükəsizlik mədəniyyətini gücləndirməkdir.

А.Э. Микаилова

**Меры безопасности против мошенничества с данными оценок и посещаемости
в электронных журналах**

Резюме

С широким применением систем электронных журналов вопросы информационной безопасности в образовательных учреждениях становятся все более актуальными. В данной статье основное внимание уделяется подходам к кибербезопасности, направленным на предотвращение фальсификации данных об оценках и посещаемости. В частности, рассматривается эффективность и уязвимости систем электронных журналов и методов биометрической идентификации, применяемых в Азербайджане. Также затрагивается вопрос восприимчивости преподавателей к психологически ориентированным угрозам, таким как атаки социальной инженерии. Наряду с анализом текущей ситуации, в статье предлагаются меры по повышению осведомленности преподавателей и укреплению технологических систем. Кроме того, ссылаясь на международный опыт, рассматриваются практические решения, которые можно применить в условиях Азербайджана. Цель заключается в обеспечении достоверности данных в системах электронных журналов и укреплении культуры кибербезопасности в данной сфере.

A.E. Mikayilova

**Security approaches against grading and attendance data
fraud in electronic journals**

Summary

With the widespread implementation of electronic journal systems, information security issues in educational institutions are becoming increasingly relevant. This article focuses on cybersecurity approaches aimed at preventing the falsification of assessment and attendance data. Specifically, it examines the effectiveness and weaknesses of electronic journal systems and biometric identification methods used in Azerbaijan. It compares the cybersecurity knowledge levels of teachers from different age groups and analyzes how these differences affect potential risks. In addition to analyzing the current situation, the article offers recommendations for increasing teacher awareness and strengthening technological systems. Furthermore, by referencing international experiences, it highlights practical solutions that can be applied in Azerbaijan. The main goal is to ensure the reliability of data in electronic journal systems and to strengthen the culture of cybersecurity in this area.

Redaksiyaya daxil olub: 01.10.2025

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ
ISSUES IN TEACHER TRAINING

TARİX VƏ COĞRAFIYA MÜƏLLİMLƏRİNİN PEŞƏKAR İNKİŞAFI VƏ
STRATEJİ İDARƏETMƏ MEXANİZMLƏRİ

Asya Arif qızı Bayramova

*SABAH Qrupları, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin magistrantı (məzundur)*

ORCID: 0009-0009-7667-7521

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.24>

E-mail: bayramovasya@mail.ru

Açar sözlər: strateji idarəetmə, inkişaf, təhsil siyasəti, tarix, coğrafiya

Ключевые слова: стратегическое управление, развитие, образовательная политика, история, география

Key words: strategic management, development, education policy, history, geography

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyəti ölkələrin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında əsas amillərdən biridir. Təhsil siyasətində müəllim amili aparıcı mövqedə dayanır. Xüsusilə, tarix və coğrafiya fənləri şagirdlərdə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, vətəndaş mövqeyinin formalaşdırılması və dünyagörüşün genişləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu baxımdan tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı strateji idarəetmə mexanizmlərinin düzgün tətbiqi ilə birgə həyata keçirildikdə daha səmərəli nəticələr əldə olunur. Azərbaycan Respublikasında təhsil siyasətində müəllim amili prioritet istiqamət kimi müəyyən edilmişdir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda (2013) müəllimlərin peşəkar inkişafı, innovativ təlim metodlarının tətbiqi, həmçinin idarəetmədə müasir yanaşmaların tətbiqi əsas məqsədlərdən biri kimi göstərilir.

Peşəkar inkişaf müəllimin bilik, bacarıq, səriştə və dəyərlərinin davamlı olaraq yenilənməsi və təkmilləşdirilməsidir. Bu proses, UNESCO-nun (2019) “Müəllimlərin davamlı inkişaf çərçivəsi” sənədində də qeyd edildiyi kimi, təhsilin keyfiyyətini yüksəldən əsas amildir. Tarix və coğrafiya müəllimləri üçün peşəkar inkişaf üç istiqaməti əhatə edir: fənn biliklərinin dərinləşdirilməsi, pedaqoji səriştələrin artırılması və texnoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsi. Fənn biliklərinin dərinləşdirilməsi müəllimlərin tarixi faktları müasir baxış bucağı ilə təhlil etməsi, coğrafi biliklərin aktual elmi məlumatlarla zənginləşdirilməsi və global ekoloji, sosial problemlərin dərslərdə müzakirə olunmasını nəzərdə tutur. Pedaqoji səriştələrin artırılması isə şagirdyönlü yanaşmaların tətbiqi, interaktiv dərslər metodlarının və fərdi öyrənmə strategiyalarının istifadəsini əhatə edir. Texnoloji bacarıqların inkişafı müəllimlərin rəqəmsal resurslardan, GIS texnologiyalarından, virtual muzey və arxiv materiallarından səmərəli şəkildə istifadəsini təmin edir.

Qloballaşan dünyada şagirdlərin tənqidi düşüncə, fənlərarası integrasiyanın təmin olunması, müasir təhsil texnologiyalarına adaptasiya və regionlarda resurs çatışmazlığı şəraitində inkişaf

imkanlarının yaradılması müəllimlərin üzərinə düşən əsas vəzifələrdən hesab olunur. Bu səbəbdən, davamlı peşəkar inkişaf mexanizmlərinin mövcudluğu vacibdir. Belə mexanizmlərə dövlət tərəfindən təşkil olunan ixtisasartırma kursları, beynəlxalq və yerli konfranslarda iştirak, peer-learning (müəllimlərin bir-birindən öyrənməsi) və onlayn tədris platformalarından istifadə daxildir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müəllimlərin ömürboyu öyrənməsi onların fəaliyyətində innovativ və adaptiv yanaşmaların tətbiqini gücləndirir [4].

Müəllimlərin peşəkar inkişafının səmərəliliyini artırmaq üçün strateji idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir. Strateji idarəetmə uzunmüddətli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi, resursların səmərəli idarə olunması və nəticəyönümlü qərarların qəbul edilməsindən ibarətdir [6]. Təhsil müəssisələrində bu yanaşma müəllimlərin fəaliyyətinin planlı və davamlı olmasını təmin edir. Belə mexanizmlər arasında fərdi inkişaf planlarının hazırlanması, illik fəaliyyətlərin monitorinqi və qiymətləndirilməsi, innovativ metodların tətbiqinə nəzarət və müəllimlərin motivasiyasının təmin olunması əsas yer tutur. Strateji idarəetmə müəllimlərin yalnız öz bacarıqlarını təkmilləşdirməsinə deyil, həm də məktəb və təhsil sisteminin ümumi inkişafına təsir göstərməsinə imkan yaradır.

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq, Finlandiya modelində müəllimlər öz-özünü inkişaf etdirən müstəqil subyektlər kimi fəaliyyət göstərir, Sinqapur modelində isə müəllimlərin karyera inkişafı dövlət strategiyası ilə birbaşa əlaqələndirilir. Azərbaycan təcrübəsində isə 2013-cü ildə qəbul edilmiş Dövlət Strategiyası müəllimlərin peşəkar inkişafını prioritet istiqamət kimi müəyyən etmiş və onların fəaliyyətinin davamlı monitorinqini nəzərdə tutmuşdur. Bu göstəricilər göstərir ki, müəllimlərin peşəkar inkişafı üçün dövlət dəstəyi, idarəetmə mexanizmlərinin səmərəliliyi və müəllimin şəxsi təşəbbüsü paralel işləməlidir.

Nəticə etibarilə, tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı və strateji idarəetmə mexanizmləri bir-birini tamamlayan proseslərdir. Peşəkar inkişaf müəllimlərin fənn biliklərini, pedaqoji səriştələrini və texnoloji bacarıqlarını artırır, strateji idarəetmə isə bu inkişafın planlı və davamlı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, müəllim inkişafının uğuru üçün dövlət siyasəti, idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyi və müəllimlərin motivasiyası paralel şəkildə təmin olunmalıdır. Tarix və coğrafiya müəllimlərinin inkişafı və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün davamlı ixtisasartırma proqramlarının hazırlanması, müəllim fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi, innovativ metodların tətbiqi, rəqəmsal resurslardan istifadə imkanlarının genişləndirilməsi və müəllimlərin maddi və mənəvi stimullaşdırılması vacibdir. Bu yanaşmalar həm şagirdlərin, həm də təhsil sisteminin ümumi inkişafına xidmət edir.

Problemin aktuallığı. Tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı və strateji idarəetmə mexanizmləri müasir təhsildə şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşması, analitik düşüncə və vətəndaşlıq şüurunun inkişafı üçün vacibdir. Qloballaşma və rəqəmsallaşma dövründə müəllimlərin yalnız fənn biliklərinə sahib olması kifayət etmir, onların pedaqoji və texnoloji bacarıqları da daim yenilənməlidir.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzunun elmi yeniliyi müəllimlərin peşəkar inkişafı və strateji idarəetmə mexanizmlərinin qarşılıqlı təsirinin sistemli şəkildə araşdırılmasıdır. Azərbaycan təhsil sistemi ilə beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi müəllim inkişafının planlı, nəticəyönümlü və davamlı şəkildə təşkili üçün yeni yanaşmalar təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri müəllimlərin fərdi inkişaf planlarının hazırlanması, illik fəaliyyətlərinin monitorinqi, innovativ metodların tətbiqi və motivasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi üçün praktik tövsiyələr verir. Bu yanaşmalar tədrisin keyfiyyətini artırmaq və idarəetməni səmərəli etmək üçün istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Konsepsiyası (Milli kurikulum). Bakı, 30 oktyabr 2006.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 2013.
3. UNESCO. Teacher Development Framework. Paris, 2019.
4. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. OECD Publishing. Paris, 2020.
5. World Bank. Learning to Realize Education's Promise. Washington, 2018.
6. H. Mintzberg. Strategic Management: Concepts and Cases. Prentice Hall. 2005.

A.A. Bayramova

Tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı və strateji idarəetmə mexanizmləri Xülasə

Tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı və idarəetmə mexanizmləri müasir təhsildə strateji əhəmiyyət daşıyır. Onların davamlı inkişafı şagirdlərin dünya görüşünü genişləndirmək, milli dəyərləri qorumaq və analitik düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün zəruridir. Bu sahədə müəllimlərin pedaqoji, texnoloji və idarəetmə bacarıqlarının artırılması təhsilin səmərəliliyini yüksəldir. Məktəbdə tətbiq olunan strategiyalar, rəqəmsal vasitələr və innovativ metodlar müəllimlərin fəaliyyətini planlı və məqsədyönlü edir, nəticədə tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Tədqiqat həmçinin praktik tövsiyələr təqdim edir.

A.A. Байрамова

Профессиональное развитие учителей истории и географии и механизмы стратегического управления Резюме

Профессиональное развитие учителей истории и географии и механизмы управления играют ключевую роль в современном образовании. Постоянное совершенствование их навыков необходимо для расширения кругозора учащихся, сохранения национальных ценностей и развития аналитического мышления. Повышение педагогических, технологических и управленческих компетенций учителей способствует улучшению качества

обучения. Применение стратегий, цифровых инструментов и инновационных методов в школах делает работу учителей более организованной и целенаправленной, что напрямую влияет на образовательные результаты. Исследование также предлагает практические рекомендации по повышению эффективности профессионального развития и управления.

A.A. Bayramova

Professional development of history and geography teachers and strategic management mechanisms

Summary

The professional growth of history and geography teachers and the implementation of management mechanisms play a pivotal role in contemporary education. Continuous enhancement of their skills is essential for broadening students' perspectives, preserving cultural heritage, and fostering analytical thinking. Strengthening teachers' pedagogical, technological, and managerial competencies contributes to improving overall teaching quality. The use of strategic approaches, digital tools, and innovative methods in schools organizes and directs teacher activity effectively, directly impacting learning outcomes. The study also provides practical recommendations to enhance the efficiency of professional development and management practices.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

MÜƏLLİMİN FƏLSƏFİ-PSIXOLOJİ BİLİKLƏRİ YENİ PEDAQOJİ YANAŞMA KİMİ

Elnurə Sədulla qızı Ağazadə

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0004-2001-7974

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.25>

E-mail: elnureagazade00@gmail.com

Açar sözlər: müəllim psixoloji bilikləri, müəllim fəlsəfi bilikləri, yeni pedaqoji yanaşma, fəlsəfi-psixoloji hazırlıq, konstruktivizm, pedaqoji liderlik, tədrisdə dəyərlər, şəxsiyyətin inkişafı.

Ключевые слова: психологические знания учителя, философские знания учителя, новый педагогический подход, философско-психологическая подготовка, конструктивизм, педагогическое лидерство, ценности в обучении, развитие личности.

Key words: teacher's psychological knowledge, teacher's philosophical knowledge, new pedagogical approach, philosophical-psychological training, constructivism, pedagogical leadership, values in education, personality development.

Müasir dövrdə təhsil sahəsində baş verən qlobal dəyişikliklər müəllimdən yalnız bilik ötürən şəxs olmağı deyil, eyni zamanda şagirdlərin intellektual, mənəvi və sosial inkişafına istiqamət verən lider olmağı tələb edir. XXI əsrin təhsil konsepsiyaları göstərir ki, müəllimin peşəkarlığı onun sadəcə fənn üzrə biliklərinin səviyyəsi ilə deyil, həm də fəlsəfi və psixoloji biliklərə nə dərəcədə yiyələnməsi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan müəllimin fəlsəfi-psixoloji hazırlığı yeni pedaqoji yanaşmanın əsas istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Fəlsəfi bilik müəllimə təlim və tərbiyə prosesinə bütöv dünyagörüşü ilə yanaşmağa, fəaliyyətini etik və mənəvi prinsiplərə əsaslandırmağa imkan verir. Psixoloji biliklər isə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, yaş inkişaf mərhələlərini, maraq və meyllərini, emosional vəziyyətlərini nəzərə alaraq pedaqoji prosesin səmərəli təşkilinə şərait yaradır. Bu iki sahənin vəhdəti müəllimin pedaqoji fəaliyyətində sistemli, elmi əsaslandırılmış və humanist mövqenin formalaşmasına gətirib çıxarır. Təhsil fəlsəfəsi müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin ideya-nəzəri bünövrəsini təşkil edir. Fəlsəfi hazırlığa malik olan müəllim tədrisin məqsədini, məzmununu və dəyərlərini dərk edir, seçdiyi pedaqoji yanaşmaların məna və mahiyyətini şagirdlərə aşılaya bilir. Fəlsəfi düşüncə müəllimin peşəkar fəaliyyətində aşağıdakı istiqamətlərdə özünü göstərir:

- Təlimin məqsədini yalnız bilik ötürülməsi kimi deyil, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı kimi müəyyənləşdirmək;
- İnsan və cəmiyyət münasibətlərini nəzərə alaraq təhsil prosesini sosial dəyərlərə bağlamaq;
- Tədris prosesinə etik, humanist və mənəvi prinsiplər baxımından yanaşmaq;

Müəllimin fəlsəfi biliklərə əsaslanan pedaqoji fəaliyyəti onu yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də düşüncə formalaşdırıcı, dəyərləri aşılamaq və gələcək vətəndaşları tərbiyə edən bir rəhbər mövqeyinə yüksəldir. Psixoloji biliklər müəllimlik fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onlar müəllimə şagirdlərin daxili aləmini, fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və meyllərini anlamağa imkan yaradır. Bu isə pedaqoji prosesi monoton və mexaniki fəaliyyətdən xilas edir, onu daha canlı və yaradıcı bir mühitə çevirir.

K.D. Uşinski müəllimin psixologiyanı dərinədən mənimsəməsinin vacibliyini vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, pedaqoji fəaliyyət psixoloji qanunauyğunluqlardan kənarda uğur qazana bilməz. J.J. Russo isə uşaqların “kiçildilmiş böyüklər” olmadığını, hər yaş mərhələsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tərbiyə işinin qurulmalı olduğunu göstərmişdir.

Psixoloji hazırlığa malik müəllim şagirdlərin yaşını, diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü, təxəyyülünü, temperament və xarakterini nəzərə alır. Bu, dərsi fərdiləşdirməyə və şagirdləri şəxsiyyət kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Psixoloji biliklər müəllimdə müşahidə qabiliyyəti, analitik düşüncə, emosional təsir, humanist münasibət və empatiya kimi vacib keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu keyfiyyətlər müəllimin şagirdlərlə “subyekt–subyekt” münasibət qurmasına və hörmətini qazanmasına kömək edir. Beləliklə, fənn həm bilik mənbəyi, həm də şəxsiyyətin inkişafına xidmət edən vasitə olur.

Müasir pedaqogikada konstruktivizm, şəxsiyyətyönlü təlim, humanist pedaqogika və inklüziv təhsil müəllimin fəlsəfi-psixoloji biliklərə malik olmasını zəruri edir. Bu yanaşma müəllimə imkan verir:

- Şagirdləri passiv yox, fəal iştirakçı kimi görmək;
- Təhsil prosesində humanist, demokratik və şəxsiyyətyönlü prinsipləri tətbiq etmək;
- İnkişaf edən cəmiyyətin dəyərlərinə uyğun yeni təlim strategiyaları hazırlamaq;
- Şagirdlərin fərdi potensialını üzə çıxarmaq və onların sosiallaşmasına dəstək vermək.

Beləliklə, müəllimin fəlsəfi-psixoloji bilikləri onun peşəkar fəaliyyətində yeni pedaqoji yanaşmanın əsas sütununu təşkil edir. Fəlsəfi biliklər müəllimə dünyagörüşünü genişləndirməyə, təhsil prosesinə dəyərlər və mənəvi prinsiplər baxımından yanaşmağa imkan verirsə, psixoloji biliklər şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq təlim-tərbiyə prosesini daha səmərəli təşkil etməyə şərait yaradır. Bu vəhdət nəticəsində müəllim müasir dövrün tələblərinə cavab verən, həm bilik ötürən, həm də şəxsiyyət formalaşdıran pedaqoji lider mövqeyinə yüksəlir. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbər (s) demişdir: “Müəllim nur yayan insandır”. Müasir dövrdə müəllim yalnız bilik ötürən yox, həm də humanist, əxlaqi cəhətdən kamil, intellektual və yüksək mədəniyyətli peşəkar kimi formalaşmalıdır; bu tələblər müəllimin həm pedaqoji, həm də vətəndaşlıq funksiyalarını ehtiva edir.

Respublikamızda dövlət səviyyəsində həyata keçirilən islahatlar müəllim kadrlarının davamlı peşəkar inkişafına xüsusi önəm verir; bu, müəllimlərin sertifikatlaşdırılması, yenilənmiş tədris proqramları və müəllim idarəetmə sistemlərinin gücləndirilməsi kimi tədbirlərlə müşayiət olunur. Son illərdə həyata keçirilən təhsil islahatları nəticəsində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi şagirdin tədris prosesinin subyektini kimi formalaşmasına imkan yaratmışdır. İnteraktiv metodlar isə müəllim–şagird əməkdaşlığını gücləndirərək tədris münasibətlərinin modernləşməsinə təmin etmişdir. Bütün bunlar müəllimlərin pedaqoji-psixoloji hazırlığının, peşəkar bacarıqlarının və müasir düşüncə tərzinin davamlı inkişafını zəruri edir.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil sistemində müəllimlərin yalnız fənn biliklərinə deyil, həm də fəlsəfi və psixoloji hazırlığa malik olmaları tələb olunur. Qloballaşma, informasiya bolluğu və şagirdlərin fərdi inkişafının təmin olunması zərurəti bu problemi daha da aktuallaşdırır. Digər tərəfdən, təhsilənlərin yaş xüsusiyyətləri, fərdi maraqları, emosional və sosial ehtiyacları nəzərə alınmadan aparılan təlim prosesi gözlənilən nəticəni vermir. Ona görə də, psixoloji yanaşmalar müəllimlər üçün metodoloji baza rolunu oynayır. Bu iki sahənin sintezi müasir

pedaqoji nəzəriyyələrin–konstruktivizm, humanizm, şəxsiyyətyönlü təlim və inklüziv təhsilin – uğurlu tətbiqi üçün zəruridir.

Problemin elmi yeniliyi. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətində fəlsəfi-psixoloji biliklərin sintez olunması yeni yanaşma kimi çıxış edir. Bu, tədris prosesinə sadəcə metodoloji deyil, həm də dünyagörüş, etik və humanist aspektdən yanaşmağa imkan verir. Müəllimin psixoloji və fəlsəfi hazırlığının birləşdirilməsi pedaqoji elmdə yeni nəzəri əsaslar yaradır. Bu yanaşma pedaqoji prosesi yalnız metodoloji çərçivədə deyil, həm də humanist və dəyərləryönlü aspektdə izah etməyə imkan yaradır. Elmi yenilik ondan ibarətdir ki, müəllimin fəaliyyəti bilik ötürməklə məhdudlaşmır, həm də şagirdin şəxsiyyət kimi inkişafına xidmət edən kompleks proses kimi şərh olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Müəllimin fəlsəfi-psixoloji biliklərə yiyələnməsi təlim prosesində bir sıra praktiki nəticələrə gətirib çıxarır. İlk növbədə, bu yanaşma müəllimə dərş prosesini şagirdlərin yaş, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq qurmağa imkan verir ki, nəticədə tədris daha səmərəli və məqsədyönlü təşkil olunur. İkincisi, fəlsəfi-psixoloji hazırlığa malik müəllim şagirdlərdə yalnız bilik deyil, həm də əxlaqi dəyərlər, tənqidi və yaradıcı təfəkkür formalaşdırır. Məqalədən ali məktəb pedaqoqları, magistrant və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, S. Psixoloji hazırlıq və müəllim peşəkarlığı. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
2. Həsənov, R. Müasir təhsil və fəlsəfi yanaşmalar. Bakı: Maarif, 2018.
3. Hüseynov, M. Şəxsiyyətyönlü təlim və pedaqoji yanaşmalar. Bakı: Təhsil Akademiyası, 2019.
4. İlyasov, M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2018.
5. Qəhrəmanov, A. Təhsil fəlsəfəsi və pedaqoji nəzəriyyələr. Bakı: Təhsil Akademiyası, 2013.
6. Quliyev, İ. Psixologiyanın təhsildə rolu. Bakı: Təhsil Evi, 2017.

E.S. Ağazadə

Müəllimin fəlsəfi-psixoloji bilikləri yeni pedaqoji yanaşma kimi Xülasə

Müasir təhsildə müəllim yalnız fənn mütəxəssisi olmaqla kifayətlənməməli, həm də fəlsəfi və psixoloji biliklərə malik olmalıdır. Fəlsəfi biliklər müəllimə təhsilin məqsəd və dəyərlərini anlamağa kömək edir. Psixoloji biliklər isə şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan yaradır. Bu yanaşma müəllimi yalnız bilik ötürücüsü deyil, həm də şəxsiyyət formalaşdırıcısıdır. Müəllim hazırlığında fəlsəfə və psixologiyanın rolunun artırılması vacibdir. Beləliklə, fəlsəfi-psixoloji yanaşma təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas amil sayılır.

Э.С. Агазаде**Философско-психологические знания учителя как
новый педагогический подход****Резюме**

В современном образовании учитель должен быть не только знатоком предмета, но и обладать философскими и психологическими знаниями. Философские знания помогают понять цели и ценности обучения. Психологические знания позволяют учитывать возрастные и индивидуальные особенности учеников. Такой подход делает учителя не просто носителем знаний, а воспитателем личности. Важно усилить роль философии и психологии в подготовке учителей. Таким образом, философско-психологический подход является важным фактором повышения качества образования.

E.S. Agazade**Teacher's philosophical-psychological knowledge as a new pedagogical approach****Summary**

In modern education, a teacher should not only be a subject specialist but also possess philosophical and psychological knowledge. Philosophical knowledge helps teachers understand the goals and values of education. Psychological knowledge allows them to consider students' age and individual characteristics. This approach makes the teacher not just a knowledge transmitter but also a personality builder. It is important to increase the role of philosophy and psychology in teacher training. Thus, a philosophical-psychological approach is a key factor in improving education quality.

Redaksiyaya daxil olub: 30.09.2025

**ÜMUMİ PSIXOLOGIYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY****YENİYETMƏLƏRDƏ STRESİN AKADEMİK NAILİYYƏTLƏRƏ TƏSİRİ:
PSIXOLOJİ VƏ PEDAQOJİ BAXIŞ****Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti***ORCID:** 0000-0001-9861-5211**E-mail:** severmirzayeva@gmail.com**Dursun Ramil qızı Mustafazadə***Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0003-5134-8170<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.26>**E-mail:** mustafazaddursun@gmail.com**Açar sözlər:** stres, akademik nailiyyət, sosial dəstək, təhsil motivasiyası, yeniyetmə psixologiyası**Ключевые слова:** стресс, академические достижения, социальная поддержка, мотивация обучения, психология подростков**Key words:** stress, academic achievement, social support, educational motivation, adolescent psychology

Yeniyetməlik dövrü insan inkişafında keçid mərhələsi hesab olunur və 12-20 yaş aralığını əhatə edir [8]. Bu dövr həm bioloji, həm psixoloji, həm də sosial dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Erikson yeniyetməliyi “psixi marafon” adlandırmış və onu yetkin həyata keçid üçün zəruri bir mərhələ kimi təsvir etmişdir. Yeniyetmələr bu dövrdə həm kimlik formalaşdırmaq, həm də müstəqillik qazanmaq uğrunda daxili mübarizə aparırlar.

Stress isə, insanın daxili və ya xarici təzyiqlərə cavab olaraq yaşadığı psixoloji və fizioloji reaksiya sistemidir. Yeniyetmələr üçün stressorlar (stress yaradan amillər) arasında akademik tələblər, sosial münasibətlərdəki çətinliklər, ailə problemləri və gələcək narahatlıqları ön planda durur [15].

Araşdırmalar göstərir ki, yeniyetmələr arasında əsas stres mənbələri akademik tələblər, valideynlərlə münasibətlər, dostluq əlaqələri və gələcəyə dair qeyri-müəyyənlikdir [17]. Məktəb dəyişiklikləri, qiymətləndirmə meyarlarının sərtləşməsi, müəllim və valideynlərin gözləntilərinin artması da stressin əsas səbəblərindəndir. Fiziki görünüşdəki dəyişikliklər və sosial statusla bağlı narahatlıqlar da bu yaş dövründə stressi artıran amillər sırasındadır [2]. Bundan əlavə, ailədaxili münaqişələr, yeni ictimai mühitə köçmək, romantik münasibətlərin başlanğıcı və ya sonu, iqtisadi çətinliklər və həmyaşd təzyiqi də yeniyetmələrdə stress yaradır [11].

Stres yeniyetmələrin akademik nailiyyətlərini birbaşa təsir edir. Yüksək stres səviyyəsi yaddaş problemlərinə, diqqət dağınıqlığına və motivasiya azalmasına səbəb olur [3]. Bu, nəticədə zəif qiymətlərlə, imtahan uğursuzluqları ilə və məktəbə qarşı mənfi münasibətlə nəticələnə bilər. Əldə olunan nəticələrə görə, stressin uzunmüddətli təsiri həm psixoloji, həm də fiziki sağlamlıq problemlərinə gətirib çıxarır və akademik performansı davamlı olaraq zəiflədir [9].

Yeniyetmələr stressə müxtəlif səviyyələrdə reaksiya verirlər:

Kognitiv səviyyədə: Yaddaş pozğunluğu, düşüncə blokları, qərarlıqlıq, mənfi düşüncə tərzini formalaşdır bilər.

Emosional səviyyədə: Əhval dəyişiklikləri, narahatlıq, depressiya, aqressiv davranışlar müşahidə olunur.

Fizioloji səviyyədə: Baş ağrıları, ürəkdöyünmə, əzələ gərginliyi, həzm problemləri kimi somatik simptomlar meydana çıxır.

Davranış səviyyəsində: Nail biting (dırnaq yemək), alkoqol və ya dərman istifadəsi kimi mənfi davranış modelləri inkişaf edə bilər [9].

Pedaqoji baxımdan, məktəb və müəllimlər stressin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müəllimlərin şagirdlərə yönəlik dəstəkləyici münasibəti, realistik gözləntilər, müsbət motivasiya strategiyaları stress səviyyəsinin aşağı salınmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Stress idarəetmə texnikalarının, xüsusilə relaksasiya üsullarının, yeniyetmələrin stress səviyyəsini azaltmaqda səmərəli olduğu təsdiqlənmişdir. Romaniyada aparılan bir tədqiqatda, relaksasiya seanslarında iştirak edən yeniyetmələrin stress səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı müşahidə olunmuşdur.

Bundan əlavə, mindfulness texnikaları, yəni şüurlu diqqət məşqləri yeniyetmələrdə emosional tənzimləmə qabiliyyətini artırır və stressin mənfi təsirlərini azaldır [Sharma & Rush, 2014].

Yeniyetmələrin stressə qarşı mübarizə qabiliyyəti onların fərdi psixoloji resurslarından və sosial dəstək sistemlərindən asılıdır. Fərdi strategiyalar arasında problemə yönəlik həll yolları tapmaq, emosional tənzimləmə bacarıqları və pozitiv özünütəsdiq yanaşmaları mühüm rol oynayır.

Tədqiqatlar göstərir ki, yüksək özünə inam və müsbət mənlik qavrayışı olan yeniyetmələr stresslə daha uğurla mübarizə aparırlar. Özünü səmərəli hesab edən yeniyetmələr akademik tapşırıqlarla qarşılaşdıqda daha az stress yaşamağa meyllidirlər [Bandura, 1997].

Sosial dəstək isə stressin təsirini azaldan ən mühüm amillərdən biridir. Ailənin, dostların və müəllimlərin verdiyi emosional və praktiki dəstək yeniyetmələrin stresslə mübarizə gücünü artırır. Tədqiqatlar sübut edir ki, ailə dəstəyi yeniyetmənin emosional sabilliyini qoruyur və akademik sahədə uğur qazanmaq ehtimalını artırır.

Akademik motivasiya və stress arasında qarşılıqlı təsir mövcuddur. Yüksək daxili motivasiya (öyrənməyə maraq, şəxsi inkişaf arzusu) stressin mənfi təsirini azaldır və akademik performansını artırır [Deci & Ryan, 1985]. Motivasiya olmadan edilən akademik fəaliyyət isə yeniyetmələrdə əlavə stress yaradır və öyrənmə prosesindən zövq almağı çətinləşdirir.

Öz-özünü motivasiya etmə və daxili motivasiyanı gücləndirmək üçün müəllimlərin rolu böyükdür. Müəllimlər şagirdlərin maraqlarını stimullaşdırmaqla və onları öyrənməyə həvəsləndirməklə stress səviyyəsini azalda bilər. Əlavə olaraq, məqsədyönlü motivasiya (məsələn, özünü inkişaf etdirmək məqsədilə öyrənmək) performans yönümlü motivasiyaya (digərlərindən üstün olmaq istəyi) nisbətən daha az stress yaradır və daha davamlı akademik uğurlar təmin edir.

Problemin aktuallığı. Yeniyetmələrdə stressin artması və bunun akademik nailiyyətlərə mənfi təsiri müasir dövrdə təhsil və psixologiya sahəsində ciddi problem olaraq qalır. Qlobal dəyişikliklər, sosial təzyiqlər və akademik tələblərin yüksəlməsi bu mövzunun tədqiqatını daha

da aktuallaşdırır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yeniyetmələrin stressə verdiyi reaksiyalar koqnitiv, emosional, fizioloji və davranış səviyyələrində sistemli şəkildə təhlil edilir. Eyni zamanda, sosial dəstək və motivasiya amillərinin stresin təsirini necə azalda biləcəyi haqqında yeni yanaşmalar təqdim olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Təhsil müəssisələrində, məktəblərdə və psixoloji xidmətlərdə yeniyetmələr üçün stress idarəetmə proqramlarının hazırlanması və tətbiqi üçün praktik tövsiyələr verilir. Müəllimlərə və valideynlərə yönəlik real strategiyalar göstərilir ki, bu da akademik uğurun artırılmasına və psixoloji sağlamlığın qorunmasına xidmət edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Bandura, A. *Self-efficacy: The exercise of control*. New York: W. H. Freeman. 1997.
2. Blyth, D. A., Simmons, R. G., & Zakin, D.F. Satisfaction with body image for early adolescents: The impact of pubertal change and school context. *Journal of Youth and Adolescence*. 1985.
3. Coffman, D. L., et al. Stress and academic performance: Empirical evidence. *Journal of Adolescence*. 2007.
4. Compas, B. E., Connor-Smith, J. K., Saltzman, H., Thomsen, A. H., & Wadsworth, M. E. Coping with stress during childhood and adolescence: Problems, progress, and potential in theory and research. *Psychological Bulletin*. 2001.
5. Deci, E. L., & Ryan, R. M. *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum Press. 1985.
6. Dweck, C. S. Motivational processes affecting learning. *American Psychologist*. 1986.
7. Erikson, E. H. *Childhood and society*. New York: Norton. 1963.
8. Erikson, E. H. *Identity: Youth and crisis*. New York: Norton. 1968.
9. Hardy, D. F., & Smith, M. F. Stress and academic achievement. *Educational Research Quarterly*. 1988.
10. Holdevici, I., & Crăciun, M. Techniques for stress management in adolescents. *Romanian Journal of Psychology*. 2013.
11. Larson, R. W., Clore, G. L., & Wood, G. A. Emotions and romantic relationships: Variations across adolescence. *Journal of Research on Adolescence*. 1999.
12. Malecki, C. K., & Demaray, M. K. What type of support do they need? Investigating student adjustment as related to emotional, informational, appraisal, and instrumental support. *School Psychology Quarterly*. 2003.
13. Malecki, C. K., & Elliott, S. N. Adolescents' ratings of perceived social support: The development of the Student Social Support Scale. *Journal of School Psychology*. 1999.
14. Ryan, R. M., & Deci, E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 2000.
15. Seiffge-Krenke, I. *Stress, coping, and relationships in adolescence*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 1993.
16. Sharma, M., & Rush, S.E. Mindfulness-based stress reduction as a stress management intervention for healthy individuals: A systematic review. *Journal of Evidence-Based*

Complementary & Alternative Medicine. 2014.

17. Simmons, R. G., & Blyth, D. A. *Moving into adolescence: The impact of pubertal change and school context*. New York: Aldine de Gruyter. 1987.

18. Wentzel, K. R. Social relationships and motivation in middle school: The role of parents, teachers, and peers. *Journal of Educational Psychology*. 1998.

S.S. Mirzəyeva, D.R. Mustafazadə

**Yeniyetmələrdə stresin akademik nailiyyətlərə təsiri: psixoloji və pedaqoji baxış
Xülasə**

Məqalədə yeniyetmələrin yaşadıkları stressin onların akademik performanslarına necə təsir etdiyi araşdırılır. Yüksək səviyyəli stress yaddaşı, konsentrasiyanı və motivasiyanı zəiflədə bilər, nəticədə akademik nailiyyətlərə zərər verə bilər. Bununla belə, dəstəkləyici sosial əlaqələr, müsbət müəllim iştirakı və güclü fərdi mübarizə strategiyaları bu mənfi təsirləri azalda bilər. Bundan əlavə, məqalədə stressin səmərəli idarə edilməsində istirahət və zəhinlilik texnikalarının rolu da vurğulanır.

С.С. Мирзаева, Д.Р. Мустафазаде

**Влияние стресса на успеваемость подростков:
психолого-педагогический взгляд
Резюме**

В статье рассматривается, как стресс, испытываемый подростками, влияет на их успеваемость. Высокий уровень стресса может ослабить память, снизить концентрацию и мотивацию, в конечном итоге нанося вред академическим успехам. Однако поддерживающие социальные отношения, позитивное участие учителя и сильные индивидуальные стратегии преодоления могут уменьшить эти негативные эффекты. Кроме того, в статье подчеркивается роль методов релаксации и осознанности в эффективном управлении стрессом.

S.S. Mirzayeva, D.R. Mustafazadeh

**The impact of stress on academic achievement in adolescents: a psychological and
pedagogical perspective
Summary**

The article explores how stress experienced by adolescents affects their academic performance. High stress levels can weaken memory, reduce concentration, and lower motivation, ultimately harming academic success. However, supportive social relationships, positive teacher involvement, and strong individual coping strategies can lessen these negative effects. Additionally, the article highlights the role of relaxation and mindfulness techniques in managing stress effectively.

Redaksiyaya daxil olub: 15.09.2025

**MƏKTƏBDƏ YENİYETMƏLƏRARASI BULLİNGİN PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Şahnaz Mustafa qızı Quliyeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin dosenti***E-mail:** shahnaz.quliyeva@sdu.edu.az**Aytac Saməddin qızı Abdullayeva***Sumqayıt Dövlət Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0009-8924-8478<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.27>**E-mail:** abdullayeva.aytac01@icloud.com**Açar sözlər:** bullinq, yeniyetmə, məktəb, şagird, müəllim, şəxsiyyət**Ключевые слова:** буллинг, подросток, школа, ученик, учитель, личность**Key words:** bullying, teenager, school, student, teacher, personality

Məktəblər təkcə şagirdlərin akademik nailiyyətlərə çatmalarını təmin edən qurumlar deyil, eyni zamanda onları müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdıraraq cəmiyyətin ümumi dəyərləri və həyat tərzinə uyğunlaşmalarını təmin edən mühüm tərbiyə müəssisələridir. Eyni zamanda məktəblər, müxtəlif sosial və mədəni təbəqələrdən olan insanları bir araya gətirərək ortaq dəyərlər və ünsiyyət bacarıqları formalaşdırırlar.

Cəmiyyət tərəfindən zəruri hesab olunan əsas qurumlardan biri olan məktəb, öyrənmə yaşında olan şəxslərin günlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini keçirdikləri mühüm sosial mühitlərdən biridir.

Məktəblər şagirdlərin vaxt keçirdiyi təhlükəsiz yerlər kimi qəbul olunsalar da, son illərdə medianın da tez-tez işıqlandırdığı mənfi xəbərlərdən göründüyü kimi, məktəblər, şagirdlərin təhlükəsizliyini risk altına alan və tədbir görülməsi vacib olan qurumlara çevrilmişdir (Ayas və Pişkin, 2015; Bakioğlu, 2009: 174; Dönmez, 2001).

Şagirdlərin məktəb mühitində özlərini dəyərli, yetərli və güvəndə hiss etməmələrinə, həmçinin öz potensiallarını ortaya qoya bilməmələrinə səbəb olan əsas məsələlərdən biri bullinq problemidir. Bullinq problemi uzun illərdir mövcud olsa da, bu mövzu ilə bağlı ilk elmi araşdırmaların 1970-ci illərdən etibarən Skandinaviya ölkələrində aparılmağa başlandığı qeyd olunur. Olweus məktəblərdə həyata keçirdiyi tədqiqatlar vasitəsilə, zorakılığın mənasını, formalarını və yayılma səviyyəsini elmi əsaslarla müəyyənəşdirərək psixologiya elminə töhfə verən ilk tədqiqatçı olmuşdur (Sanders və Phye, 2004: 2). Olweus məktəb zorakılığını tərəflər arasında hər-hansı bir qıcıqlandırıcı səbəb olmadan, fiziki və emosional güc balanssızlığının mövcud olduğu hallarda, bir və ya bir neçə daha güclü olan şəxslərin digərinə qarşı qəsdən və davamlı şəkildə fiziki və psixoloji mənfi davranışlar göstərməsi kimi izah etmişdir. Olweus'ın fikrincə, bir davranışın zorakılıq hesab olunması üçün aşağıdakı üç şərt mövcud olmalıdır:

- Davranışın qəsdən zərər vermək məqsədi ilə həyata keçirilməsi;
- Zorakılığın bir dəfə deyil, davamlı, təkrarlanan şəkildə baş verməsi;
- Aqressor ilə qurban arasında güc balanssızlığının olması.

Zorakılıqla bağlı ilk araşdırmaları aparan Olweus zorakılıq davranışlarını birbaşa və qeyri-

birbaşa zorakılıq olaraq iki qrupa ayırmışdır. Birbaşa (sözlü zorakılıq) sataşmaq, qiybət yaymaq, ad qoymaq, məsxərəyə qoymaq və s. kimi davranışları əhatə edir, qeyri-birbaşa (fiziki zorakılıq) isə hədələmək, vurmaq, şillə vurmaq, təpik atmaq və s. kimi davranışlarla müşahidə olunur. Qeyri-birbaşa zorakılığa həmçinin münasibət əsaslı zorakılıq da daxildir və bu, qrupa daxil etməmək, qrupu qurbana qarşı qaldırmaq, onu saymamaq kimi davranışlarla özünü göstərir. Mynard və Joseph hesab edirdilər ki, şəxsi əşyalara zərər vermək də zorakılıq növüdür.

Şagirdin cinsi, yaşı, genetik faktorları, məktəb mühiti, ailəsi, onların yanaşma və davranışları, dost çevrəsi və s. kimi bir çox amillər zorakılıq davranışının yaranmasının səbəbi ola bilər ki, bunlar da yeniyetmələrin psixi inkişafına təsir göstərən əsas faktorlardır. Bu baxımdan məktəbdə zorakılıqla mübarizədə aqressor, qurban və müşahidəçi rollarındakı şəxslərin psixoloji xüsusiyyətlərini bilmək olduqca əhəmiyyətlidir (Pişkin, 2002). Aqressorlar — daha zəif şagirdlərə qarşı zorakı davranış göstərən və onların fiziki və ya psixoloji cəhətdən əziyyət çəkməsindən məmnunluq duyan fərdlər kimi xarakterizə olunurlar.

Müşahidələr göstərir ki, yaşadlarına davamlı şəkildə zorakılıq edən yeniyetmə şagirdlərin ümumi xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bu tip yeniyetmələr valideynlərinə və müəllimlərinə qarşı çıxan, antisosial şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə sahib olan, dominantlığa meyilli, güclü bədən formasına sahib, diqqət çəkməyi sevən, məktəb qaydalarına əməl etməyən, narahatlıq səviyyələri aşağı, özünə hörmətləri isə yüksək olan şəxslərdir. Belə şagirdlər özlərinə hədəf kimi zəif şagirdləri seçirlər. Zorakılığa məruz qalan yeniyetmə şagirdlər isə özlərindən daha güclü olan yaşadlarının təzyiqi ilə qarşılaşdıqları zaman, özlərini güvənsiz və dəyərsiz hiss edirlər. Bu yeniyetmələr adətən narahat, emosional, utancaq və sakit xarakterə malik olurlar. Belə yeniyetmə şagirdlər çox vaxt tək olur və yaxın dostlarının sayı çox az olur.

Göründüyü kimi, bullinq bir və ya bir neçə nəfərin başqa bir şəxsə qarşı məqsədli şəkildə fiziki, psixoloji və ya sosial zorakılıq tətbiq etməsidir. Məktəblərdə yeniyetmələrə qarşı bullinq əsasən aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- Fiziki bullinq – fiziki güc tətbiq etmə, döymə, itələmə və s.
- Psixoloji bullinq – təhdid, təhqir, alçaltma, qorxutma və s.
- Sosial bullinq – qrupdan təcrid etmə, ünsiyyətdən imtina etmə və s.
- Kiberbullinq – sosial şəbəkələr və internet üzərindən psixoloji zorakılıq (xoşagəlməz videoların, fotosəkillərin çəkilməsi və təhqiredici mətnlərin ictimaiyyətə göndərilməsi).

Yeniyetmə məktəblilər arasında bullinqin ən çox kiberbullinq forması yayılıb ki, bununla da bir-birlərini təhdid edirlər.

Zorakılıq təkcə zorakılığı həyata keçirən şəxslə məhdudlaşmır, bu prosesin baş verməsində müdaxilə etmədən, izləyən şəxslərin də rolu vardır. Bu kimi fərdlər zorakılıq hadisəsini görüb səssiz qalan, heç bir reaksiya göstərməyən və bəzən də dəstək verən şəxslərdir. Onlar adətən müşahidəçi və ya kənardakılar kimi adlandırılırlar (İrfaner, 2009). Bəzi yeniyetmə şagirdlər həm zorakılıq törədir, həm də başqalarının zorakılığına məruz qalırlar. Bu tip şagirdlər həm aqressor, həm də qurban kimi hesab olunur. Qurban olan yeniyetmə şagirdlərdə aqressivlik səviyyəsi yüksək olur, eyni zamanda, ciddi depressiv əlamətlər müşahidə edilir, akademik bacarıqları aşağı olur və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmurlar. Onların akademik göstəriciləri zəifdir və sosial mühitdə qəbul olunmamaları ilə seçilirlər. Onlar, qrupun ən istənilməyən və sevilməyən üzvləri hesab olunurlar.

Bullinq yalnız məktəb daxilində deyil, eyni zamanda, məktəb ətrafında və ya digər məktəbdənkənar mühitlərdə də baş verə bilər. Müşahidələr göstərir ki, məktəb dövründə bullinqə qarışan uşaqlar – istər zorakılıq edən, istərsə də zorakılığa məruz qalan tərəf olsunlar – bu hadisələrin təsirini təkcə məktəb daxilində deyil, eyni zamanda məktəbdənkənar həyatlarında da yaşamağa davam edirlər. Bütün bunlar isə bullinqin geniş yayıldığı məktəb mühitlərində, şagirdlərin özlərini təhlükəsiz hiss etmədikləri və məktəb həyatından məmnun olmadıqlarını göstərir. Göründüyü kimi, bullinqin nəticələri yalnız məktəb dövrü ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda, yeniyetmə şagirdlərin gələcək həyatına da ciddi şəkildə təsir edir. Zorakılıq davranışının zamanla həyat tərzinə çevrilməsi aqressorun gələcəkdə daha ciddi cinayətlərə qarışa biləcəyini göstərir. Məsələn, aparılan bir araşdırmada 6–9 yaş aralığında aqressor kimi tanınan uşaqların 40%-nin 24–35 yaşına qədər bir və ya bir neçə cinayət hadisəsinə qarışdıqları müəyyən olunmuşdur (Olweus, 1993; Çevlik Akar, 2013).

Uzunmüddət ərzində mənfi öz dəyəərə sahib olan qurbanlar, yüksək dərəcəli depressiyadan intihar cəhdlərinə kimi, müxtəlif, ciddi psixoloji problemlər yaşaya bilərlər (Olweus, 1993; Yaman, Eroğlu və Peker, 2011: 112).

Araşdırmalar göstərir ki, bullinq problemi qısa müddətdə yeniyetmə şagirdlərin həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Həmçinin, məktəb davamiyyətinin azalmasına, məktəb yorğunluğunun artmasına, məktəbə qarşı olan maraq və sevginin zəifləməsinə, məktəbə olan güvənin azalmasına və məktəbdən yayınma kimi mənfi davranışların ortaya çıxmasına səbəb olur. Ümumilikdə desək, bullinqə məruz qalmış yeniyetmə şagirdlərin psixoloji vəziyyəti ilə bərabər həm də akademik nəticələri zəifləyir. Məktəbə getmək istəyi azalır və ya ümumiyyətlə getmək istəmir, təhsil effektivliyinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Bununla da bullinqə məruz qalan şagirdlərin psixoloji sağlamlığı ciddi şəkildə zədələyə bilər. Bu təsirlər aşağıdakılardır:

- Depressiya – davamlı zorakılıq və alçaldılma yeniyetmələrdə psixoloji travma yarada bilər;
- Aqressiya və ya özünəqapanma – bullinqə məruz qalan bəzi yeniyetmələr aqressiv reaksiyalar göstərir, digərləri isə özlərini cəmiyyətdən təcrid edirlər;
- Özünəinamın azalması – bullinq nəticəsində yeniyetmələrin ictimai çıxışları və sosial əlaqələri zəifləyir;
- İntihar riski – bəzi ağır hallarda uzunmüddətli psixoloji travma intihar düşüncələrinə gətirib çıxara bilər.

Məktəbdə bullinqin qarşısını almaq üçün bir sıra effektiv yollar mövcuddur: maarifləndirmə proqramlarının həyata keçirilməsi, müəllim və valideynlərin maarifləndirilməsi, məktəb daxilində təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitin yaradılması, şagirdlərin empatiya və sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və psixoloji dəstək xidmətlərinin təşkil olunmasıdır ki, bunları da aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Maarifləndirmə və psixoloji dəstək proqramları: şagirdlərə, müəllimlərə və valideynlərə, bullinqin formaları və nəticələri barədə məlumat verən sistemli seminarlar, təlimlər təşkil edilə bilər. Eyni zamanda, şagirdlər üçün məktəbdaxili psixoloji dəstək xidməti gücləndirilməlidir.
2. Məktəbdaxili müşahidə və izləmə sistemləri: bullinqin erkən mərhələdə aşkarlanması üçün məktəblərdə müşahidə mexanizmləri qurulmalı, müəllimlər və psixoloqlar şagirdlər arasında münasibətləri davamlı izləməlidirlər.

3. Məktəbdə mədəniyyət və əxlaqi dəyərlərin gücləndirilməsi: empatiya, hörmət, tolerantlıq və sosial məsuliyyət kimi dəyərlər məktəbdə dərs və sinifdənənar fəaliyyətlər vasitəsilə şagirdlərə aşılmalıdır.

4. İştirakçıların rollarına fokuslanma: aqressor, qurban və müşahidəçi rollarındakı şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, fərdi yanaşmalarla müdaxilə proqramları hazırlanmalıdır.

5. Valideynlərlə əməkdaşlığın gücləndirilməsi: valideynlər uşaqların sosial davranışları barədə məlumatlandırılmalı, məktəblə valideynlər arasında davamlı kommunikasiya təmin edilməlidir.

Problemin aktuallığı. Məktəblər şagirdlərin təhsil aldığı, bilik və bacarıqlar qazandığı, sosiallaşdığı və həyata hazırlaşdığı mühüm qurumlardır. Məktəbdə yaşanan zorakılıq kimi neqativ problemlər şagirdlərin psixoloji, sosial və akademik inkişafına mənfi təsir göstərir. Məktəblərdə baş verən bullinq hadisələri bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də getdikcə daha da şiddətlənərək davam edir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada bullinq mövzusu, məktəb mühitində iştirakçı rolları, zorakılıq formaları, psixoloji nəticələri və müdaxilə yolları baxımından sistemli şəkildə təhlil olunub. Eyni zamanda, bullinqin yeniyetmələrin psixi inkişafına təsiri çoxşaxəli yanaşma ilə araşdırılıb və bu sahədə vahid nəzəri çərçivə formalaşdırmağa cəhd göstərilib.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzunun praktik əhəmiyyəti və tətbiqi ondan ibarətdir ki, bullinqin psixoloji təsirlərinin müəyyənləşdirilməsi, məktəblərdə qabaqlayıcı tədbirlərin hazırlanmasına, şagirdlərin emosional sağlamlığının təmin olunmasına və təhlükəsiz təhsil mühitinin qurulmasına şərait yaradır. Bu məqalə müəllimlər, psixoloqlar, valideynlər və təhsil sahəsində çalışan mütəxəssislər üçün yönverici və məlumatlandırıcı xarakter daşıyır. Eyni zamanda, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələr və magistrantlar üçün də faydalı olmaqla, gələcəkdə daha effektiv müdaxilə proqramlarının hazırlanmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Ayas, T. ve Pişkin, M. Akran zorbalığı belirleme ölçeği ergen formu. *Akademik Bakış Dergisi*, 50, s.316–324. 2015.
2. Aypay, A., Durmuş, E. ve Aybek, E.C. Akran zorbalığı, okul tükenmişliği ve ebeveyn izlemesi arasındaki ilişki. *Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (43), s.1389–1396. 2016.
3. Bakioğlu, A. Çağdaş sınıf yönetimi. *Ankara: Nobel Yayın Dağıtım*. 2009.
4. Bayraktar, F. İlköğretimde zorbalık ve kurban olma: ergenlik öncesi çocuklarda zorbalığın, kurbanların, zorba/kurbanların ve katılmayan grubun karşılaştırması. *Türk Psikoloji Bülteni*, 38, s.43–58. 2006.
5. Burnukara, P. ve Uçanok, Z. İlk ve orta ergenlikte akran zorbalığı gerçekleştiği yerler ve baş etme yolları. *Türk Psikoloji Yazıları*, 15 (29), s.68–82. 2012.
6. Çevlik Akar, P. Okul yöneticilerinin ve öğretmenlerin akran zorbalığına ilişkin tutumları

ve müdahale stratejileri. Yayınlanmamış Yüksək Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü: Malatya. 2013.

7. Dönmez, B. Okul güvenliği sorunu ve okul yöneticisinin rolü. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 25, s.63–74. 2001.

8. Gökler, R. Okullarda akran zorbalığı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 6 (2), s.511–537. 2009.

9. İrfaner, S. Öğrenciler arasında gerçekleşen zorbalık eylemleri ve zorbalık konusunda öğrencilerin, öğretmenlerin, okul yöneticilerinin görüşleri ve tutumları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü: Ankara*. 2009.

10. Karadağ, N. ve Özdemir, S. Okul kültürünün oluşturulması ve geliştirilmesine ilişkin yönetici görüşleri. *İnternational Journal Of Science Culture And Sport*, 4, s.259–273. 2015.

11. Mynard, H. ve Joseph, S. Development of the multidimensional peer victimization Scale. *Aggressive Behavior*, 26, p.169–178. 2000.

12. Olweus, D. Bullying at school: What we know and what we can do? *Malden, MA: Blackwell Publishing*. 1993.

13. Olweus, D., Limber, S. ve Mihalic, S.F. Blueprints for violence prevention. Book nine prevention program. *Boulder CO: Center For The Study And Prevention Of Violence*. 1999.

14. Pişkin, M. Okul zorbalığı: Tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 2 (2), p.531–562. 2002.

15. Sanders, E.C., Phye, D.G. Bullying: Implications for the classroom. *London: Elsevier Academic Press*. 2004.

16. Şahin, M. ve Akbaba, S. Okulda ve sanal ortamda zorbalık ve empati. *İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık*. 2017.

17. Yaman, E., Eroğlu, Y., ve Peker, A. Okul Zorbalığı ve Siber Zorbalık. *İstanbul: Kaknüs Yayınları*. 2011.

18. Yavuzer, Y. Okullarda saldırganlık/şiddet: Okul ve öğretmenle ilgili risk faktörleri ve önleme stratejileri. *Milli Eğitim*, 192, p.43–61. 2011.

Ş.M. Quliyeva, A.S. Abdullayeva

Məktəbdə yeniyetmələrarası bullinqin psixoloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Məktəb təkcə şagirdlərin akademik uğurlarını təmin edən bir qurum deyil, həm də yeniyetmələrin sosial adaptasiyasını təşviq edən vacib bir tərbiyəvi mühitdir. Məktəblər, ümumiyyətlə, təhlükəsiz məkanlar kimi qəbul edilsə də, şagirdlər arasında zorakılıq məsələsi getdikcə daha aktuallaşır. Zorakılıq yeniyetmələrin zehni, sosial və akademik inkişafına mənfi təsir göstərir. Tədqiqatda zorakılığın həm məktəb daxilində, həm də kənarda baş verə biləcəyi vurğulanır. Həmçinin zorakılığın növləri və təcavüzkarların, qurbanların və ətrafdakıların psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, məktəb zorakılığı depressiya və sosial təcrid də daxil olmaqla uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər. Məqalədə məqsədyönlü profilaktik və müdaxilə tədbirlərinin zəruriliyi vurğulanır və səmərəli müdaxilə metodları üçün tövsiyələr təqdim olunur.

Ш.М. Кулиева, А.С. Абдуллаева

**Психологические особенности буллинга среди подростков в школе
Резюме**

Школа — это не только учреждение, обеспечивающее академические успехи учащихся, но и важная воспитательная среда, способствующая социальной адаптации подростков. Несмотря на то, что школы воспринимаются как безопасное пространство, проблема буллинга среди учащихся приобретает всё большую актуальность. Буллинг оказывает негативное влияние на психическое, социальное и академическое развитие подростков. В исследовании подчеркивается, что буллинг может происходить как в пределах школы, так и за её пределами. Также анализируются типы буллинга, психологические характеристики агрессоров, жертв и наблюдателей. Указывается, что школьный буллинг может иметь долгосрочные последствия, включая депрессию и социальную изоляцию. В статье подчеркивается необходимость проведения целенаправленных мероприятий по профилактике и вмешательству, а также представлены рекомендации по эффективным методам вмешательства.

Sh.M. Guliyeva, A.S. Abdullaeva

**Psychological characteristics of bullying among adolescents in school
Summary**

School is not only an institution that ensures students' academic success but also an essential nurturing environment that promotes adolescents' social adaptation. Although schools are generally perceived as safe spaces, the issue of bullying among students is becoming increasingly urgent. Bullying negatively impacts adolescents' mental, social, and academic development. The study emphasizes that bullying may occur both within the school premises and beyond. It also analyzes the types of bullying and the psychological characteristics of aggressors, victims, and bystanders. It is noted that school bullying can have long-term consequences, including depression and social isolation. The article underscores the necessity of targeted preventive and intervention measures and presents recommendations for effective intervention methods.

Redaksiyaya daxil olub: 02.07.2025

QADIN OBRAZININ TƏŞƏKKÜLÜNDƏ DƏYƏRLƏR SİSTEMİNİN ROLU

Şahnaz Rəcəb qızı Aslanova

*Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və
pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

ORCID: 0009-0006-5674-6639

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.28>

E-mail: shahnazaslanova@bsu.edu.az

Açar sözlər: dəyərlər sistemi, qadın obrazı, gender rolları, qadının ictimai mövqeyi, ənənəvi dəyərlər

Ключевые слова: ценностные ориентации, женский образ, гендерные роли, общественное положение женщины, традиционные ценности

Key words: value system, female image, gender roles, woman's social status, traditional values

Elmdə mövcud olan elmi yanaşma və nəzəri müddəalar qadın şəxsiyyətinin strukturunun araşdırılması baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Şəxsiyyətin strukturunda ən vacib elementi sərvət dəyərləri təşkil etdiyindən şəxsiyyət nəzəriyyələrində ən çox diqqət yetirilən mövzulardan birini elə məhz dəyərlər sistemi təşkil etmişdir.

Müasir dövrdə bütün dünya üzrə qadınların iqtisadi, sosial, siyasi fəallıqlarının artması meyli müşahidə edilir. Statistik məlumatlara əsasən işçilərin ümumi sayının təxminən 40%-dən çox bir hissəsini təşkil edən qadınlar həyat fəaliyyətinin, demək olar ki, bütün sahələrində, o cümlədən təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət, elm, siyasət, ticarət və s. kimi bütün fəaliyyət sahələrində fəal iştirak edirlər. Qadınların sosial, siyasi aktivliyinin artması onların ictimai münasibətlər sisteminə daxil olma səviyyəsini əks etdirərək, ictimai məsələlərin həllində həm onların iştirakının, həm də cəmiyyətin özünün inkişaf səviyyəsinin, onun təkmilliyinin göstəricisi sayıla bilər. (1)

Peşə fəaliyyəti özünüreallaşdırma sahəsi kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olmaqla bu gün qadınların sərvət dəyərləri ierarxiyasında əsas yerlərdən birini tutur. Qadınların işgüzar fəallıqlarının sosial-psixoloji spesifikliyi ondan ibarətdir ki, o, qadının həyat fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin qovşağında baş verir, bilavasitə işgüzar fəaliyyət sahəsindən başqa buraya şəxsiyyətlərarası münasibətlər, motivasiya-tələbat sferaları, şəxsiyyətin dəyərlər sistemi, ailə-məişət sferaları və ümumilikdə qadının özünüreallaşdırmasına məhdudiyyətlər yaradan cins-rol stereotiplərinin təsiri ilə yaranan işgüzar fəallığın sosio-mədəni çərçivəsi daxil edilir. Qadının işgüzar fəallığının struktur komponentinə işgüzar özünü reallaşdırma, fəaliyyətin sahibkar xarakteri, ailədə iqtisadi liderlik, işgüzar fəallıq meyli, həddindən artıq məşğulluq və s. daxildir. (2)

Qadının işgüzar fəaliyyətinin yüksək dərəcədə təzahürü işgüzar qadın fenomeninin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. İşgüzar qadına xas olan əsas xüsusiyyətə onların ətrafdakılarla asan ünsiyyətə qoşulmaları, işlə əlaqədar çevik qərarlar qəbul etmələri və onu tez bir zamanda həyata keçirmə bacarığına malik olmaları və s. aid edilir. İşgüzar qadınlar praktiklik, mütəşəkkillik, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, ehtiyatlılıq və s. kimi işgüzar keyfiyyətləri daha yüksək qiymətləndirirlər. İdarəetmədə qadınlar daha sabit maraqlarının olması, möhkəm iradələri, kollektivin normalarına riayət etmələri ilə seçilir. Onlar işlərində daha inadkar və

çevikdirlər. Özlərinə qarşı daha tələbkardırlar, konservativdirlər. İdarəetmədə daha çox demokratik rəhbərlik tərzinə üstünlük verirlər.

Ümumiyyətlə, bütün işgüzar qadınlara xas olan əsas xüsusiyyət kimi onların işlə əlaqədar ailə və övladlarına kifayət qədər vaxt ayıra bilmədiklərindən şikayətlənmələri qeyd edilməlidir. Eyni zamanda onlar tez-tez rol konfliktini ilə üzləşirlər. Rol konfliktini o zaman yaranır ki, qadınlardan həm işgüzar qadın rolunu, həm də ailədə evdar qadın kimi öz vəzifələrini yerinə yetirməkləri gözlənilir. Bunları isə tələb olunan qısa bir vaxt ərzində yüksək səviyyədə yerinə yetirmək təbii ki, qadın üçün çox çətin olur. Amma diqqəti cəlb edən bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqat işlərinə nəzər saldıığımızda aydın görünür ki, işləyən qadınlar, işləməyən evdar qadınlara nisbətə daha çox sağlam olurlar. Bunun psixoloji səbəblərini belə izah etmək olar ki, eyni vaxtda daha çox rolların olması insanda nəinki daha çox gərginlik, həmçinin onun rollarından birindəki uğursuzluğu zamanında əlavə təsəlli yaradır. İnsanın rollarının çoxluğu onun özünəhörmət səviyyəsinin yüksəlməsinə və sosial dayağa malik olmasına gətirib çıxarır. Təbiidir ki bu zaman biz bu rol konfliktinin aradan qaldırılması yolları üzərində düşünsək ilk olaraq ağılımıza qadının bu rolların hansındansa imtina etməsi gəlir. Lakin bu yeganə çıxış yolu deyil. Qərb psixoloqları rol konfliktinin aradan qaldırılması yollarını işləyib hazırlamışlar. Müəyyən edilib ki, ailənin mövcudluğu işgüzar fəallığın inkişafına şərait yaradır. (3)

İşgüzar qadınların bir qismi belə hesab edirlər ki, ailə onların işgüzar fəallıqlarını məhdudlaşdırmır, hətta əksinə, iş üçün stimül yaradaraq dayaq rolunu oynayır. Bu onlara öz ailə üzvlərinin köməyinə arxalanaraq ailə-məişət sahələrini işlə daha effektiv birləşdirmələrinə imkan verir.

Qadının işgüzar uğuru onun şəxsi keyfiyyətlərindən, eləcə də, dəyərlər sistemi ilə bağlıdır. Qadınların əksəriyyəti belə hesab edirlər ki, dəyərlər sisteminin dəyişilməsi bilavasitə işgüzar fəaliyyət prosesində baş verir. Onlar öz şəxsi həyatlarındakı və işlərindəki uğurlarını məhz bununla, yəni dəyərlər sistemindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirirlər.

Sərvət dəyərlərinin dinamikliyi insanın öz əhatəsinə və öz fəaliyyətinin məhsullarına münasibətinin dəyişməsində təzahür edir. Bu inkişaf edən dəyişilmədə, şəxsiyyətin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı özünü göstərir. Bu mənada sərvət dəyərlərinin dəyişkənliyi onların inkişafının zamanəti kimi çıxış edir. (4)

Müasir dövrdə bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da qadınlar bütün fəaliyyət sahələrində o cümlədən, iqtisadiyyat, siyasət, dövlətin idarə olunmasında, mədəniyyət, səhiyyə, təhsil və digər sahələrdə çalışır, seçkili orqanlara seçilir, cəmiyyətimizin idarə olunmasında iştirak edirlər. Azərbaycan cəmiyyətində qadınların iş həyatı baxımından hələ də istənilən səviyyəyə çatmamışdır. Bunda bir çox amilin təsiri vardır. Bu amillərdən ən başlıcası ölkədə baş verən bütün avropalaşma və cəmiyyətdəki müasirləşməyə baxmayaraq, cəmiyyətimizdəki insanların öz adət-ənənələrinin təzyiqindən qurtulmamış olmamasıdır.

Qadının işləməsi öz adət-ənənələrinə sadıq olan ailədə müzakirəyə belə açıq olmayan bir məsələ ikən, xüsusilə XX əsrin ortalarından bu yana sənayeləşmə və bunun nəticəsi olaraq urbanizasiyanın məcbur etdiyi yaşam səviyyəsi sadəcə ailədə kişinin qazancı ilə qarşılanamayacaq dərəcədə yüksəlmişdir. Bu vəziyyət qadına da gəlir gətirici bir işdə çalışmasına məcbur edir. Alt sosio-iqtisadi təbəqələrdə qadınların işləməsini sadəcə iqtisadi səbəblərlə açıqlayan anlayışın son illərdə dəyişdiyinə dair araşdırma nəticələri də vardır. Uzun illər qadınların cəmiyyətdə yerini müəyyən edən bu münasibəti müxtəlif dövrlərdə yazılmış istər elmi, istər

bədii, istərsə də tarixin ayrı-ayrı periodlarını əks etdirən müxtəlif əsərlərdə izləmək mümkündür. Keçmişdə cəmiyyətdə hökm sürən bu cür münasibət qadınların təkmil şəxsiyyət kimi inkişafına çox mənfi təsir göstərmiş, hətta demək olar ki, müəyyən mənada onu ləngitmişdir. Elm, təhsil, siyasət və s. kimi fəaliyyət sahələrində qadınların azlıq təşkil etmələri bilavasitə bununla bağlıdır. Məlumdur ki, tarix boyu baş verən hər hansı bir hadisə və ya hökm sürən bir şərait təkcə o dövrü yox, gələcək illərin siyasi, elmi, iqtisadi vəziyyətinə də təsir edir. (5)

Sərvət dəyərləri ayrılmaz surətdə insanın həyatı planları ilə son nəticədə isə həyatının mənası ilə bağlıdır. Bu mənada şəxsiyyətin sosial fəallığının məzmun və istiqamətini müəyyən edən sərvət dəyərləri şəxsiyyətin bu və ya digər fəaliyyət sahəsinə yönəlişliyində təzahür edir. Düzdür, gender stereotipləri qırılmağa başlayıb və işgüzar qadın obrazı istər qadınlar, istərsə də kişilər tərəfindən müsbət qavranılır. Amma aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, qadının dəyərlər sistemində siyasət, eləcə də digər ictimai fəaliyyət sahələri əsas yerlərdə dayanmır. Çünki insanların şüurunda mövcud olan qadın obrazı hələ də rəhbər rol üçün yararlı olmadığından qadını rəhbər mövqedə görməkdə çətinlik çəkilir. Çünki gender stereotiplərinə əsasən kişilər rəhbər vəzifələr üçün daha yararlıdırlar nəinki qadınlar. Bu faktı bir işə götürmə hallarında da müşahidə edə bilərik. Hər hansı bir iş görüşməsində, adətən rəhbər vəzifələrə kişilərin işə qəbul olunma səviyyələri qadınlara nisbətə yüksək olur. Bir sözlə, son illərdə əməyin cinsi bölgüsünün aradan qalxdığı deyilsə də, bir sıra peşələrdə qadın və kişilərin üstünlük təşkil etmələri hələ də qalmaqdadır. Bunun əsas səbəbini araşdıran müəlliflərin bir qismi sosial, digərləri isə həm sosial həm də bioloji amillərin təsirləndirici olduğunu düşünür. Əksəriyyət isə belə bir fikrə istinad edir ki, müəyyən olunmuş fərqlərin əsas səbəbi cinsi mənsubiyyət yox, mədəniyyətdə tarixən yaranmış sosial status və rol-cins mövqeyindəki fərqlərdir.

Problemin aktuallığı. Müasir cəmiyyətdə qadınların sosial-iqtisadi statusunun yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq, dəyərlər sistemin qadın obrazının formalaşmasına təsirinin araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Qadın obrazının təşəkkülü prosesinin mərkəzində dayanan əsas mexanizmlərdən biri dəyərlər sistemidir. Dəyərlər sistemi şəxsiyyətin davranışına, özünüdərkinə, özünüqiymətləndirməsinə və sosial rolların mənimsənilməsinə birbaşa təsir etməklə fərdin identifikasiya prosesində mühüm yer tutur.

Problemin elmi yeniliyi. Müxtəlif elmi mənbələrə istinad edilərək problemin təhlili qadın obrazının formalaşmasında dəyərlər sisteminin psixoloji və sosial təsirlərini sistemli şəkildə təhlil edərək mövcud elmi biliklərə yeni perspektiv təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gender siyasəti və qadınların sosial mövqeyinin gücləndirilməsi sahəsində praktik tövsiyələr formalaşdırmağa imkan yaradır.

Ədəbiyyat

1. Quluzadə Z. Gender Azərbaycanda. Bakı.: 2003.
2. Musayeva A.K. Müasir Azərbaycan qadınının sərvət dəyərlərinin psixoloji xüsusiyyətləri: /psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru ... dis. Bakı, 2010.
3. <https://e-qanun.az/framework/46946>
4. Linda L.Lindsey. Gender Roles: A Sociological Perspective. Pearson 2015, 576 p.
5. Anne E.Beall and Robert J.Sternberg. The psychology of gender. The Guilford press, 2005, 358 p.

Ş.R. Aslanova**Qadın obrazının təşəkkülündə dəyərlər sisteminin rolu****Xülasə**

Məqalədə dəyərlər sisteminin qadın obrazının formalaşmasındakı rolu araşdırılır və xüsusilə psixoloji və sosial amillərin qarşılıqlı təsirinə diqqət yetirilir. Şəxsi və mədəni dəyərlərin qadınların sosial statusuna və özünəqiymətinə necə təsir etdiyi vurğulanır. Tədqiqat bu əlaqələrin sistemli təhlilini təqdim edərək, qadın kimliyinin formalaşmasını öyrənmək üçün yeni yanaşmalar təklif edir. Əldə olunan nəticələr gender siyasətinin hazırlanması və qadınların cəmiyyətdəki mövqeyinin möhkəmləndirilməsi baxımından praktiki əhəmiyyətə malikdir. Ümumilikdə, bu iş şəxsi dəyərlərlə gender sosial rolları arasındakı əlaqənin daha dərinədən başa düşülməsinə töhfə verir.

Ш.Р. Асланова**Роль системы ценностей в формировании образа женщины****Резюме**

В данной статье рассматривается роль системы ценностей в формировании образа женщины, с акцентом на взаимодействие психологических и социальных факторов. Подчеркивается, как личностные и культурные ценности влияют на социальный статус женщин и их самооценку. Исследование представляет системный анализ этих взаимосвязей, предлагая новые подходы к изучению формирования женской идентичности. Полученные результаты имеют практическое значение для разработки гендерной политики и укрепления социальной позиции женщин. В целом, работа способствует более глубокому пониманию связи личностных ценностей и гендерных социальных ролей.

Sh.R. Aslanova**The role of the value system in the formation of a woman's image****Summary**

This study examines the role of the value system in the formation of the female image, emphasizing the interplay between psychological and social factors. It highlights how personal and cultural values influence women's social status and self-perception. The research provides a systematic analysis of these relationships, offering new insights into the development of female identity. The findings have practical implications for gender policy and the enhancement of women's social positions. Overall, the study contributes to a deeper understanding of the connections between personal values and gendered social roles.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2025

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

**PEDAQOJİ ÜNSİYYƏT ZAMANI MÜNASİBƏTLƏRDƏ YARANAN
PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏR**

Sevər Araz qızı Abdullayeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0008-0334-7057

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.29>

E-mail: a.sever03@mail.ru

Açar sözlər: *pedaqoji ünsiyyət, müəllim-şagird münasibətləri, psixoloji çətinliklər, tədris prosesi, məktəb psixologiyası*

Ключевые слова: *педагогическое общение, отношения учитель–ученик, психологические трудности, учебный процесс, школьная психология*

Key words: *pedagogical communication, teacher–student relation, psychological difficulties, teaching process, school psychology*

Pedaqoji ünsiyyət dedikdə, əsasən müəllim və şagird münasibətləri əsas götürülür. Eyni zamanda bura müəllim-valideyn, müəllimlərarası münasibətlər də daxil edilir. Pedaqoji ünsiyyət yalnız məlumat ötürmə prosesi deyil, həm də müəllim-şagird arasında qarşılıqlı hörmət, inam və əməkdaşlıq prosesidir. Müəllim pedaqoji ünsiyyətdə yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də rəhbər, motivator, psixoloji dəstəkçi kimi rolları daşıyır. Pedaqoji ünsiyyətin uğurlu olması təlim və tərbiyə prosesinə də səmərəli təsir göstərir. Pedaqoji ünsiyyət zamanı yaranan psixoloji çətinliklər həm şagirdin, həm də müəllimin fəaliyyətinə və işin gedişatına mənfi təsir göstərir. Pedaqoji ünsiyyətin əsas prinsipləri anlayış, empatiya və qarşılıqlı hörmətin olması üzərində qurulur. Bu zaman sağlam ünsiyyətdən söhbət gedə bilər. Tədrisin yalnız elmi deyil, həm də mənəvi və əxlaqi tərəfləri pedaqoji ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. Pedaqoji ünsiyyətdə psixoloji tərəfi aktual mövzudur, çünki şagirdin təlim fəaliyyəti ilə yanaşı həm də şəxsiyyət kimi formalaşması və sosiallaşması da əsas məsələlərdən biridir. Müəllim bu prosesdə yalnız bilik vermir, onun sosial və emosional inkişafına həm də şəxsiyyət kimi inkişafına təsir göstərir.

Azərbaycan məktəblərində müəllim-şagird münasibətlərində baş verən psixoloji çətinliklərin səbəbləri müxtəlifdir. Bunlara misal olaraq; şagirdin şəxsi xüsusiyyətləri, müəllimin tədris metodikası, şəxsi keyfiyyətləri, sosial mühit, şagirdlərin sosial- mədəni fərqləri və s. aid edilir.

Müəllim baxımından psixoloji çətinliklər:

Müəllim nə qədər peşəkar olsa da, bir sıra səbəblərdən pedaqoji ünsiyyət zamanı çətinliklər yaşaya bilər. Müəllim uzunmüddətli iş yükü, valideynlərin gözləntiləri və sinifdə intizam problemləri səbəbilə tez-tez emosional tükənmə yaşayır. Şagirdlərin dərəcə marağının azlığı, motivasiyasızlığı, nizamsız davranışı, şagirdin diqqətsizliyi müəllimdə stress yaradır. Eyni zamanda müəllim və şagird arasında ünsiyyətin zəif olması da qarşılıqlı anlaşmazlığa gətirib çıxarır. Psixoloji çətinliklərin başqa bir səbəbi fəaliyyət prosesində qarşılaşdığı stressdir. Valideyn prob-

lemi, tədris proqramının ağır olması, resurs çatışmazlığı, şəxsi həyatdakı problemlər və s. müəllimin emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Müəllimlər valideynlərin həddindən artıq müdaxiləsi, tənqidi və ya biganəliyi ilə üzləşirlər ki, bu da pedaqoji ünsiyyətin gedişinə mənfi təsir edir. Belə olduqda müəllimin ünsiyyət zamanı səbrsizliyinə, əsəbləşməsinə, şagirdlərlə münasibətinə mənfi təsir göstərir.

Müəllim üçün yaranan çətinliklər psixoloji olaraq stress, peşəkar yanma sindromu və s. yaranmasına gətirib çıxarır. Müəllim bu zaman dərs prosesində özünü yorğun hiss edir, dərsə qarşı marağı azalır belə olduqda dərsin keyfiyyəti də aşağı düşür. Müəllim ünsiyyətdə balansı qorumağı bacarmalıdır. Müəllimin avtoritar üslubu şagirdlərdə qorxu yaradır və dərsə fəallığı azalmağa başlayır. Həddindən artıq yumşaq və prinsipsiz yanaşma isə şagirdlərdə məsuliyyətsizliyi artırır.

Şagird baxımından psixoloji çətinliklər:

Şagirdlər də pedaqoji ünsiyyət zamanı bir sıra çətinliklər yaşayırlar. Xüsusilə ibtidai və yeniyetməlik dövründə olan uşaqlar emosional baxımdan daha həssas olurlar. Müəllimin sərt davranışı və yaxud gözləntisinin yüksək olması şagirdlərdə qorxu yarada bilər. Bu da şagirdin təlim fəaliyyətinə öz təsirini göstərir. Müəllimin şagirdlər arasında müqayisə aparması kimi hallarda şagirdlər arasında bir-birinə qarşı rəqabət, qısqanclıq və müəllimə qarşı narazılıq hissələrini formalaşdırır. Eyni zamanda dərslərin maraqsız keçməsi də şagirdlərdə motivasiyanın zəifləməsinə gətirib çıxarır. Ailə mühitindəki psixoloji gərginliklər də şagirdlərin müəllimlə münasibətlərinə təsir edir. Bundan başqa özünəinamı zəif olan şagirdlər müəllimlə ünsiyyətdə təşəbbüskar ola bilmirlər. Bəzi şagirdlərdə sosiallaşma bacarığının zəif olması səbəbindən də ünsiyyətdə çətinlik çəkirlər. Belə olduqda şagirdlər müəllimlə yaranan psixoloji problemlərə görə motivasiyası aşağı düşür və məktəbə qarşı mənfi münasibət bəsləməyə başlayır. Müasir dövrdə texnologiya ilə böyüyən şagirdlər ənənəvi dərs üsullarında motivasiya tapmaqda çətinlik çəkirlər.

Müəllim-şagird ünsiyyətində yaranan psixoloji çətinliklər Azərbaycan məktəblərində geniş yayılmış problemdir. Pedaqoji ünsiyyət zamanı münasibətlərdə yaranan psixoloji çətinliklərin araşdırılması həm nəzəri, həm də praktik baxımdan əhəmiyyətlidir. Pedaqoji ünsiyyət zamanı psixoloji çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müəllim və şagird arasında sağlam ünsiyyət formalaşdırılmalıdır. Hər bir şagirdin xarakteri, öyrənmə tərzı və psixoloji ehtiyacları fərqlidir. Müəllim bu fərqləri nəzərə almalı, hər bir şagirdin fərdi və yaş xüsusiyyətlərini bilməli, şagirdlərin fikirlərini dinləməyi bacarmalıdır. Kiçik yaşlı məktəblilər müəllimdən emosional dəstək gözlədikləri halda, yeniyetmələr isə daha çox anlayış, hörmət tələb edirlər. Müasir pedaqoji yanaşmalar çətinliklərin aradan qaldırılmasında önəmli rol oynayır. Dərs zamanı interaktiv təlim metodlarına üstünlük verməli və şagirdlərdə maraq formalaşdırmalıdır. Müəllim ədalətli yanaşmalı və bütün şagirdlərə bərabər münasibət bəsləməlidir. Eyni zamanda müəllim daim valideynlərlə də əməkdaşlıq içərisində olmalıdır. Bundan əlavə, lazım olduqda məktəb psixoloquna müraciət edilməli və lazımı dəstək alınmalıdır. Məktəb mühitində psixoloji xidmətin gücləndirilməsi də vacib amillərdəndir. Bir sıra məktəblərdə psixoloqlar fəaliyyət göstərsə də, onların işinə kifayət qədər diqqət ayrılır. Şagirdlərin ünsiyyət çətinlikləri çox zaman həll olunmamış qalır. Məktəb psixoloqlarının müəllimlərlə əməkdaşlıq etməsi, emosional dəstək proqramlarının hazırlanması pedaqoji ünsiyyətin keyfiyyətini artırır.

Problemin aktuallığı. Müəllim-şagird münasibətləri hər bir təhsil müəssisəsinin psixoloji iqlimini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Pedaqoji ünsiyyətdə yaranan psixoloji çətinliklər təkcə müəllim və şagird arasında deyil, bütövlükdə sinif, məktəb mühitinə də təsir göstərir. Bu problem xüsusilə Azərbaycan məktəblərində aktuallıq kəsb edir. İnformasiyanın çoxluğu şagirdlərin maraq dairəsini genişləndirmiş, müəllim-şagird münasibətlərini əvvəlki illərə müqayisədə daha da mürəkkəbləşdirib. Təhsil sistemində kurikulumun tətbiqi, yeni islahatların yaranması müəllim-şagird münasibətlərinə də əsaslı təsir göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir yanaşmada pedaqoji proses şagirdə yalnız bilik vermə prosesi deyil, həm də şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması əsas amil kimi götürülür. Yəni tədqiqatlarda bu münasibətlərdə emosional intellekt, empatiya və kommunikasiya bacarıqları baxımından araşdırılır. Bu yanaşma müəllim-şagird münasibətlərinin təkcə bilik ötürmə prosesi olmadığını, həm də psixoloji qarşılıqlı təsir sistemi olduğunu göstərir. Şagirdlərin motivasiya və özünəinam səviyyəsinin müəllimlə ünsiyyətin psixoloji tərəfləri ilə bağlılığı müəyyən olunur. Beləliklə, problemin elmi yeniliyi pedaqoji ünsiyyətin çoxşaxəli təhlilinə əsaslanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali məktəb pedaqoqları, magistrant və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva, İ. Pedaqoji psixologiya və ünsiyyət. Bakı: Təhsil, 2018.
2. Həsənov, R. Müasir məktəbdə müəllim-şagird münasibətləri. Bakı: Elm, 2020.
3. Quliyev, S. Müəllim-şagird əməkdaşlığı və pedaqoji kommunikasiya. Bakı: Təhsil., 2019.
4. Əliyev, M. Psixoloji çətinliklər və tədris prosesinin effektivliyi. Bakı: Elm, 2017.
5. Rogers, C. Freedom to Learn. Columbus: Merrill, 1969.

S.A. Abdullayeva

Pedaqoji ünsiyyət zamanı münasibətlərdə yaranan psixoloji çətinliklər Xülasə

Pedaqoji ünsiyyət zamanı müəllim-şagird münasibətlərində yaranan psixoloji çətinliklər tədris prosesinin gedişatına, səmərəliliyinə, şagirdlərin emosional inkişafına birbaşa təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, ünsiyyət zamanı yaranan psixoloji çətinliklər həm müəllim, həm də şagird tərəfindən qaynaqlana bilər. Müəllimin ünsiyyət bacarıqları, empatiya səviyyəsi və emosional intellekti sinifdə psixoloji iqlimin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Bununla da şagirdlər müəllimlə münasibətlərin keyfiyyətindən asılı olaraq motivasiya, özünəinam və akademik nəticələr göstərilir. Problemlərin qarşısının alınması üçün açıq ünsiyyət, ədalətli yanaşma, interaktiv tədris metodlarının tətbiqi və məktəb psixoloqlarının iştirakı vacibdir. Nəticədə, pedaqoji ünsiyyətin yaxşılaşdırılması həm müəllim, həm də şagird üçün tədris prosesini daha məhsuldar və pozitiv edir.

С.А. Абдуллаева

**Психологические трудности, возникающие в педагогическом
общении и отношениях
Резюме**

Психологические трудности, возникающие в процессе педагогического общения между учителем и учеником, непосредственно влияют на ход учебного процесса, его эффективность и эмоциональное развитие учащихся. Исследования показывают, что эти трудности могут возникать как со стороны учителя, так и со стороны ученика. Коммуникативные навыки учителя, уровень эмпатии и эмоциональный интеллект играют важную роль в формировании психологического климата в классе. В зависимости от качества отношений с учителем учащиеся демонстрируют различный уровень мотивации, уверенности в себе и академических результатов. Для предотвращения проблем важны открытое общение, справедливый подход, применение интерактивных методов обучения и участие школьных психологов. В результате улучшение педагогического общения делает учебный процесс более продуктивным и позитивным как для учителя, так и для ученика.

S.A. Abdullayeva

**Psychological challenges in pedagogical communication
Summary**

Psychological difficulties that arise in pedagogical communication between teachers and students directly affect the course of the teaching process, its effectiveness, and the emotional development of students. Research shows that these difficulties can originate from both the teacher and the student. The teacher's communication skills, level of empathy, and emotional intelligence play an important role in shaping the psychological climate in the classroom. Depending on the quality of their relationship with the teacher, students demonstrate varying levels of motivation, self-confidence, and academic performance. To prevent such problems, open communication, a fair approach, the use of interactive teaching methods, and the involvement of school psychologists are essential. As a result, improving pedagogical communication makes the teaching process more productive and positive for both teachers and students.

Redaksiyaya daxil olub: 29.09.2025

SOSIAL PSIXOLOGIYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY

YENİYETMƏ AQRESSİYASININ SƏBƏBLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Jalə Mirzə qızı Məmmədova

Bakı Qızlar Universitetinin müəllimi

ORCID: 0009-0003-1716-9750

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.30>

E-mail: m_jale@rambler.ru

Açar sözlər: *yeniyetmə aqressiyası, aqressivlik, aqressiv davranış, psixo-sosial prinsiplər, özünü-tənzimləmə qabiliyyəti*

Ключевые слова: *подростковая агрессия, агрессивность, агрессивное поведение, психосоциальные принципы, способность к саморегуляции*

Key words: *adolescent aggression, aggressiveness, aggressive behavior, psychosocial principles, ability to self-regulate*

Yeniyetməlik yaş dövründə bir çox uşaqlar emosional olaraq qeyri-sabit olurlar. Psixoloqlar bunu, ilk növbədə, bioloji amillərlə: hormonal artımlar, bədən dəyişiklikləri və yetkinliklə əlaqələndirirlər. Yeniyetmələrdə aqressiv davranışa aqressiv inanclar və münasibətlər, eləcə də yeniyetmənin böyüdüüyü mühitdə yüksək səviyyədə düşmənçilik səbəb ola bilər. Bu, həm də yeniyetməlik yaş dövrünə xas olan impulsivlik, emosional və sosial özünü-tənzimləmə qabiliyyətinin yetişməməsi ilə müəyyən edilə bilər.

Aqressivlik və aqressiv davranış anlayışları çox vaxt qarışdırılır. Aqressivlik başqalarına və ya insanın özünə zərər vurmağa yönəlmiş hərəkət və davranışlarda ifadə olunan şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Bu düşmənçilik fiziki zədə və təhqirlə özünü göstərir. Aqressiv davranış isə yeniyetmənin fiziki və ya psixoloji cəhətdən əlverişsiz olan vəziyyətlərə reaksiyasıdır.

Yeniyetmələrdə aqressiya ən çox şəxsi inkişafın və həyat təcrübəsinin kifayət qədər olmaması ilə əlaqədardır. Yeniyetmələr böyüklərin davranışlarını müşahidə edir və onu təqlid etməyə çalışırlar, bununla da kobud, mənfi davranış və həmyaşıdlarına neqativ münasibət və s. kimi davranış xüsusiyyətləri nümayiş etdirirlər (1, s.100).

D.A.Şatunov və V.İ.Dolqova öz tədqiqatlarında aqressiyanın şəxsiyyətin inkişafının və aqressiv fəaliyyət səviyyəsinin tənzimlənməsi faktoru olduğunu bildirirlər. Müəlliflər qeyd edirlər ki, əsas tədqiqat sualı aqressiv davranışın xüsusiyyətləri və səbəbləri, habelə onun məzmunu və yeniyetməlik yaş dövrünün müxtəlif xüsusiyyətləridir (2, s.47).

P.A.Kovalev aqressiv davranışın fərdi şəxsiyyətə asılılığını və təsirini öyrənməyə əsaslanan eksperimental tədqiqatını təsdiqlədi. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin fikrincə, yeniyetməlik yaş dövründə aqressiv davranışın təzahürləri yetkinlik dövründə dəyişə bilər ki, bu da əsəbilik və ya qisasçılıq kimi özünü göstərir (3, s.79).

L.M.Semenyuk öz tədqiqatında yeniyetməlik yaş dövründə aqressiyanın təzahürünün, ilk növbədə, psixososial prinsiplərlə bağlı olan müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu müdafiə

edir. Yeniyetməni aqressiya nümayiş etdirməyə sövq edə bilən əsas amillərə aşağıdakılar daxildir: cins, yaş xüsusiyyətləri, psixoloji inkişaf, fiziki və sosial inkişaf, sosial aspektlər (4, s.29).

Yeniyetmələrdə aqressiv davranışlar müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər:

1/ *Açıq (birbaşa) aqressiya:*

- Fiziki zorakılıq (vurmaq, itələmək);
- Şifahi təhqirlər, qışqırmaq;
- Qəzəbli jest və mimikalar.

2/ *Dolay (gizli) aqressiya:* a/ qeyri-dostcasına davranış; b/ qrupdan kənarlaşdırma (sosial təcrid); c/ inadkarlıq, passiv müqavimət.

3/ *Özünə yönəlmiş aqressiya:* a/ özünü zərər vermə; b/ özünü tənqid və depressiya; c/ intihar cəhdləri (ağır hallarda).

Yeniyetmələrdə aqressiya əksər hallarda keçici ola bilər, lakin davamlı və ciddi olduqda müdaxilə tələb edir. Bu məsələdə valideynlərin, müəllimlərin və psixoloqların: a/ empatiya göstərməsi; b/ açıq ünsiyyət qurması; c/ dəstək və nəzarət balansını qoruması; c/ peşəkar psixoloji yardım axtarması vacibdir.

Yeniyetmələrdə yaşlı insanlara qarşı artan aqressivlik səviyyəsi onların valideynləri, həmyaşıdları, dostları və s. ilə qarşılıqlı münasibətində əsaslı dəyişikliklə müəyyən edilir. Eyni zamanda, yeniyetmələr cəzadan yayınmağa çalışır, davranışlarını düzəltmək üçün valideynlərin və müəllimlərin fikirlərinə və metodlarına məhəl qoymurlar. Nəticədə, yeniyetmələr yaşlı insanların çatışmazlıqlarını kobud şəkildə ifadə etməyə başlayırlar.

Yeniyetmələrdə aqressiv davranışın başqa bir səbəbi əlverişsiz ailə mühiti, onların yaxın münasibətləri, ailədaxili diqqətin olmaması, onların psixi inkişafında gecikmələr və s.-dir. Yeniyetmələrdə aqressiya bu halda psixoloji sağlamlığın dəyişməsi, böyüklər arasında ünsiyyət, yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətlərinə məhəl qoymama prosesində özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Əvvəllər əsasən ailə və məktəb təsiri nəzərə alınırıdısa, bu gün yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri arasında aşağıdakılar diqqət tələb edir:

- * Sosial şəbəkə təsiri (TikTok, Instagram və s.);
- * Kiber-zorakılıq və onlayn təzyiqlər;
- * Onlayn oyunlarda aqressiv davranış modellərinin mənimsənilməsi və s.

Bu təsirlərin psixoloji inkişafa və aqressiv davranışa birbaşa təsirinin təhlil edilməsi müasir dövr üçün çox aktualdır.

Yeniyetmə aqressiyası bu yaş dövründə müşahidə olunan emosional gərginlik, əsəbilik və ya zorakı davranışlarla xarakterizə olunan psixoloji haldır. Bu dövr insan həyatında fiziki, emosional və sosial dəyişikliklərlə zəngin olduğu üçün aqressiya halları da daha çox müşahidə edilir. Yeniyetmələrdə aqressiv davranışlara müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Bunları bioloji, psixoloji və sosial aspektlər üzrə qruplaşdırmaq olar:

1/ *Bioloji səbəblərə aiddir:*

* *Hormon dəyişiklikləri:* Yeniyetməlik dövründə hormonların (xüsusilə testosteron və estrogen) artması emosional partlayışlara və aqressiv davranışlara səbəb ola bilər.

* *Beynin inkişafı:* Bu dövrdə beyin hələ tam inkişaf etmədiyindən impulsların idarə olunması çətinləşə bilər.

2/ *Psixoloji səbəblərə aiddir:*

* *Şəxsiyyətin formalaşması*: Kimliyini tapmağa çalışan yeniyetmə daxili konfliktlər yaşaya bilər.

* *Özünüifadə tələbatı*: Duyğularını düzgün ifadə edə bilməyən yeniyetmə aqressiv üsullarla özünü göstərməyə çalışa bilər.

* *İnamsızlıq və ya özünüqiymətləndirmə problemləri* yaşaya bilər.

3/ *Sosial səbəblərə aiddir*:

* *Ailə münasibətləri*: Valideynlər arasında konfliktlər, diqqət çatışmazlığı və ya zorakı davranışların şahidi olmaq aqressivliyə səbəb ola bilər.

* *Məktəb və sosial mühit*: Təzyiq, zorakılıq, təhqir, lağ və sosial təcrid aqressiyanı artırır.

* *Dost təsiri və ya qrup basqısı*;

* *Media və oyunlar*: Zorakı məzmunlu filmlər, oyunlar və internet resursları aqressiv davranışı stimullaşdırır.

Elmi ədəbiyyatda bir çox tədqiqatçılar aqressiv davranışın təzahürünə kömək edən bir sıra amilləri müəyyən etmişlər. E.V. Qrebenkin bu amilləri aşağıdakılarla əlaqələndirir:

1. Şəxsi davranış faktoru, yəni özünüqiymətləndirmənin olmaması və ya onun mövcudluğu, lakin kifayət qədər aşağı səviyyədə olması, özünümüdafiənin olmaması və s.

2. Aqressiyanın davranış təzahürü amili, yəni vandalizm, təlim fəaliyyətində uğursuzluq və s. şəkildə özünü göstərən davranış.

3. Sosial təzahür amili, yəni cəmiyyətdə tərifi tələfəndən qəbul edilən qeyri-münasib davranış köçürməklə müəyyən edilən davranış, yeniyetmə və onun ailəsinin sosial dəstəkdən asılılığı, hər hansı xarakterli zorakılığın təzahürü, həmyaşıdlarının və ya dostlarının antisosial davranışı. (5, s.16).

Tez-tez aqressivlik nümayiş etdirən yeniyetmələr müəyyən şəkildə həmyaşıdlarından uzaqlaşmağa çalışırlar. Aqressiv yeniyetmələr ən çox onlardan böyük və ya kiçik olan yeniyetmələrlə ünsiyyət qururlar. Aqressiv yeniyetmələr də tez-tez özünüqiymətləndirmədən, müəyyən səviyyədə özlərinə dəyər verməkdən məhrumdurlar və başqalarına qarşı kifayət qədər eqoistdirlər. Davranışlarını tənzimləmək və düzəltmək üçün tədbirlər görüldükdə bu yeniyetmələrdə qəzəb və aqressiv meyllər güclənir.

Çox vaxt yeniyetmələr ətrafdakıların onunla neqativ davranışını bütövlükdə cəmiyyətdəki insanların onunla düşmənçilik apardığını vurğulayırlar. Başqalarına qarşı düşmənçilik tətbiqi aşağıdakılarla müşayiət olunur:

— dostlar və ya həmyaşıdlar tərəfindən bu davranışın qiymətləndirilməməsi;

— reallıqda verilmiş vəziyyəti həll edərkən aqressiv niyyət;

— öz təhlükəsizliyinə və aqressiv davranışdan təhlükəsizliyinə daim əmin olmayan insanlar arasında münasibətlər (6, s.332).

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeniyetməlik yaş dövründə aqressiv davranış müəyyən həyat vəziyyətinə aqressiv reaksiya ilə təzahür edən şəxsi inkişaf prosesi ilə xarakterizə olunan şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Odur ki, yeniyetmələrdə aqressiya onların şəxsi və psixoloji sağlamlığının inkişafında normal prosesdir (7, s.48).

Yeniyetmələr arasında aqressiv davranışın səbəbləri həm də onların tərbiyəsi, həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, ümumi sosial mühiti ilə müəyyən edilir. Çox vaxt yeniyetmənin yaxın ətrafı və qarşılıqlı əlaqə üsulları aqressiv mövqe formalaşdırır. Bu, uşağın psixikasının spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların düşünmə və öyrənmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Yeniyetmələrdə

aqressiv davranış yaş və cinsə xas xüsusiyyətlərə malikdir. Şəxsiyyət pozğunluğu olan yeniyetmələrdə aqressivlik patoloji səviyyəyə çatır.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, yeniyetməlik yaş dövründə aqressiv davranışın inkişafı və təzahürü əvvəlcə uşağın sosial prinsipləri inkişaf etməyə başladığı yaşda başlayır. Yeniyetməlik yaş dövrünün özünəməxsus çətinlikləri, aqressiv davranışların cəmiyyət üçün yaratdığı risklər, problemin çoxfaktorlu olması, müasir dövrdə yeni risk faktorlarının mövcudluğu və tərbiyə maarifləndirmə baxımından məqalə aktuallığı ilə seçilir. Yeniyetmələrdə yaşlı insanlara qarşı artan aqressivlik səviyyəsi onların valideynləri, həmyaşıdları, dostları və s. ilə qarşılıqlı münasibətində əsaslı dəyişikliklərlə müəyyən edilir. Nəticədə, yeniyetmələr yaşlı insanların çatışmazlıqlarını kobud şəkildə ifadə etməyə başlayırlar.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılır. Aqressivlik və aqressiv davranış anlayışları fərqləndirilir, onların elmi izahı verilir. Məqalədə yeniyetmələrdə aqressiv davranışların müxtəlif formaları öyrənilir. Bu tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri Azərbaycan ailə modeli kontekstində kompleks şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda aqressiv davranışın yaş və cins fərqləri fonunda dinamik inkişafı araşdırılır, yeniyetmələrlə işləyən mütəxəssislər üçün yeni profilaktik yanaşmaların vacibliyi vurğulanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin fənn müəllimləri, psixoloqlar, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar da istifadə edə bilərlər. Bu məqalə valideynlər, müəllimlər, psixoloqlar və digər mütəxəssislər üçün maarifləndirici və tövsiyəedici ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Сербина Л.Ф. Особенности агрессивного поведения подростков. // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина, -2011. – № 4. – С. 98–106.
2. Долгова В.И. Исследование влияния самооценки на ситуативную тревожность младших школьников. // Научно-методический электронный журнал «Концепт», -2015. – Т. 31. – С. 46–50.
3. Ковалев П.А. Возрастно-половые особенности отражения в сознании структуры собственной агрессивности и агрессивного поведения. – М.: Педагогика, -2006. – 219 с.
4. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции: учебное пособие. М: МПСИ, -2008. - 96 с.
5. Гребенкин Е.В. Профилактика агрессии и насилия в школе. – Ростов на Дону, - 2006. – 157 с
6. Шелкунова Т.В. Агрессивное поведение подростков как результат жизненного опыта // Проблемы современного педагогического образования. 2018. № 61-2. С.331–333.
7. Плотникова Н. М. Агрессия детей и подростков. – СПб: Книжный мир, 2004.167 с.

J.M. Məmmədova**Yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri və xüsusiyyətləri
Xülasə**

Elmi məqalədə yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılır. Aqressivlik və aqressiv davranış anlayışları fərqləndirilir, onların elmi izahı verilir. Məqalədə yeniyetmələrdə aqressiv davranışların müxtəlif formaları öyrənilir. Aqressiv davranışın təzahürünə kömək edən amillər tədqiq edilir. Araşdırma nəticəsində məlum olunmuşdur ki, yeniyetmələrdə aqressiv davranışına əlverişsiz ailə mühit, onların yaxın münasibətləri, ailədaxili diqqətin olmaması, onların psixi inkişafında gecikmələr, psixoloji sağlamlığın dəyişməsi, böyüklər arasında ünsiyyət, yeniyetmənin fərdi xüsusiyyətlərinə məhəl qoymama və s. mənfi təsir göstərir ki, bu da aqressiyanın yaranmasına səbəb olur.

Ж.М. Мамедова**Причины и особенности агрессивности подростков
Резюме**

В научной статье системно рассматриваются причины и особенности проявления агрессии у подростков. Разграничиваются понятия «агрессия» и «агрессивное поведение», дается их научное объяснение. Изучаются различные формы агрессивного поведения у подростков. Изучаются факторы, способствующие проявлению агрессивного поведения. В результате исследования установлено, что неблагоприятная семейная обстановка, близкие отношения, недостаток внимания в семье, задержки психического развития, изменения психологического здоровья, нарушения общения между взрослыми, игнорирование индивидуальных особенностей подростка и т.д. негативно влияют на агрессивное поведение подростков, что приводит к возникновению агрессии.

J.M. Mammedova**Causes and characteristics of adolescent aggression
Summary**

The scientific article systematically examines the causes and characteristics of adolescent aggression. The concepts of aggression and aggressive behavior are distinguished, and their scientific explanation is given. The article studies various forms of aggressive behavior in adolescents. Factors contributing to the manifestation of aggressive behavior are studied. As a result of the study, it was found that an unfavorable family environment, their close relationships, lack of attention within the family, delays in their mental development, changes in psychological health, communication between adults, ignoring the individual characteristics of the teenager, etc. have a negative impact on aggressive behavior in adolescents, which leads to the emergence of aggression.

Redaksiyaya daxil olub: 21.10.2025

**FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY**

UOT: 821.512.162

**AĞARƏHİM RƏHİMOVUN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ XALQIN SOSIAL
MAHİYYƏTİNİN BƏDİİ İNİKASI****Şəhla Adil qızı Şükürova***Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı***ORCID:** 0009-0009-5989-7338<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.31>**E-mail:** skrvsh01@gmail.com***Açar sözlər:** Ağarəhim Rəhimov, nasir, nəsr yaradıcılığı, xalq, xalqın sosial mahiyyətinin təsviri****Ключевые слова:** Агарагим Рагимов, проза, прозаическое творчество, народ, описание социальной сущности народа****Key words:** Agharahim Rahimov, prose, prose art, people, description of the social essence of the people*

XXI əsrdə humanitar və ictimai elmlərdə fərdin və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətləri, milli kimlik, sosial şüur və pedaqoji dəyərlərin ədəbi nümunələrdə tədqiqi aktual məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan nəsrində xalqın sosial-pedaqoji dəyərlərinin bədii inikası, milli-mənəvi təfəkkürün formalaşması, tarixi yaddaşın qorunması və yeni nəsillərə ötürülməsi məsələləri tədqiqatçılar üçün prioritet sahələrdəndir.

Ağarəhim Rəhimovun nəsri, insanların məişətinə, psixologiyasına, tarixi yaddaşına və sosial davranış modellərinə dərinədən nüfuz etdiyi üçün onun yaradıcılığında xalqın sosial-pedaqoji mahiyyətinə konqnitiv yanaşma kontekstindən tədqiqata cəlb olunması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Ağarəhim Rəhimov Azərbaycan ədəbi fikrinin, ədəbiyyatşünaslıq elminin görkəmli simalarındandır. O, nəsr əsərləri ilə şöhrət qazanmış, öz çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə, incəsənətinə böyük töhfələr vermişdir (5). Onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması gərgin və məsuliyyətli əməyin, yüksək təhsilin nəticəsidir. Öz dövrünün böyük alimi və pedaqoqu olmaqla bərabər, o, həm də ədəbi-nəzəri, elmi fəaliyyəti ilə yaşadığı əsrə sığmayan böyük işlərin sahibidir.

Ədibin pedaqoji fəaliyyəti də xalqımız üçün əsl nümunədir. Müəllim, orta məktəb direktoru, ali məktəb müəllimi, qurucusu.... – bütün bunlar ayrıca ideal pedaqoji fəaliyyət göstəricisidir. O, tələbələrinin nəzərində böyük müəllim, alim olmaqla yanaşı, həm də humanist bir insandır. Yaradıcılığa ilk öncə şeirlər yazmaqla başlasa da, ədəbiyyatımız onun yaratdığı nəsr əsərləri ilə bir daha zənginləşmişdir.

Onun bədii yaradıcılığında sadə insanın mənəvi dünyası, ailə dəyərləri, maarifçilik ideyaları və əxlaqi prinsiplər, həmçinin pedaqoji baxışların bədii şəkildə ifadəsi geniş yer tutur.

Ağarəhim Rəhimov Azərbaycan ədəbiyyatında realizm ənənələrinə bağlı yazıçılardan biri

kimi tanınır. Onun nəsr əsərləri də xalqın sosial mahiyyəti – yəni xalqın yaşayış tərz, sosial münasibətləri, əxlaqı dəyərləri və ictimai proseslərdəki rolu - əsas bədii qayələrdən biri kimi ön plana çıxır. Yazıçı insanları təkcə fərdi yox, eyni zamanda cəmiyyətin bir üzvi kimi təsvir edərək onların iç dünyası ilə yanaşı, yaşadıkları mühitin təsirini də göstərir.

Rəhimovun hekayə və povestlərində kənd və şəhər həyatının reallıqları təsvir olunur. O, sadə insanların – müəllimlərin, fəhlələrin, kəndlilərin – həyatını əks etdirərək sosial təbəqələşməni və insanların gündəlik problemlərini realist boyalarla təqdim edir. Onun obrazları həyatın içindən çıxmış xalqın özüdür.

Əsərlərində tez-tez sosial ədalətsizlik, maddi çatışmazlıqlar, imkanlılarla kasıblar arasında fərqlər diqqət mərkəzində olur. Yazıçı bu fərqləri sadəcə təsvir etmir, həm də onlara münasibət bildirir – xalqın bu vəziyyətə qarşı reaksiyası, ümidləri və mübarizə ruhu onun qəhrəmanlarında əks olunur. Məsələn, Ağarəhim Rəhimovun “Səbir” povestində xalqın sosial mahiyyətinin əksi çox aydın şəkildə təsvir olunur (2, s.417). Bu əsərdə xalqın gündəlik çətinlikləri, yoxsulluq içində necə yaşadıkları, məişət problemləri və səbirli olması canlandırılmışdır. Əsərin qəhrəmanları sosial ədalətsizliyə baxmayaraq öz namus və qeyrətini qorumağa çalışır. Bu xalqın mənəvi gücünü və dözümlülüyünün göstəricisidir.

Əsərdə bir ana obrazı var ki, o bütün çətinliklərə baxmayaraq ailəsini qoruyur, övladlarını doğru yolda böyütməyə çalışır. Bu, Azərbaycan qadınının sosial və mənəvi yükünü əks etdirir.

Ağarəhim Rəhimovun nəsrində xalqın mənəvi dəyərlərinə xüsusi yer verilir. Əsərlərində böyüklərə hörmət, ailə münasibətləri, qonşuluq, əməksevərlik kimi anlayışlar xalqın kimliyini formalaşdıran əsas elementlər kimi təqdim olunur. Bu mənada yazıçı xalqın sosial mahiyyətini maddi yox, həm də mənəvi kontekstdə verir.

Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın sosial mahiyyətini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq daha məqsədəuyğundur:

- *Əmək və yoxsululuq* – sadə insanların zəhmətkeş həyatı;
- *Əxlaqı və mənəvi dəyərlər* – səbir, vicdan, namus, ailəyə bağlılıq;
- *Sosial təbəqələşmə və ədalətsizlik* – varlı-kasıb fərqləri;
- *Modelləşmə və köhnə dəyərlərin toqquşması* – kənd və şəhər ziddiyyəti.

Rəhimovun yaradıcılığında bəzi əsərlər sovet dövrünün ideoloji fonunu da əks etdirir. Amma o, bu ideoloji çərçivəyə baxmayaraq, xalqın həyat reallığını və hisslərini səmimi şəkildə göstərməyə çalışır (4, s.9). Bu da onun ədəbi realizminə xidmət edir.

Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində sosial təbəqələrin həyat tərz, xüsusi diqqətlə və realizmlə təsvir olunur. O, müxtəlif sosial qruplardan olan insanların yaşam şəraitini, dünyagörüşünü, psixologiyasını və bir-biri ilə münasibətlərini bədii təhlilə cəlb edərək, dövrünün sosial mənzərəsini yaradır.

Rəhimovun bir çox əsərində kənd insanların gündəlik həyatı, əmək fəaliyyəti, əkinçilik, heyvandarlıqla bağlı zəhməti geniş təsvir olunur. Onların maddi çətinlikləri, sosial təminat-sızlığı, eyni zamanda saf düşüncələri və səmimilikləri yazıcının realizm yanaşmasının əsasını təşkil edir. Kəndlilər, adətən, zəhmətsevər, lakin həyatın ağırlıqları altında əzilmiş obrazlar kimi təqdim olunur. Onların həyatında əmək başlıca dəyər kimi verilir. Məsələn, “Əliqulu evlənin” hekayəsində kənd həyatının sadəliyi və sosial təbəqələşmənin kənddə özünü necə göstərməsi təsvir olunur (1, s.96). Əliqulun evlənmək istəyi onun sosial mövqeyi ilə toqquşur. Hekayə kənd insanının məişət həyatını və ictimai dəyərlərin insan taleyinə təsir etdiyini göstərir.

Əliqulunun niyyətləri təmiz olsa da cəmiyyətin qoyduğu qaydalar, ailələrin sosial fərqləri onun arzusunu reallaşdırmağa mane olur. Bu, sosial stereotiplərin xalqın həyatına təsirini göstərir.

“Bir kəndin iki taleyi” əsərində isə müəllif kənd həyatında baş verən dəyişikliklər fonunda xalqın sosial münasibətləri, zəhmətə olan münasibəti, köhnə və yeni nəsil arasında yaranan fikir ayrılıqlarının təsvirini vermişdir. Burada cəmiyyətin modernləşməsi ilə bağlı daxili qarşıdurmalar və bu prosesin insanlara təsiri əks olunur. Əsərdə köhnə nəsil torpağa bağlılıq nümayiş etdirir, yeni nəsil isə şəhərə can atır. Yazıçı bu əsərdə kənd həyatının dəyişən sosial simasını və insanların düşüncə tərzindəki fərqləri canlandırmışdır.

Əsərlərində müəllim, həkim, mühəndis kimi ziyalı təbəqəsinə aid personajlar da yer alır. Onların həyatında maddi sıxıntılarla yanaşı, mənəvi dəyərlər uğrunda apardıqları mübarizə əsas motivlərdəndir. Rəhimov ziyalıları çox zaman cəmiyyətin mənəvi sütunu kimi təqdim edir, lakin onların da sosial problemlərdən uzaq olmadığını vurğulayır. Ziyalılar çox zaman idealist, lakin sistemin qeyri-səmərəli səbəbilə çarəsiz və ya məyus olmuş şəkildə təqdim olunur (6).

Sənaye sahələrində çalışan fəhlələrin həyat şəraiti, ağır zəhmətləri, lakin dəyərsizləşdirilmiş vəziyyətləri də Ağarəhim Rəhimovun qələminə mövzu olmuşdur. Fəhlələrin həm maddi, həm də sosial hüquq baxımından çətin durumda olmaları, ailə problemləri və ictimai passivlikləri əsərlərdə sosial tənqid elementi kimi verilir. Fəhlələr sadə, lakin zəhmətkeş, əziyyətlərə dözümlü insanlar kimi təsvir olunur.

Ağarəhim Rəhimov bəzi əsərlərində varlı və imkanlı təbəqəni də təsvir edir. Onlar çox zaman sosial ədalətsizliyin mənbəyi kimi təqdim olunurlar. Yazıçı bu təbəqəni digərləri ilə müqayisə edərək cəmiyyətdəki dərin uçurumu göstərir (3, s.11). Onların həyat tərziləri lüks, lakin mənəvi boşluq içindədirlər.

Onun əsərlərində sosial təbəqələr arasında münasibətlər – məsələn, kəndli ilə ziyalı, fəhlə ilə məmur və s. – konflikt və gərginliklə müşayiət olunur. Bu münasibətlər vasitəsilə yazıçı dövrün sosial və ideoloji ziddiyyətlərini önə çıxarır.

Nəticə olaraq, Ağarəhim Rəhimovun nəsr yaradıcılığında sosial təbəqələrin həyat tərziləri onun dövrünün reallıqlarını əks etdirən güzgü rolunu oynayır. Yazıçı bu təbəqələrin həyatını sadəcə təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda bu həyat tərzinin səbəblərinə və nəticələrinə də bədii mövqe bildirir.

Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın sosial problemləri əsas bədii istiqamətlərdən biridir. O, yazdığı hekayə və povestlərdə cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan insanların gündəlik həyatını, qarşılaşdıqları çətinlikləri və bu çətinliklər qarşısında göstərdikləri davranışları realist bir yanaşma ilə əks etdirir.

Onun əsərlərində xalqın əsas sosial problemi kimi maddi çətinliklər, yoxsulluq və həyat şəraitinin ağırlığı göstərilir. Xüsusilə kənd əhalisinin və fəhlə təbəqəsinin dolanışıq dərdi, işsizlik, aşağı əməkhaqqı kimi məsələlər əsərlərin mərkəzində dayanır. Bu obrazlar vasitəsilə yazıçı cəmiyyətin sosial strukturundakı ədalətsizliyi tənqid edir. Məsələn, “Səbir” povesti – Ailənin dolanışıq problemi, valideynlərin maddi sıxıntılar içində övlad böyütməsi göstərilir. Xalqın səbirlə bu çətinliklərə sinə gəlməsi əsərin əsas ideya məğzini təşkil edir. “Qırmızı kartof” hekayəsi – Kənddə məhsulun ədalətsiz paylanması, zəhmətkeş insanların əziyyətinin qarşılığını almaması sosial ədalətsizliyin göstəricisidir (5).

Əsərlərində zəhmət adamlarının – kəndlilərin, müəllimlərin, fəhlələrin – ağır iş şəraitində

yaşamaları, lakin əməklərinin layiqincə qiymətləndirilməməsi sosial tənqid vasitəsi kimi təqdim olunur. Yazıçı bu insanları həm qəhrəman kimi, həm də sistemin ədalətsizliklərindən əziyyət çəkən qurban kimi təsvir edir.

Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində təhsil sistemindəki çatışmamazlıqlar, müəllimlərin sosial durumu, təhsil sahəsində laqeydlilik və savadsızlıq da önəmli problemlər kimi qaldırılır. O, təhsilin inkişaf etməsinin xalqın sosial rifahı üçün nə qədər vacib olduğunu dolayısı ilə vurğulayır.

Bəzi əsərlərində səhiyyə sahəsindəki çatışmazlıqlar, həkim çatışmazlığı, ucqar kəndlərdə tibbi xidmətin zəifliyi kimi problemlər də toxunulur. Bu məsələlər vasitəsilə xalqın gündəlik həyatının reallıqları oxucuya çatdırılır.

Yazıçı həm də mənəvi sahədə baş verən tənəzzülə, insanlar arasında etimadın azalmasına, sosial məsuliyyət hissinin zəifləməsinə diqqət çəkir. Bu sosial problemlərin təkəcə maddi deyil, mənəvi müstəvidə də özünü göstərdiyini ortaya qoyur.

Qadınların ailədə və cəmiyyətdə ikinci planda qalması, onların hüquqlarının məhdudlaşdırılması da bəzi əsərlərində sosial problem kimi təqdim olunur. Ailə münasibətlərindəki zorakılıq, anlaşılmazlıq və qadınların çəkdiyi əzablar sosial tənqidin mühüm mövzularındandır.

Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın mübarizəsinin təsviri onun realizmə əsaslanan yazı üslubunun mühüm tərkib hissəsidir. Yazıçı müxtəlif sosial, iqtisadi və mənəvi çətinliklərlə üzləşən sadə insanların bu çətinliklərə qarşı göstərdikləri müqaviməti və həyat uğrunda apardıqları mübarizəni canlı və təbii şəkildə təqdim edir.

Rəhimovun əsərlərində kəndli və fəhlə təbəqəsinin ağır əmək şəraitində yaşamaq üçün göstərdiyi əzmkarlıq xüsusi yer tutur. Onun qəhrəmanları kasıblıqdan, yoxsulluqdan, torpaq və su çatışmazlığından əziyyət çəksələr də, ailələrini dolandırmaq, övladlarını oxutmaq, insan kimi yaşamaq uğrunda yorulmadan çalışırlar. Bu mübarizə fiziki zəhmət və mənəvi dözümlü üzərində qurulur.

Yazıçının əsərlərində sosial ədalətsizlik, korrupsiya, yerli məmurların biganəliyi və haqsız qərarlarına qarşı çıxan, haqqını tələb edən sadə insanlar da tez-tez görünür. Onlar qorxmadan öz haqlarını müdafiə etməyə çalışır, ədalətə və dürüstlüyə olan inanclarını itirmirlər. Bu xüsusiyyətlər xalqın mənəvi gücünü və vicdanlı xarakterini göstərir.

Bəzi əsərlərində gənclərin və ziyalıların oxumaq, maariflənmək və cəmiyyətə fayda vermək üçün apardıqları mübarizədə təsvir olunur. Yazıçı bu mübarizəni gələcəyə ümid və dəyişiklik arzusu kimi təqdim edir. Maarifə can atan kənd uşaqları, çətinliklərlə üzləşsələr də, təhsildən imtina etmirlər.

Rəhimovun qəhrəmanları yalnız maddi deyil, həm də mənəvi dəyərlər – dürüstlük, vicdan, sədaqət, mərdlik – uğrunda mübarizə aparırlar. Sosial pozuntular və mənəvi aşınmalar fonunda bu dəyərlərə sadıq qalan insanların mövqeyi yazıçının xalqın əxlaqi gücünə inandığını göstərir.

Əsərlərdə imkanlılarla kasıblar arasındakı fərq və bu fərqi doğurduğu haqsızlıq da mübarizə kontekstində verilmişdir. Kasıb təbəqədən olan insanlar haqsız münasibətlə barışmır, bəzi hallarda etiraz edir, susmur, mübarizə aparır (2, s.276). Bu, xalqın passiv deyil, aktiv və ayıq olduğunu göstərir.

Yazıçının əsərlərindəki xalq yalnız səbirli və dözümlü deyil, həm də haqsızlığa qarşı mübarizə aparmağı bacaran bir qüvvə kimi təqdim olunur. “Səbir” əsərində – Mübarizə səssiz, lakin möhkəm iradə ilə aparılır. Ailə sarsılmazdan, çətinliyə təslim olmadan yaşayır və bu, əsl mübarizədir.

“Qırmızı kartof” – Kənd camaatı məhsulun ədalətli bölünməsi uğrunda narazılıq edir. Bu, xalqın artıq susmadığını, hüququ uğrunda ayağa qalxdığını göstərir.

“Bir kəndin iki taleyi” – Gənclər qaydalara qarşı çıxaraq, yenilik uğrunda çalışırlar. Bu, dəyişiklik və inkişaf uğrunda mübarizədir.

Beləliklə, Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində:

– *xalqın sosial problemləri – yoxsulluq, ədalətsizlik, işsizlik – realist şəkildə verilir;*

– *sosial təbəqələrin fərqli həyat tərzində dərin uçurum göstərilir;*

– *xalqın mübarizəsi – həm səbirli duruşla, həm də ədalət uğrunda aktiv fəaliyyətlə ifadə olunur.*

Ağarəhim Rəhimovun nəsrində xalqın mübarizəsi – bu, yalnız sinfi və ya sosial mübarizə deyil, həm də mənəvi, mənsubiyyətli və əzmkar bir xalqın var olma savaşıdır. Yazıçı bu mübarizəni romantikləşdirmədən, lakin dərin humanist duyğularla və xalqın gücünə olan inamla təqdim edir.

Problemin aktuallığı. XXI əsrdə ədəbiyyat və humanitar elmlərdə fərd-cəmiyyət münasibətlərinin, milli kimliyin, sosial şüurun və pedaqoji dəyərlərin araşdırılması mühüm aktuallıq kəsb edir. Xüsusilə Azərbaycan nəsrində xalqın sosial mahiyyətinin bədii şəkildə əksi, müstəqillikdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın sosial durumunun tədqiqi daha dərin və obyektiv baxışla aparılmağa başlanmışdır. Bu kontekstdə Ağarəhim Rəhimovun nəsr yaradıcılığı özünəməxsus şəkildə fərqlənir. Onun əsərlərində xalqın sosial təbəqələşməsi, maddi çətinlikləri, mənəvi iztirabları və cəmiyyətin inkişafında üzləşdiyi problemlər bədii şəkildə əks olunur. Bu problemlərin ədəbi müstəvidə işıqlandırılması və bu aspektdən araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçının əsərlərindəki sosial təhlillərin müasir dövrdə də cəmiyyətin bəzi problemləri ilə səsleşməkdə olması tədqiqat mövzusunun aktuallığının əsas göstəricisidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərləri ədəbiyyatşünaslıqda daha çox ümumi ədəbi məziyyətlər baxımından araşdırılsa da, onun yaradıcılığında xalqın sosial mahiyyətinin sistemli şəkildə tədqiqi müasir dövrdə geniş yer almamışdır. Bu tədqiqat işi yazıçının xalq obrazlarını sosial-pedaqoji və mənəvi aspektlərdə qruplaşdıraraq təhlil edir. Əmək, əxlaqi dəyərlər, sosial təbəqələşmə, köhnə və yeni dəyərlərin toqquşması kimi məqamların dərinlən təhlili elmi yenilik olaraq qiymətləndirilə bilər. Eyni zamanda, əsərlərdə xalqın səbirli və dözümlü mübarizəsi, maarifə can atması, qadınların sosial vəziyyəti və ziyalıların cəmiyyətdəki rolu kimi motivlərin kontekstual analizi əsərin elmi yeniliyini şərtləndirir. Bu yanaşma Ağarəhim Rəhimovun nəsr yaradıcılığına yeni baxış bucağı gətirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu mövzu üzrə aparılan tədqiqatın praktik əhəmiyyəti Azərbaycan ədəbiyyatında sosial mövzuların öyrənilməsi və təhlili gənc tədqiqatçılar, pedaqoqlar və müəllimlər üçün dəyərli material rolunu oynamasından ibarətdir. Xalqın gündəlik həyatda üzləşdiyi problemlərin bədii obrazlarda əksi, tədris prosesində ədəbiyyatın sosial və pedaqoji funksiyasının izahı üçün mühüm vəsait kimi istifadə oluna bilər. Eyni zamanda bu tədqiqat nəticələri ədəbiyyat dərslərində sosial-psixoloji aspektlərin öyrənilməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, gənc nəsildə milli-mənəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılması baxımından əhəmiyyətlidir. Yazıçının əsərlərindəki sosial ədalətsizlik, əmək əzabları, təhsil və səhiyyə problemləri, qadın hüquqları kimi məsələlər günümüzdə də aktualdır və sosial maarifləndirmə prizmasından tətbiq oluna biləcək zəngin mənbədir.

Ədəbiyyat

1. Rəhimov, A. Uşaq hekayələri / - Bakı: BQU nəşriyyatı, - 2017. -403 s.
2. Rəhimov, A. Povestlər, hekayələr, düşüncələr / - Bakı: BAPQS, - 2004. – 619 s.
3. Rəhimova, S.A. Ağarəhimin nəsrində şəxsiyyəti dəyərləndirmə // Bakı Qızlar Universiteti Elmi əsərlər, cild 12, - №4, -2021(48), - s.6-13.
4. Rzasoy, S.G. Ağarəhim nəsrində süjet // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi əsərlər, cild 12, - №3, - 2021 (47), -s. 6-12.
5. [http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/808928\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/808928(meqale).pdf)
6. [http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/808928\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elmi_eser_bqu/2020/04/808928(meqale).pdf)

Ş.A. Şükürova**Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın sosial mahiyyətinin bədii inikası****Xülasə**

Məqalədə Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın sosial mahiyyətinin təsviri müzakirə olunur. Ağarəhim Rəhimov Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin və ədəbiyyatşünaslıq elminin görkəmli xadimidir. O, nəsr əsərləri və çoxşaxəli fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə və incəsənətinə böyük töhfələr vermişdir. Nəsr əsərlərində xalqın sosial mahiyyəti, yəni insanların həyat tərz, sosial münasibətləri, mənəvi dəyərləri və sosial proseslərdəki rolu əsas bədii daşlardan biri kimi ön plana çıxır. Ağarəhim Rəhimovun nəsr, insanların gündəlik həyatına, psixologiyasına, tarixi yaddaşına və sosial davranış nümunələrinə dərinlən nüfuz edir. Buna görə də onun işində xalqın sosial-pedaqoji mahiyyətinin əks olunmasının tədqiqatına daxil edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ш.А. Шукурова**Художественная идея социальной сущности народа в прозаических произведениях Агарагима Рагимова****Резюме**

В статье рассказывается об описании социальной сущности народа в прозаических произведениях Агарагима Рагимова. Агарагим Рагимов один из видных представителей азербайджанской литературы. Он является выдающейся фигурой Азербайджанской литературной мысли, литературоведческой науки. Он прославился своими прозаическими произведениями, своей многогранной деятельностью внес большой вклад в Азербайджанскую литературу, науку, искусство. В его прозаических произведениях социальная сущность народа – то есть образ жизни народа, его социальные отношения, его нравственные ценности и его роль в социальных процессах - выдвигается на первый план как один из главных художественных камней. Проза Агарагима Рагимова глубоко проникает в быт, психологию, историческую память и модели социального поведения людей. Поэтому в его творчестве большое значение имеет привлечение к исследованию отражения социально-педагогической сущности народа.

Sh.A. Shukurov

**The artistic idea of the social essence of the people in the prose
works of Agharahim Rahimov
Summary**

The article describes the description of the social essence of the people in the prose works of Agharahim Rahimov. Agharahim Rahimov is one of the prominent representatives of Azerbaijani literature. He is an outstanding figure of Azerbaijani literary thought and literary scholarship. He became famous for his prose works, and made a great contribution to Azerbaijani literature, science, and art through his multifaceted activities. In his prose works, the social essence of the people – that is, the way of life of the people, their social relations, their moral values and their role in social processes - is brought to the fore as one of the main artistic stones. Agharahim Rahimov's prose penetrates deeply into everyday life, psychology, historical memory and models of social behavior of people. Therefore, in his work it is of great importance to involve the reflection of the socio-pedagogical essence of the people in the study.

Redaksiyaya daxil olub: 22.10.2025

AĞARƏHİM RƏHİMOVUN YARADICILLIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Türkan Rəfayıl qızı Feyziyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0005-1803-1977

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.32>E-mail: turkan141turkan@gmail.com

Açar sözlər: Ağarəhim, folklor, motiv, xalq ədəbiyyatı, obraz, dilin rəngarəngliyi, ənənə.

Ключевые слова: Агарахим, фольклор, мотив, народная литература, образ, многообразие языков, традиция.

Key words: Agarahim, folklore, motive, folk literature, image, diversity of language, tradition.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı qədimdən xalqımızın mənəvi yaddaşı, milli ruhunun güzgüsü olub. Min illər boyu yaşayıb bu günə qədər gələn dastanlar, nağıllar, bayatılar, atalar sözləri və xalq mahnıları bizim kimliyimizi qoruyub saxlayıb. Folklor sadəcə əyləncə və ya nağıl demək deyil, o xalqın həyat tərzini, düşüncə tərzini və dünyaya baxışıdır. İnsanlarımızın sevinci, kədəri, həyatda gördüyü ədalətsizliklər, haqq-ədalət axtarışı hamısı bu folklor nümunələrində öz əksini tapıb. Müasir dövrdə də bir çox yazıçılar bu xəzinədən bəhrələnirlər. Onlardan biri də tanınmış pedaqoq, alim və yazıçı **Ağarəhim Nüsrət oğlu Rəhimovdur.**

Ağarəhim müəllim 1948-ci ildə Ucar rayonunun Boyat kəndində anadan olub. Kənd mühtində böyüdüüyü üçün xalqın dilini, düşüncəsini, adət-ənənəsini çox gözəl duyub. Pedaqoji təhsil aldıqdan sonra müəllim kimi fəaliyyətə başlayıb, sonralar isə elmi-pedaqoji sahədə böyük işlər görüb. Onun təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə Bakı Ali Pedaqoji Qızlar Seminariyası yaradılıb, bu müəssisə sonradan Bakı Qızlar Universiteti adlanıb. Uzun illər həmin universitetin rektoru kimi çalışıb, eyni zamanda dərsliklər və metodik vəsaitlər hazırlayıb. Yəni Ağarəhim Rəhimov təkcə yazıçı yox, həm də maarifçi, müəllim və elm adamıdır.

Onun yaradıcılığında əsas diqqət kənd həyatına, insan talelərinə, xalq adət-ənənələrinə və mənəvi dəyərlərə yönəlib. Yazıçı çox zaman sadə kənd adamlarını qəhrəman kimi təqdim edir. Bu qəhrəmanlar nə varlıdır, nə də fəvqəladə gücə malikdir. Amma onların içində böyük bir **vicdan, mərhəmət və ədalət hissi** yaşayır. Elə bu xüsusiyyətlər də onları xalq nağıllarındakı qəhrəmanlara oxşadır. Rəhimovun əsərlərində “xeyirlə şərin mübarizəsi”, “haqqın gec də olsa qalib gəlməsi”, “zəhmətin bəhrə verməsi” kimi motivlər tez-tez rast gəlinir. O, oxucuya göstərir ki, həyat çətin olsa da, dürüstlük və vicdan insanı həmişə ucaldır. Bir hekayəsində kəndli gəncin vicdanı ona yol göstərir, nəticədə o çətinlikləri dəf edib ailəsini, torpağını qoruyur. Bu cür sadə, amma dərin mənalı süjetlər həm oxucuda maraq yaradır, həm də insana mənəvi dərs verir.

Ağarəhim Rəhimovun dili çox təbiidir. O, qəhrəmanlarını elə danışdırır ki, sanki kənd yerində oturub el söhbəti dinləyirsən. Onun yazılarında **atalar sözləri, məsəllər və xalq deyimləri** geniş yer tutur. Bu ifadələr əsərin dilini həm sadələşdirir, həm də ona doğmalılıq verir. Məsələn, “Əyrini düz, düzü əyri göstərmək olmaz” kimi sözlər təkcə bir fikri bildirmir, həm də qəhrəmanın həyat prinsipini göstərir. Oxucu bu cür ifadələrlə həm ibrət alır, həm də öz xalqının hikmətini yenidən xatırlayır.

Rəhimovun yaradıcılığında **xalq mərasimləri və adətləri** xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində toylar, yas mərasimləri, Novruz bayramı kimi hadisələr çox səmimi və təbii şəkildə təsvir

olunur. Yazıçı bu mərasimlər vasitəsilə xalqın birliyini, köklərinə bağlılığını və sevincini göstərir. Məsələn, bir hekayəsində Novruzda kəndin ağsaqqalları ilə gənclərin dialoqu xalq müdrikliyini və nəsillərarası bağları əks etdirir.

Ağarəhim müəllim həm də **xalq şeir formalarından** – bayatı, qoşma, layla və ağı kimi janrlardan məharətlə istifadə edir. Xüsusilə qadın obrazlarının təsvirində bayatların poetik dili onun mətnlərinə duyğusallıq qatır. Bu, oxucuya həm milli ruh verir, həm də emosional təsir yaradır.

Yazıçının əsərlərində **mifoloji təsəvvürlərə** də rast gəlmək mümkündür. Təbiətlə bağlı inanclar, heyvan obrazları, qeyri-adi hadisələr onun hekayələrində xalq nağıllarını xatırladır. Bu da göstərir ki, o, folkloru sadəcə bəzək kimi yox, əsərin ruhuna hopdurur.

Rəhimovun pyeslərində də folklor mühüm yer tutur. Kənd həyatından götürülmüş səhnələr, mərasimlər, mahnılar tamaşanın həm marağını artırır, həm də milli dəyərləri səhnəyə daşıyır. Tamaşa izləyən insan təkcə hadisəni deyil, həm də öz mədəniyyətini görür, tanıyır, qürur hissi keçirir.

Bütün bunlardan aydın olur ki, Ağarəhim Rəhimov folkloru sadəcə mövzu kimi deyil, **əsərlərinin canı və ruhu kimi** istifadə edir. Onun yaradıcılığı folklorla müasir ədəbiyyatın uğurlu sintezidir. Yazıçı folklor vasitəsilə oxucuda milli dəyərləri, insani duyğuları və mənəvi saf düşüncəni oyadır.

Beləliklə, Rəhimovun əsərləri sübut edir ki, folklor keçmişlə bu gün arasında bir körpüdür. Onun yaradıcılığı bu körpünü daha da möhkəmləndirir və xalqın söz xəzinəsini yeni nəsillərə çatdırır. O, folkloru həm ədəbi bəzək kimi, həm də **tərbiyəvi vasitə** kimi görür. Bu səbəbdən də Ağarəhim Rəhimov Azərbaycan ədəbiyyatında milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına böyük töhfə verən yazıçılardan biri sayılır.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan ədəbiyyatında folklor motivlərinin öyrənilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki xalq ədəbiyyatımız milli kimliyimizi, düşüncə tərzimizi və dünyagörüşümüzü əks etdirir. Ağarəhim yaradıcılığında da folklor motivlərinə tez-tez rast gəlinməsi bu mövzunun aktuallığını artırır. Onun əsərlərində xalqın söz yaradıcılığı, adət-ənənələri və milli dəyərləri özünəməxsus tərzdə ifadə olunmuşdur. Bu gün gənclərin ədəbiyyata marağının azaldığı bir vaxtda folklor elementlərinin müasir yaradıcılıqda necə yaşadığını araşdırmaq vacib məsələdir.

Problemin elmi yeniliyi. Bu mövzunun elmi yeniliyi ondadır ki, Ağarəhim əsərlərində folklor motivləri ayrıca bir istiqamət kimi sistemli şəkildə az aşkar olunub. Onun yaradıcılığını xalq ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaq həm yeni elmi nəticələr ortaya çıxarır, həm də ədəbiyyatşünaslıqda mövcud boşluğu doldurur. Burada əsas yenilik ondan ibarət olmuşdur ki, müəllifin folklordan necə bəhrələndiyi, xalq düşüncəsini müasir ədəbiyyatla necə birləşdirdiyi konkret nümunələr əsasında işıqlandırılır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu araşdırma tələbələr, müəllimlər və ümumiyyətlə ədəbiyyatsevərlər üçün faydalı ola bilər. Çünki folklor motivlərinin öyrənilməsi milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasına və gənc nəsllə çatdırılmasına xidmət edir. Məqalənin nəticələri dərslərdə, elmi məqalələrdə, konfranslarda istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, folklor motivlərinin müasir ədəbiyyatda yaşadığını göstərmək həm ədəbiyyata marağı artırır, həm də gənclərdə milli dəyərlərə bağlılıq yaradır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatında folklor ənənələri. Bakı: Elm, 2012.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Folklor. Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2009.
3. Əliyev M. Folklor motivlərinin müasir ədəbiyyatda rolu. Bakı: Şərq-Qərb, 2015.
4. Qasımzadə Y. Azərbaycan nəsr və folklor. Bakı: Maarif, 2008.
5. Rəhimov A. Müxtəlif publisistik və bədii yazıları.

T.R. Feyziyeva

Ağarəhim yaradıcılığında folklor motivləri nümunələri Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının diqqətəlayiq nümayəndələrindən biri olan pedaqoq, yazıçı və publisist Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında folklor motivlərinin yeri və rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Folklor xalqın tarixi yaddaşını, müdrikliyini və mənəvi dəyərlərini özündə yaşadan zəngin bir mənbədir və Rəhimov da bu qaynaqlardan bəhrələnərək əsərlərinə milli ruh və orijinallıq gətirmişdir. Onun nəsr, pyes və esselərində xalq nağılları, epik ənənələr, atalar sözləri, məsəllər, qədim adət-ənənələr, həmçinin bayatı kimi lirik janrlar geniş şəkildə istifadə edilir. Bu folklor elementləri yazının bədii dilini və ifadə üslubunu daha da zənginləşdirir, obrazların xarakterində və hadisələrin təsvirində xüsusi rəngarənglik yaradır. Beləliklə, tədqiqatdan aydın olur ki, Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında folklor milli kimliyin, tarixi yaddaşın və mədəni irsin müasir ədəbiyyatla vəhdətini təmin edən mühüm vasitədir.

Т.Р. Фейзийева

Примеры фольклорных мотивов в творчестве Агарахима Резюме

В данной статье рассматривается роль фольклорных мотивов в творчестве Агарахима Рагимова, известного азербайджанского педагога, писателя и публициста. Фольклор, как коллективная память и мудрость народа, является важной частью его прозы, пьес и эссе. Рагимов использует народные сказки, эпические элементы, пословицы, поговорки, обычаи и лирические формы, такие как байаты, в своих произведениях. Эти элементы обогащают художественное выражение его работ, усиливают морально-воспитательное значение и сохраняют национальную идентичность Азербайджана. Исследование подчеркивает, что фольклор в произведениях Рагимова служит не только эстетическим средством, но и педагогическим и культурным инструментом, обеспечивая преемственность национальных ценностей в современной литературе.

T.R. Feyziyeva**Examples of folklore motifs in Agharahim's work
Summary**

A prominent Azerbaijani pedagogue, writer, and publicist. Folklore, as the collective memory and wisdom of the people, is an essential part of his prose, plays, and essays. Rəhimov incorporates folk tales, epic elements, proverbs, sayings, customs, and lyrical forms such as bayatis into his works. These elements enrich his artistic expression, enhance the moral and educational value of his writings, and preserve Azerbaijani national identity. The study emphasizes that folklore in Rəhimov's works serves not only as an aesthetic device but also as a pedagogical and cultural tool, ensuring the continuity of national values in contemporary literature.

Redaksiyaya daxil olub: 07.10.2025

OLDOS HAKSLİNİN “YENİ CƏSUR DÜNYA” ƏSƏRİNDƏ TEXNOLOJİ NƏZARƏTİN ETİK NƏTİCƏLƏRİ

Nübar Məcid qızı Ağalarova

Xəzər Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı

ORCID: 0009-0005-7055-7984

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.33>

E-mail: Nubar.Agalarova@khazar.org

Açar sözlər: texnoloji nəzarət, etika, distopiya, azadlıq, süni xoşbəxtlik

Ключевые слова: технологический контроль, этика, дистопия, свобода, искусственное счастье

Key words: technological control, ethics, dystopia, freedom, artificial happiness

Bu məqalə Oldos Hakslinin “Yeni Cəsur Dünya” əsərində texnoloji nəzarətin etik nəticələrini təhlil edir, texnologiya ilə yaradılan xoşbəxtliyin azadlığı, fərdiliyi və mənəvi dəyərlərin necə aradan qaldırdığını göstərir. Hakslinin distopiyasında cəmiyyət tamamilə “icma, bərabərlik, sabitlik” üzərində qurulub ki, bu da genetik mühəndisliyi, hipnopaediya və hissləri məhdudlaşdıran soma adlı dərmanın müntəzəm istifadəsini əhatə edən texnoloji yeniliklərdən istifadə etməklə əldə edilə bilər. Əsərdəki əsas məqamların araşdırılması vasitəsilə bu məqalə göstərir ki, texnoloji nəzarət və manipulyasiya nəticəsində insan şəxsiyyətinin, azad iradənin, etik dəyərlərin və mədəniyyətin məhv edilməsi bu günkü müasir dünyada geniş şəkildə müzakirə olunan məsələlərdəndir.

XXI əsrdə baş verən texnoloji inkişaf həyat, insanlıq və əxlaq haqqında olan anlayışımızı dəyişdirib. Süni intellektin, genetik mühəndisliyinin və nəzarət sistemlərinin insan həyatı və davranışı üzərində daha çox güc qazandıqca, nəzarət, azadlıq və etik məsuliyyətlə bağlı suallar meydana gəlir. Ədəbiyyat tez-tez bu narahatlıqları qabaqcadan hiss edir və xüsusən distopik ədəbiyyat texnoloji nəzarətin qaranlıq nəticələrini araşdırır. 1932-ci ildə, Oldos Hakslinin “Yeni Cəsur dünya” romanı ədəbiyyat tarixində yeni bir səhifə açdı. 1959-cu ildə Haksli “Yeni Cəsur Dünya” romanına görə Amerika İncəsənət və Ədəbiyyat Akademiyasının Fəxri Mükafatını qazandı. Distopik ədəbiyyatın ən məşhur romanlarından biri olan “Yeni Cəsur Dünya”-da Haksli, Bokanovski Prosesi və Pavlov şərtləndirməsi vasitəsilə sabitlik üçün tərtib edilmiş bir cəmiyyət yaradır. Roman, 2540-cı ildə Dünya Dövlətində London şəhərinin təsviri ilə başlayır. Burada vətəndaşlar süni şəkildə olaraq butulkalarda yetişdirilir və doğulduqdan etibarən, fərdlər xüsusi kastalara genetik olaraq dizayn edilir və uşaqlıqdan beyin yuma proqramları istifadə edilərək onların intellekt və cəmiyyətdə vəzifələri əvvəlcədən müəyyən edilir. Dünya Dövlətində həyat rahat və asandır. Hər kəs müəyyən edilmiş nizamla ciddi şəkildə riayət edir. Bu yerdə Forda Tanrı kimi ibadət olunur. Emosional narahatlıq, intellektual maraq, ailəvi bağlar və incəsənət aradan qaldırılır, insanlara sevinc və zövq gətirmək üçün istifadə olunan dərman-Soma, hər kəsin istəyi ilə istənilən vaxt sonsuz miqdarda təqdim olunur.

Texnologiya ilə yaradılmış süni xoşbəxtlik: Əsərdə əsas etik məsələlərdən biri azadlığın boğulmasıdır. “Yeni Cəsur Dünyada” texnologiya sayəsində insanların taleləri öncədən proqramlaşdırılır və onlar bu proqram çərçivəsindən kənara çıxa bilmirlər. Bu cəmiyyətdə insanların azad olmalarına gərək qalmır, çünki onlar öz həyat tərzləri ilə çox məmnundurlar. Soma

gündəlik həyatda istifadə olunan bir dərmandır və bu maddə mənfi yan təsirlərdən məhrumdur. Vətəndaşlar təşviqedicə situasiyalarla qarşılaşdıqda, öz beyinlərini təzələmək üçün onlara “soma istirahəti” etmələri tövsiyə edilir. Həmçinin, onlar “həmrəylik xidməti” adlanan mütəmadi toplanışda iştirak edirlər və insanlar bir araya gələrək soma qəbul edirlər. Bu maddə həmçinin vətəndaşları Dünya Dövlətindəki çətinliklərdən xəbərsiz saxlamaq, onları məmnun etmək və narazılıq ya da üsyan hisslərini dayandırmaq üçün bir vasitə kimi fəaliyyət göstərir; “həmişə əlinizin altında soma, şirin soma həbləri var. Yarım qram qəbul et və özünə fasilə ver. Bir qram qəbul et, daha dərinliyə baş vur. İki qram səni möhtəşəm Şərqin rüyalarına, üç qram isə səni Aya, fəzanın xoşbəxt qaranlıq əbədiyyətinə aparar” (Yeni Cəsur Dünya, s.64). Soma, insanları sadəcə olaraq, problemləri və ya hiss etdikləri hər hansı bir mənfi emosiyaları düşünmək məcburiyyətində qalmaqda başqa bir reallığa aparır. Bu insanlar mənfi olmayan heç bir şey haqqında fikirləşmirlər və buna görə də, dərin düşünmə bilmirlər. Əsərin digər qəhrəmanlarından fərqli olaraq Bernard əsil azadlığın necə olduğunu dadmaq istəsə də o bu cəmiyyətin qanunlarından kənara çıxmağa bilmir: “əgər mən qul kimi formalaşdırılmaq əvəzinə bacarsaydım və ya azad olsaydım” deyərək o, Lenaynaya azad olmaq istəməzdinmi sualını verdikdə Lenayna belə cavab verir: “Mən onsuz da azadam. Sevinməkdə, kef çəkməkdə azadam. İndi hamı xoşbəxtidir” (Yeni cəsur Dünya, səh 93). Yalnız sistemdən kənarda yetişən Vəhşi Con aydın bir etik etirazı ifadə edir. Vəhşi Con insanlığı maşınlarla çevrilməkdən xilas etmək və onları oyatmaq qərarına gəlir, çünki o düşünür ki, bu soma təhlükəlidir, insanların azadlığını məhdudlaşdırır və hətta insanları köləyə çevirir. O, həmçinin hesab edir ki, insanları somanın təsirindən azad edərək onları azad edə bilər: “Doğrudanmı, siz azad olmaq, insan olmaq istəmirsiniz? Yoxsa siz azadlığın, insan olmağın nə olduğunu başa düşmürsünüz? Başa düşmə bilmirsiniz? Mən bunu sizə başa salaram və istəməsiniz də, sizi azad edəcəyəm”. (Yeni Cəsur Dünya, s.204) Onun mənəvi vasitəçiliyi nəticədə cəmiyyət tərəfindən rədd edilir və onun intiharı tam şərtlənmiş bir dünyada etik yaşayışın mümkünsüzlüyü haqqında qaranlıq bir şərhə çevrilir.

Azad iradənin ləğvi və manipulyasiya; insanların azadlığını boğan səbəblərdən biri də onların heç vaxt yalnız qalmamasıdır. Vəhşi Con ilə söhbət edərkən, həkim ona belə deyir: “Bizim cavanlar hissiyyət kinozallarında əylənə bilirlər. Xəlvətə çəkilməklə bağlı əyləncələr bizdə təşviq edilmir” (Yeni Cəsur Dünya, s.160). Bu cəmiyyət tənha qalmağı təşviq etmir, çünki insanlar tək qaldıqda öz daxili düşüncələrinə qapılı və daha dərin düşünə bilirlər. Həmçinin təkbaşına qalmaq hökumətin insanların fəaliyyətlərini tənzimləməsinə çətinləşdirə bilər. Bu səbəbdən bütün tək fəaliyyətlər qadağan edilir və nifrət hissi ilə baxılır. Bernarddan danışarkən Lenaynanın dostu Fanni “o, vaxtının çoxunu tək keçirir- tək” cümləsini dəhşətlənərək qeyd edir. Əgər insanlar hər zaman başqalarının yanında olmağa məcbur edilərlərsə onların heç vaxt müxalif hərəkətlər etmək imkanı olmayacaq. Tənha olmaq əleyhinə aparılan bu təbliğat əslində Dünya Dövlətinin öz vətəndaşlarının daimi görünməsinə təmin edən bir metoddur.

Dünya dövlətində cəmiyyət kasta sistemi üzərində qurulmuşdur. Hər bir sinif fərqli rənglərlə müəyyən edilir. Əsas siniflərə Alfalar, Betalar, Qammalar, Deltalar və Epsilonlar daxildir. Kasta sistemi sosial sabitliyi və nəzarəti təmin etmək, fərdləri doğuşdan etibarən müəyyən rollara uyğun təyin etmək, eyni zamanda əvvəlcədən müəyyən edilmiş kateqoriyalar əsasında onların incəsənət və yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə yaradılmışdır. Alfa embrionları Dünya Dövlətində liderlər və ziyalılar olmaq üçün yaradılmış, hər bir sonrakı kasta

bir qədər azaldılmış fiziki və intellektual imkanlara malik olmaq üçün şərtləndirilir. Qeyri-intellektual sinif kimi təsnif edilən deltalar, kitablar kimi bilik mənbələrinə qarşı nifrət inkişaf etdirməyə şərtlənirlər. Bir misalda, direktor tibb bacılarına körpələri hazırlanmış çiçəkləri və kitabları görə biləcəkləri yerə yerləşdirməyi tapşırır. Uşaqlar bu cəlbədicə əşyalara tərəf sürünməyə başlayanda direktor onlara çatdıqda elektrik cərəyanının vurulması üçün signal verir. Bu, onların üzlərinin sıxıntı içində əyilməsinə səbəb olur, onlara gözəllik, ədəbiyyat və təbiət axtarışlarından qaçmağı effektiv şəkildə öyrədir. Sosial sabitliyi təmin etmək üçün olan digər üsul hipnopaediya, yəni yuxuda olarkən tədris etmə metodudur. Uşaqlıqdan insanların “Hər kəs hamıya aiddir” və “Təmir etməkdən daha yaxşı bitirməkdir” kimi şüarlarla qidalanması təmin edilir. Bu mesajlar şüurlu şəkildə fərqiində olmadan istəkləri, düşüncələri və sədaqətləri formalaşdırır. Bu texnika əlaqi düşüncə imkanını aradan qaldırır. Bu onu göstərir ki, Həksli dünyasında insanlar yetişdirilmir – onlar proqramlaşdırılır. “Yeni Cəsur Dünya”-da hökumət və Mustafa Mond kimi liderlər vətəndaşlarının sistemə ürəkdən inanmasını təmin edən diqqətli beyin yuyulması yolu ilə problemsiz və asan işləyən bir cəmiyyəti qururlar. Hipnopediya metodundan istifadə edərək vətəndaşlarını bəzi şeylərə inanmağa məcbur edir. Məsələn, Beta sinifinə aid olan uşaqlar gecə yuxuda Epsilonlar onlardan da pisdir. Onlar səfehdir, nə yazmaq, nə də oxumaq bilirlər... Nə yaxşı ki, mən Betayam” (Yeni Cəsur Dünya, s.41). Bu, hökumətin vətəndaşlarının ətrafdakı şeyləri qiymətləndirmələrinin qarşısını almaq üçün istifadə etdiyi bir metoda çevrilir. Bu fikirlər onlara erkən yaşdan aşılındığı üçün heç kim onları sual etməyə düşünmür. Buna görə də, heç bir refleksiya və ya təhlil yoxdur. Məsələn, beta sinfinin heç bir üzvü dayanıb düşünmür ki, “nə üçün epsilonlar o qədər pisdir? Mənim beta olmağım niyə yaxşıdır?” Bu insanlara sadəcə inanmağı və sual etməməyi öyrədilir. Öz vəziyyətlərini qiymətləndirmə qabiliyyətinin olmaması hökumətə gizli və incə təzyiqlərini davam etdirmək imkanı verir.

Əsl insan münasibətlərinin texnologiya ilə əvəz olunması: Bu əsər texnoloji sistemlərin ənənəvi etik çərçivələri necə dağıtdığını araşdırır. Yeni cəsur dünyada “hər kəs başqalarına aiddir”, tək-həyat yoldaşı olmaq və ya monoqamiya qeyri-normal hal kimi qəbul edilir. Həksli romanının ön sözündə nikah haqqında yazmışdır: bir müddət sonra evdə it saxlamaq üçün pulla alınan icazə kimi, nikah bağlamağa da bir illik icazə almaq lazım gələcəyini proqnozlaşdırır. Eyni anda bir neçə sevgiliyə sahib olmaq, indi bir neçə heyvana sahib olmaq qədər qanuni olacaq. Dünya Dövlətində sevgi qadağandır, çünki bu güclü emosiyalara səbəb ola və sosial sabitliyi təhlükə altına ala bilər. Əsərdə ailə anlayışı tamamilə ləğv olunub. Sevgi, ana-övlad münasibətləri və səmimi bağlar yoxdur. İnsanlar arasındakı münasibətlər texnoloji və ideoloji nəzarət altındadır. Burada insanın təbii emosional ehtiyaclarını süni şəkildə bastırmaqla mümkün olur. Valideynlik pis bir şeyə çevrilmişdir. Uşaqlar süni olaraq dünyaya gəldikləri üçün valideyn sevgisindən məhrumdurlar. Ana termini indi utancvericidir. Bu dünyada ailə, ana kimi sözlər insanlara yad və qeyri-etik kimi səslənir və monoqamiyaya qarşı çıxılır. Lenayna ana olmağı ədəbsiz hesab edir. O, iki gənc qadının uşaqlarını əmizdirməsi mənəviyyatını qorxu ilə qarşıladı və üzünü döndərdi. O, heç vaxt həyatında bu qədər ədəbsiz bir şey görməmişdi. İnsanlar diridoğan anaya malik olmağı və ailədə yaşamağın necə nəlayiq olduğunu düşünlər. Mustafa Mond öz nitqində “doğma ev” deyilən bir məfhum olduğunu və onun necə iyrənc və mənfur olduğunu izah edir: “Fiziki baxımdan olduğu kimi, doğma ev elə mənən də iyrənc və mənfur idi. Psixoloji cəhətdən ora çirkəb quyusu idi. Bir araya sıxılmış talelərin qarşılıqlı ixtilafından qızmış, mənəvi duyğulardan üfunət qoxuyan dovşan yuvasını xatırladırdı. Ağlını itirmiş kimi

öz uşaqları üstündə əsən ana, eynən balalarını himayə edən pişik kimi” (Yeni cəsur dünya, s. 49) Beləliklə, Həksli bu soyuq cəmiyyətin altında gizli bir etika boşluğu olduğunu, texnologiyanın insani münasibətləri əvəz edə bilməməsini və emosional bağlar olmadan cəmiyyətin mənəvi baxımdan dağılmağa məhkum olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Mədəniyyətin və incəsənətin məhdudlaşdırılması: Etik problemlərdən biri də hər bir fərdin öz yaradıcılığını və düşüncəsini sərbəst ifadə etmək hüququna malik olmamasıdır. Buna görə də “Yeni Cəsur Dünya”da incəsənət məhv edilir; Şekspir, klassik poeziya və dərin musiqi kimi emosional sənətlər qadağandır, çünki onlar köhnə hesab olunurlar. Vəhşi Con Mustafa Mondan niyə Şekspirin oxunması qadağan olunduğunu soruşanda, Mustafa Mond cavab verir: “Çünki bu köhnədir, bu əsas səbəbdir. Burada köhnə şeylərə heç bir ehtiyacımız yoxdur. Biz adamlarımızın köhnə şeylərə aludə olmasını istəmirik. Onları yeniliklər cəlb etməlidir” (Yeni Cəsur Dünya, 209). Digər tərəfdən Mustafa Mond düşünür ki, incəsənət güclü emosiyalar yaradır ki, bu da qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər və incəsənət sabitliyi əldə etmək üçün qurban verilməlidir; “Amma sabitlik xatirinə biz qurbanlara gedirik. Biz seçim qarşısında qaldıq; bir zamanlar yüksək incəsənət adlandırılan məhfumla xoşbəxtlik arasında. Biz yüksək incəsənəti qurban verdik. Əvəzində bizim duyğulu filmlərimiz var” (Yeni Cəsur Dünya, s.211) “Yeni Cəsur Dünyada” insanların özlərini ifadə etməsi yol verilməzdir. Bernard və istedadlı yazıçı Helmholtz Vatson kimi personajlar, real hisslərdən məhrum bir cəmiyyət içində yaradıcılıq qabiliyyətlərini istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Həm Bernard, həm də Helmholtz özlərini kənarda qalanlar kimi hiss edirlər, gerçək hisslər yaşamaq arzusundadırlar, amma öz həqiqi hisslərini ifadə etməkdə məhdudlaşdırılmış hiss edirlər. Bunun riskli olduğunu başa düşürlər, çünki onlar daim izlənilir və eşidilmək təhlükəsi altındadırlar. Helmholtz deyir: “Bəzən duyduğum qəribə bir hissi düşünürəm, əhəmiyyətli bir şey demək və bunu demək gücüm olduğunu hiss edirəm, amma bu nədir bilmirəm və bu gücdən heç bir şəkildə istifadə edə bilmirəm” (Yeni Cəsur Dünya, s.75). Nəticədə, burada sənət başqa bir idarəetmə alətinə çevrilir. İncəsənət universal insan hisslərinin, məsələn, tənhəlik, həsrət və məqsəd axtarışı kimi göstərilir. “Yeni Cəsur Dünya”da, yalnız Vəhşi Con yaşadığı süni, steril cəmiyyətdən fərqli olaraq öz arzusunu ifadə etmək üçün Şekspirin əsərlərindən istifadə edir və əsil insani dəyərlərə malik olan bir cəmiyyətdə yaşamaq istəyir. Onun vurğuladığı kimi “Mən rahatlıq istəmirəm. Mən Allahla, poeziya, əsl təhlükələrlə üzləşmək, azadlıq, xeyirxahlıq və günahla yaşamaq istəyirəm” (“Yeni Cəsur Dünya”, s.230). Gerçək həyata olan bu həsrət, azadlığın mühəndis xoşbəxtliyi ilə əvəzlənmiş bir cəmiyyətin mənəvi dəyərini açıqlayır.

Nəticədə Oldos Həkslinin “Yeni Cəsur Dünya” əsəri texnologiyanın və digər yeni ideyaların insan həyatını yaxşılaşdırmaq üçün deyil, onu idarə etmək və insanlıqdan çıxarmaq üçün istifadə edildiyi distopik bir gələcəyi təqdim edir. Əsər, soma ilə yaradılmış süni xoşbəxtliyi real insani hisslərdən, sabitliyi azadlıqdan və rahatlığı həqiqətdən üstün tutmağın etik təhlükələrini göstərir. Bu araşdırma göstərir ki, Həksli bu roman vasitəsilə təkcə texnologiyanın özünü qarşı çıxmır eyni zamanda ondan sui istifadənin etik nəticələrini də tənqid edir. Dünya Dövlətinin vətəndaşları ağrı və iztirablardan azaddırlar, lakin onlar tam bir insan mövcudluğu üçün vacib olan məqsədlilik, düşüncə və sevgi kimi keyfiyyətlərdən məhrumdurlar. Biotexnologiya və rəqəmsal nəzarətin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə “Yeni Cəsur Dünya” ciddi bir etik xəbərdarlıq olaraq qalır. Bu, oxucuları texnologiyanın nəyə qadir olduğunu deyil, eyni zamanda onun nə etməli olduğunu və hansı mənəvi qiymətə başa gələcəyini düşünməyə çağırır. Beləliklə, roman

göstərməyə çalışır ki, düzgün texnoloji irəliləyişlər azadlıq, ləyaqət və etik dəyərləri qorumaqla həyata keçirilməlidir.

Problemin aktuallığı. Bu əsərin yazılmasından 93 il keçsə də texnoloji inkişafın insan həyatına dərin təsirlərini araşdırmaq müasir dövrün də əsas məsələlərindən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. “Yeni Cəsur Dünya” əsərindəki texnoloji nəzarət formalarının müasir etik məsələlərlə – süni intellekt, genetik dəyişikliklər və fərdi azadlığın məhdudlaşdırılması ilə əlaqələndirilməsindədir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə texnoloji nəzarətə dair etik düşüncəni gücləndirir və süni intellekt, genetik müdaxilə, rəqəmsal nəzarət kimi sahələrdə qərarların verilməsində istinad mənbəyi ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Oldos Haksli “Yeni Cəsur Dünya”.
2. Lela Zhamurashvili. “Dehumanized society in Aldous Huxley’s Brave new world”. 2014.
3. Molly Keisman. Power and Control in Brave New World and 1984, Denison University. 2016.
4. Bursha Aslan. “Escaping from modern chaos; Brave New World”, JOMOPS-2020/ Volume; 1/Issue; 2, 2020.
5. Hanyue Kuang. Deconstructing Utopia: Discussion of the Theme of Brave New World, Boston College, Boston, 02101-02117, America. 2022.

N.M. Ağalarova

Oldos Hakslinin “Yeni cəsur dünya” əsərində texnoloji nəzarətin etik nəticələri Xülasə

Bu məqalə Oldos Hakslinin “Yeni Cəsur Dünya” əsərində texnoloji nəzarətin etik nəticələrini təhlil edir, texnologiya ilə yaradılan xoşbəxtliyin azadlığı, fərdiliyi və mənəvi dəyərlərin necə aradan qaldırıldığını göstərir. Hakslinin distopiyasında cəmiyyət tamamilə “icma, bərabərlik, sabitlik” üzərində qurulub ki, bu da genetik mühəndisliyi, hipnopaediya və hissləri məhdudlaşdıran soma adlı dərmanın müntəzəm istifadəsini əhatə edən texnoloji yeniliklərdən istifadə etməklə əldə edilə bilər. Əsərdəki əsas məqamların araşdırılması vasitəsilə bu məqalə göstərir ki, texnoloji nəzarət və manipulyasiya nəticəsində insan şəxsiyyətinin, azad iradənin, etik dəyərlərin və mədəniyyətin məhv edilməsi bu günki müasir dünyada geniş şəkildə müzakirə olunan məsələlərdəndir.

Н.М. Агаларова**Этические последствия технологического контроля в романе Олдоса Хаксли
“О дивный новый мир”****Резюме**

Эта статья анализирует этические последствия технологического контроля в произведении Олдоса Хаксли “О дивный новый мир”, демонстрируя, как созданное технологией счастье уничтожает свободу, индивидуальность и моральные ценности. В дистопии Хаксли общество полностью построено на “сообществе, равенстве, стабильности”, что может быть достигнуто с помощью технологических новшеств, включающих регулярное использование генетической инженерии, гипнопедии и препарата под названием сомы, который ограничивает чувства. Через исследование ключевых аспектов произведения эта статья показывает, что уничтожение человеческой индивидуальности, свободной воли, этических ценностей и культуры вследствие технологического контроля и манипуляции является одной из широко обсуждаемых тем в современном мире.

N.M. Agalarova**The ethical implications of technological control in Aldous Huxley's
“Brave New World”****Summary**

This article analyses the ethical implications of technological control in Aldous Huxley's “Brave New World”, demonstrating how the happiness created by technology undermines freedom, individuality, and moral values. In Huxley's dystopia, society is entirely built on “unity, togetherness, stability”, which can be achieved using technological innovations that involve genetic engineering, hypnopaedia, and the regular use of a drug called soma that limits emotions. Through the examination of key points in the work, this article shows that the destruction of human personality, free will, ethical values, and culture as a result of technological control and manipulation is among the issues widely discussed in today's modern world.

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2025

**AKADEMİK YAZI ZAMANI ƏSAS PARAQRAFLARIN YAZILMASI
ÇƏTİNLİKLƏRİ****Mirsadiq Mircəfər oğlu Cəfərov**

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllim

ORCID: 0009-0007-9939-9996<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.34>**E-mail:** mirsadiqcafarov@adu.edu.az**Açar sözlər:** yazı, akademik, intellektual, arqument, neytral, obyektiv, dəqiqlik, üslub**Ключевые слова:** письмо, академический, интеллектуальный, аргумент, нейтральный, цель, точность, стиль**Key words:** writing, academic, intellectual, argument, neutral, objective, accuracy, style

Akademik yazı və ya elmi yazı, ilk növbədə, müəyyən bir akademik üslubun standartlarına uyğun olaraq akademik işin bir hissəsi kimi hazırlanmış yazıdır, o cümlədən: təbiət elmləri və ya sosial elmlər müəssisələrində empirik sahə işləri və ya tədqiqatlar haqqında hesabatlar, alimlərin təhlil etdiyi, yeni nəzəriyyələr təklif etdiyi və ya arxivlərdən şərhlər hazırladığı monoqrafiyalar akademik yazı formasında yazılır. [1]

Akademik yazı adətən daha rəsmi formadan istifadə edir və xüsusi konvensiyalara əməl edir. Akademik yazının mərkəzində onun mətnlərarası olması və ya digər akademik işlərə ciddi sitat gətirmək və ya istinad etməklə mövcud elmi söhbətlərlə məşğul olmaq durur ki, bu da yazının daha geniş diskurs cəmiyyətində iştirakını təmin edir. Bununla belə, akademik yazının dəqiq üslubu, məzmunu və təşkili konkret janr və nəşr üsulundan asılı olaraq dəyişə bilər. Bu dəyişikliyə baxmayaraq, bütün akademik yazılar bəzi ümumi xüsusiyyətlərə malikdir, [2] o cümlədən intellektual dürüstlüyə sadıqlıq, biliyin inkişafı və intizam metodologiyalarının ciddi şəkildə tətbiqi özünü büruzə verir.

Akademik yazıda çox vaxt şərti olaraq “yazıçı(lar)ın tədqiqatda israrlı, açıq fikirli və nizam-intizamlı olduğuna dair sübutlar” ilə xarakterizə olunan nəsr qeydləri var.

Akademik yazı elmi araşdırmaların, fikirlərin və nəticələrin ciddi, sistemli və rəsmi əsas məqsədi oxucunu məlumatlandırmaq, arqumentləndirmək və ya elmi müzakirəyə töhfə verməkdir.

Akademik yazının əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Rəsmi üslub — şəxsi, emosional ifadələrdən uzaq, neytral və obyektiv dil işlədilir.
2. Dəqiqlik və aydınlıq – fikirlər qarışıq olmamalıdır və terminlər dəqiq seçilməlidir.
3. Struktur — giriş, əsas hissə və nəticə kimi bölmələrə ayrılır. Məqalə, esse, diplom işi və dissertasiya bu prinsiplə yazılır.

4. Elmi arqumentasiya — iddialar, faktlar, nümunələr və mənbələri əsaslandırılır.

5. Sitat gətirmə və istinad – istifadə olunan mənbələr göstərməlidir.

6. Neytrallıq — şəxsi mülahizələrdən çox elmi faktlara əsaslanır və s.

Akademik yazı üçün dəqiq mövzu müəyyənləşdirilir, plan qurulur, sadə anlaşıqlı, lakin elmi dildən istifadə edilir, hər fikir fakt və ya mənbə ilə əsaslandırılır və sonda oxucu üçün dəyər yaradan nəticələr çıxarılır.

Akademik yazı elmi bilik yaratmaq, mövcud bilikləri təhlil etmək və nəticə çıxarmaq üçündür.

Digər yazı növləri bəzən yalnız məlumat vermək, əyləndirmək və ya şəxsi fikri ifadə etmək məqsədi daşıya bilər. Daha sonra digər yazılar bədii obrazlı ifadələr, metaforalar, emosional təsvirlər işlədilir, çox vaxt şəxsi təcrübələr və düşüncələr üzərində qurulur, istinad vacib olmur. Akademik yazının oxucu kütləsi əsasən alimlər, tədqiqatçılar, tələbələr və akademik ictimaiyyət üçündür.

Akademik yazı nə üçün vacibdir soruşsaq belə cavab vermək olar ki, bu yazı vasitəsilə yeni tədqiqat nəticələri və elmi biliklər gələcək nəsillərə çatdırılır, tələbələr və tədqiqatçılar elmi düşüncə tərzini formalaşdırır. Beynəlxalq əməkdaşlıq və elmi müzakirələr üçün universal vasitədir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər kəsin fikri öz adına aid edilir və beləliklə plaqiatın qarşısı alınır.

Təsviri yazı zamanı paragrafın yazılması

Akademik yazıda (Discriptive Writing) təsviri yazı hər hansı bir şəxsi, əşyanı, hadisəni, təbiət mənzərəsini və ya hissi detallı şəkildə oxucunun gözündə canlandırmaq məqsədi ilə yazılan yazı növüdür. Onun xüsusiyyəti obrazlılıq təsvir gücü və detallara diqqətdir.

Təsviri yazıda bədii təsvir vasitələrindən (epitet, bənzətmə, metafora və s.) istifadə olunur. Məqsəd oxucunun təsəvvüründə canlı bir mənzərə yaratmaqdır. Təsvir olunan obyekt bütün xüsusiyyətləri ilə təqdim edilir; rəngi, forması, ölçüsü, hərəkəti, səsləri və s. yazı müəllifin duyğularını, gördüyünə münasibəti də əks etdirə bilər.

Təsviri yazıda təbiət təsviri, məsələn, dağ mənzərəsi, meşə, dəniz, gün batması və s. təsvir oluna bilər.

Şəxs təsvir olunarkən onun zəhəri görünüşü, davranışı, xarakteri təsvir olunur.

Məkan və əşya təsviri zamanı — ev, küçə, məktəb, otaq və ya istənilən əşya təsvir oluna bilər.

Hadisə və vəziyyət təsvir olunarkən, məsələn, toy mərasimi, bayram, döyüş səhnəsi, gündəlik bir anın təsviri və s. təsvir oluna bilər.

Tələbələrimdən biri – My Father — başlıqlı şəxsin təsviri yazını bu cür yazmışdır:

My Father

My father is one of the ideal parents in the world. He is 47 years old, but looks quite young. He is tall, brunette man with short hair, little chesnut - coloured eyes, thin lips and round face. My father is a funny person and likes telling jokes. He is X-ray doctor in the Central Oil Hospital and also he is a charitable person among his colleagues. Every month he holds free medical examination for one chosen person who is in need. He loves his job and enjoys healing the parents. First of all, he loves his two children very much and tries to do everything that we ask.

Secondly, he is more like a friend to us and we share our secrets with him.

Certainly, it is the best feature that I like about him. As you see, my father is a perfect person I have ever seen. (IV kurs tələbəsi Jahangirli Narchichek, 31 oktyabr, 2019)

Yuxarıda qeyd olunmuş təsviri yazıda birinci cümlə mövzu cümləsi (topic sentence) ilə başlanılır, çünki bu cümlə məna etibarlı ilə izah olunmalıdır, yəni nəyə görə deyilir ki, “Mənim atam dünyada ideal valideynlərdən biridir”. Akademik yazının xüsusiyyətinə görə təsviri yazı zamanı birinci növbədə təsvir olunan şəxsin görünüşü, sonra onun xarakteri, daha sonra fəaliyyəti göstərməlidir. Paragrafın birinci cümləsi olan mövzu cümləsində iki hissə — dəqiq mövzu (limited topic) və nəzarətdə olan fikir (controlling idea) mövcud olduğuna görə və həmin

fikrin doğruluğunu təsdiq etmək üçün ən azı üç əsas gətirilməlidir, yəni nəyə görə deyilir ki,” Mənim atam dünyanın ideal valideynlərindən biridir”. Sonuncu cümlə isə yekun cümlə hesab olunur və nəticə etibarlı ilə birinci cümlədə ifadə olunmuş fikri təsdiq etmək üçün yazılır.

Nəqli yazı zamanı paraqrafın yazılışı

Akademik yazıda nəqli yazı paraqrafı (narrative writing) hadisəni, prosesini və ya bir təcrübəni ardıcılıqla, məntiqi quruluşla təqdim etmək məqsədi daşıyır. Belə paraqrafda əsas məqsəd oxucuya hadisələrin gedişini aydın şəkildə çatdırmaqdır.

Nəqli yazı paraqrafının aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri vardır;

1. Mövzu cümləsi — Paraqrafın əsas ideyasını və ya nəql ediləcək hadisəni təqdim edir.
 2. Ardıcılıq — Hadisələr zaman, səbəb – nəticə və ya məkan baxımından məntiqi qaydada təsvir edilir.
 3. Keçid sözləri — “Əvvəlcə”, “sonra”, “nəhayət”, “beləliklə”, “bundan sonra” kimi sözlər hadisələrin gedişini əlaqələndirir.
 4. Detallar — Oxucuya daha aydın təsvirlər və nümunələr verilir.
 5. Nəticə cümləsi — Hadisənin yekunu, nəticəsi və ya əhəmiyyəti vurğulanır.
- Aşağıdakı yazı nümunəsində nəqli yazıya aid olan xüsusiyyətləri görə bilərik:

A Memorable Event in my Life

It happened when I was in the third class. I used to go to in for sports, that was gymnastics. First of all, I got acquainted with my gym teacher, after we knew each other, she began to teach me physical jerks. I should say that, there had to be final competition day among the learners of our club. We had to learn three months, so I nearly learned all the physical necessary jerks.

At last, the exciting competition day came. I was really very excited and that was the first important problem in my life. I came to the gym hall with my father. Also the parents of all children were there to see their children's success and there were a lot of people in the hall. I was frightened a little bit, because there were difficult jerks that I managed to do with difficulty. So competition began and competitors showed their jerks. Some of them could do their jerks with mistakes and some of them couldn't do their actions.

Finally, my turn came, I was really very excited, but I could calm myself with difficulty. Then I began to show my learnt physical jerks, and fortunately, I could do the jerks without any mistakes. Soon, all the result of competitors were announced and I took the first place and I was awarded with red diploma. Of course, I was very happy. Then we informed my mother and brother about the event. They were also became very happy for my best results. Since that day I do not forget such an extraordinary day.

(IV kurs tələbəsi Rzayeva Aysel, 17 oktyabr, 2012)

Beləliklə, hadisə mövzu cümləsi ilə başlanıldı, beləki cümlə böyük maraq kəsb edir və istəməz oxucu hadisənin nə olduğunu bilmək üçün paraqrafı oxumalı olur. Oxu zamanı yazıda keçid sözlər — First of all, after, then, so, soon, finally, at last, of course və s. kimi sözlər hadisələri bir-birinə bağlayır və akademik yazını daha oxunaqlı etmiş olur. Burada zaman uzlaşması da böyük rol oynayır. Adətən hadisələr keçmiş zamanda baş verdiyi üçün cümlələr keçmiş zamanların birində nəql olunur, yəni situasiyaya uyğun zaman işlədilir.

Esse yazılarında əsas paraqrafların yazılması

Esse yazılarında əsas paraqraflar (body paragraphs) mövzunun əsas hissəsini təşkil edir və yazının ideya yükünü daşıyır. Onların düzgün qurulması essenin aydın, məntiqli və inandırıcı görünməsinə kömək edir. Əsas paraqrafların yazılması qaydaları bunlardır:

1. Paraqrafın əsas ideyası (topic sentence — mövzu cümləsi)

* Hər paraqraf bir əsas fikri ifadə etməlidir.

* İlk cümlə həmin paraqrafın nə haqqında olacağını oxucuya göstərməlidir

2. Dəstəkləyici fikirlər (supporting sentences)

* Əsas fikri dəstəkləyən arqumentlər, izahlar, nümunələr yazılır.

* Burada faktlardan, mənbələrdən, şəxsi müşahidələrdən və ya misallardan istifadə etmək olar.

3. Əlavə izah və nümunələr

* Sadəcə fikri söyləmək kifayət etmir, onu izah etmək lazımdır.

* Konkret nümunələr gətirdikdə paraqraf daha güclü olur.

4. Keçid cümlələri (transition sentences)

* Hər paraqraf növbəti paraqrafla əlaqəli olmalıdır.

* Paraqrafın sonunda keçid ifadələri istifadə olunur.

4. Birlilik və məntiq

* Paraqraf yalnız bir mövzunu izah etməlidir.

* Əsas ideyadan kənara çıxmaq olmaz.

* Cümlələr bir-birini tamamlamalı, məntiqi ardıcılıqla yazılmalıdır.

Esse yazarkən, ilk növbədə mövzunu dəqiq müəyyənləşdirməli, sonra plan tərtib etməlisiniz. Girişdə tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini açıqlamalı, əsas hissədə mövzunu araşdırmalı, öz fikir və arqumentlərinizi əsaslandırmağınız. Nəticədə aparılan işi yekunlaşdırmağınız və istifadə olunan ədəbiyyat göstərilməlidir. Esse müstəqil yanaşma tələb etdiyi üçün, hazır mətnləri köçürmək əvəzinə, mənbələrə istinad edərək öz fikirlərinizi ifadə etməlisiniz.

Plan tətbiq edərkən giriş, əsas hissə və nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Giriş hissədə tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, əhəmiyyəti və hansı mövzuya həsr olunduğu göstərilməlidir.

Əsas hissə yazılarkən esse mövzusunu araşdırdığınız, öz fikirlərinizi və arqumentlərinizi əsaslandırıdığınız hissədir. Materialın düzgün seçilməsi və yerləşdirilməsi vacibdir. Essenin üçüncü hissəsi isə aparılmış tədqiqatın yekun hissəsidir.

Aşağıdakı fikir bildirən esse (Opinion Essay) nümunəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri tamamlaya bilər:

Do Children Need to be Vaccinated?

Since Edward Jenner introduced the first successful smallpox vaccine by injecting an eight-year-old boy with cowpox pus in 1796, vaccines have been an important part of public health care around the world. Yet today, many parents choose not to vaccinate their children. Because vaccines are widely supported by research, have side effects, and have proven successful in halting the spread of disease, I believe it is important that all parents continue to vaccinate their children.

All major health organizations, including the Centres for Disease Control and the World Health Organization, recommend vaccination, the value of vaccination is supported by research from around the world and researchers are constantly working to improve the safety and effectiveness of vaccines. Epidemiologists, the scientists whose job is to study the outbreak of

disease, all recommend vaccination.

Many parents worry about the safety of vaccines. While side effects do occur, they are usually minor, like redness or swelling around the site of an injection. In Canada, only about one in a million doses of vaccine leads to serious side effects.

The most famous study linking vaccines to autism, one which got many parents worried about vaccination, has been proven false and the doctor who conducted the study has his medical license taken away.

Around the world, increased vaccination leads to better public health. Diseases like smallpox and polio which once killed and disabled millions of people are virtually unknown today thanks to immunization programs. Yet in countries like Afghanistan and Pakistan where the Taliban discourage immunization, rates of poli are the rise again.

In conclusion, if and when you have children, please get them vaccinated. The risks are minimal and you'll not be following the best advice of medical science and protecting your own child from disease; you'll be helping in the fight to radicate infectious diseases in your community and around the world. [1]

Essenin hər bir paraqrafından göründüyü kimi yalnız bir fikirdən istifadə olunub.

Hər bir fakt arqumentlərlə dəstəklənib, yeri gəldikcə cümlələr arasında keçid sözlərdən istifadə olunub. Əsas ideyadan kənara çıxmamaq şərtilə cümlələr ardıcıl olaraq işlənmişdir. Cümlələr məntiqi ardıcılıqla tərtib olunaraq bütün fikirləri tamamlayır.

Akademik yazı zamanı əsas paraqrafların yazılması çətinlikləri

Akademik yazıda əsas paraqrafların (body paragraphs) yazılması bir çox öyrənci üçün çətinlik yarada bilər. Bu çətinliklər əsasən aşağıdakı məsələlərlə bağlı olur:

1. Məzmunu uyğun tezis fikrini qorumayanda

— Əsas paraqraflar girişdə verilən tezis fikrini izah etməlidir. Lakin öyrənənlər bəzən mövzudan kənara çıxır və paraqrafın əsas məqsədi itir.

2. Aydın mövzu cümləsi qurmayanda

— Paraqrafın başlanğıcında mövzu cümləsinin yazılması tələb olunur. Bu cümlə çox vaxt ümumi və ya qeyri-dəqiq ifadə olunur, nəticədə oxucu paraqrafın nədən bəhs etdiyini dərhal anlaya bilmir.

3. Dəlil və nümunələri təqdim etmədikdə

— Akademik yazıda arqumenti dəstəkləmək üçün faktlar, nümunələr, sitatlar və ya statistic məlumatlar lazımdır. Yeni öyrənələr bəzən yalnız şəxsi fikirlərlə kifayətlənir və dəlil gətirmədən yazını zəiflədirlər.

4. Əlaqələndirmə və keçidlərin çətinliyi

— Paraqraf daxilində fikirlər bir-biri ilə məntiqli şəkildə əlaqələndirilməlidir.

“Lakin”, “Bununla yanaşı”, “Nəticədə” və s. bu kimi keçid sözlərdən istifadə edilmədikdə yazı parçalanmış kimi görünür.

5. Analiz etmədən təsvirə üstünlük verəndə

— Çox vaxt yeni akademik yazı öyrənənlər sadəcə məlumatı təqdim edir, amma həmin məlumatı təhlil etmir. Akademik yazıda isə əsas məqsəd faktı izah etmək və onun niyə vacib olduğunu göstərməkdir.

6. Həddindən artıq uzun və ya çox qısa paraqraflar yazdıqda

— Paraqraf çox uzandıqda əsas fikirdən uzaqlaşma baş verir, çox qısa olduqda isə fikir tam

açıqlanmır. Bu, balansın qorunmasında çətinlik yaradır.

7. Akademik üsluba riayət etmədikdə

— Paraqraflarda danışq dilinə xas ifadələr, emosional yanaşmalar və qeyri-dəqiq sözlərdən istifadə akademik üslubu zəiflədir.

Akademik yazı zamanı nəticə etibarı ilə aşağıdakı əsas qaydalara əməl etmək vacibdir:

1. Aydınliq və dəqiqlik — fikirlər qarışıq olmamalı, hər cümlə anlaşılan və konkret ifadə olunmalıdır. Çox uzun və dolaşıq cümlələrdən qaçmaq lazımdır.

2. Məntiqi quruluş – Yazı giriş-əsas hissə-nəticə planı ilə qurulmalıdır. Hər paraqraf bir fikri izah etməlidir.

3. Elmi və obyektiv üslub — danışq dilindən, emosional ifadələrdən və şəxsi hisslərdən uzaq olmaq lazımdır.

4. Dəlillərlə dəstəkləmə — hər fikir fakt, arqument, nümunə, sitat və ya statistika ilə əsaslanmalıdır. Təkcə təsvir yox, təhlil də verilməlidir.

5. Mənbələrə istinad — başqa müəlliflərin fikrlərindən istifadə edilərsə, mütləq düzgün sitat və istinad qaydaları tətbiq edilməlidir. Plaqtatdan qaçmaq əsas şərtədir.

6. Keçidlərin istifadəsi — paraqraflar arasında məntiqi əlaqə yaratmaq üçün “birincisi”, “bundan əlavə”, “nəticə etibarı ilə” kimi keçid ifadələr işlədilməlidir.

7. Dil və üslub normaları — qrammatik səhvlərdən, orfoqrafik yanlışlıqlardan və təkrarlardan qaçmaq lazımdır. Terminlər düzgün işlənməlidir.

8. Balans və ölçü — paraqraflar nə uzun, nə də çox qısa olmalıdır. Yazı mövzuya uyğun olaraq kifayət qədər geniş, amma yersiz detallardan uzaq olmalıdır.

Ümumiyyətlə, akademik yazıda əsas paraqrafların qurulması öyrənənlərin qarşılaşdığı ən mühüm çətinliklərdən biridir. Bu çətinliklər əsasən fikrin dəqiq ifadə olunmaması, arqumentlərin kifayət qədər əsaslandırılmaması, məntiqi ardıcılığın pozulması və dil üslubundakı qeyri-dəqiqliklə bağlıdır.

Hər bir paraqrafın giriş, əsas fikir və nəticə hissələrindən ibarət olması tələb olunsə da, çox vaxt öyrənənlər bu strukturu qorumaqda da çətinlik çəkirlər.

Bundan başqa, elmi mənbələrə istinad etməmək və ya onları düzgün istifadə etməmək də yazının keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Yekunda qeyd etmək olar ki, əsas paraqrafların uğurlu yazılması üçün öyrənələr həm nəzəri bilikləri, həm də praktik yazı bacarıqlarını inkişaf etdirməli, məntiqi ardıcılığı və elmi üslubu daim nəzərə almalıdırlar.

Problemin aktuallığı. Müasir dövrdə tələbələrədən və tədqiqatçılardan elmi üslubda dəqiq, məntiqi və əsaslandırılmış yazılar yazmaq tələb olunur. Lakin bir çox hallarda əsas paraqrafların qurulmasında fikrin dəstəklənməsi və mənbələrə istinadın düzgün aparılması kimi problemlər müşahidə edilir. Bu çətinliklərin öyrənilməsi, həm yazı bacarıqlarının artırılması, həm də akademik fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından son dərəcə aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. Mövzunun elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, paraqraf yazma çətinlikləri yalnız texniki və dil bacarığı ilə məhdudlaşmır, həm də yeni akademik yazı öyrənənlərin analitik düşünmə vərdişlərinin inkişafı ilə bağlı kompleks yanaşma tələb edir. Bu tədqiqat mövcud problemləri sistemləşdirərək onları yeni nəzəri əsaslarla şərh edir və praktik həll yolları təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Araşdırmanın nəticələri tələbələr, müəllimlər və

tədqiqatçılar üçün faydalı ola bilər. Çünki əsas paraqrafların düzgün yazılması yalnız akademik mətnlərin keyfiyyətini artırır, həm də tələbələrin məntiqi düşünmə və elmi ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr ali məktəblərdə akademik yazı dərslərinin tədrisində və metodik materialların hazırlanmasında praktik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Bailey, S. Akademik Yazı; A Handbook for international Students. 2018.
2. Internet materialları\3.Oshima, A., & Hogue, A. İngilis dilində akademik yazı (4th ed.) Pearson Logman. 2006.
4. Oxford Advanced Learner's Dictionary.

M.M. Cəfərov

Akademik yazı zamanı əsas paraqrafların yazılması çətinlikləri Xülasə

Bu məqalə əsas abzasların tərtib edilməsindəki çətinliklərdən bəhs edir. Əsas çətinliklərdən biri abzasın əsas ideyasını dəqiq əks etdirən aydın bir mövzu cümləsi formalaşdırmaqdır. Tələbələr həmçinin tez-tez fikirlərini dəstəkləmək üçün kifayət qədər arqument, fakt və nümunə təqdim etməkdə çətinlik çəkirlər. Digər ümumi problem cümlələr və abzaslar arasında məntiqi əlaqələrin qorunmasıdır ki, bu da mətnin ümumi ardıcılığını poza bilər. Bundan əlavə, akademik standartlara cavab verən uyğun üslub və lüğət seçimində çətinliklər yaranır.

Beləliklə, əsas çətinliklər məzmunun təşkili, arqumentləşdirmə və leksikon dəqiqliyi ilə bağlıdır. Bir sözlə, bu məqalə düzgün yazmaqda çətinlik çəkən tələbələr üçün faydalıdır.

M.M. Джафаров

Трудности при написании основных абзацев во время академического письма Резюме

В данной статье рассматриваются трудности, возникающие при написании основных абзацев. При академическом письме написание основных абзацев вызывает ряд трудностей. Одна из главных проблем заключается в правильном формулировании тематического предложения, которое должно четко отражать основную мысль абзаца. Студентам также бывает сложно подобрать достаточные аргументы, факты и примеры для обоснования своей идеи. Часто встречается проблема логической связи между предложениями и абзацами, что приводит к нарушению целостности текста. Кроме того, трудности возникают при подборе стиля и лексики, соответствующих академическим требованиям. Таким образом, главные сложности связаны с содержательной последовательностью, аргументацией и точностью. Одним словом, эта статья полезна и выгодна для учащихся, которые находятся на пути правильного письма.

M.M. Cəfərov

**Difficultise in writing main paragraphs during academic writing
Summary**

This article deals with difficulties of composing body paragraphs. One of the main challenges is formulating a clear topic sentence that accurately reflects the central idea of the paragraph. Students also often struggle to provide sufficient arguments, facts, and examples to support their ideas. Another common problem is maintaining logical connections between sentences and paragraphs, which can disrupt the overall coherence of the text. Additionally, difficulties arise in choosing appropriate style and vocabulary that meet academic standards. Thus, the main challenges are related to content organization, argumentation, and linguistic accuracy. In a word, this article is useful and beneficial for learners who are in the way of writing correctly.

Redaksiyaya daxil olub: 02.09.2025

SÜNİİNTELLEKTİN AQQLÜTİNATİV DİL STRUKTURUNA TƏSİRİ: AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ İNGİLİS DİLİNİN MÜQAYİSƏLİ LİNGVİSTİK TƏHLİLİ

Könül Elxan qızı Abdurəhmanova
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti,
filologiya elmləri doktoru

ORCID: 0000-0002-2494-3754

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.35>

E-mail: Abdurehmanova.kenul@adu.edu.az

Açar sözlər: aqqlütinativ morfolojiya, rəqəmsal lingvistik, təbii dilin işlənməsi, müqayisəli lingvistik, morfoloji təhlil, dialektal variativlik

Ключевые слова: агглютинативная морфология, цифровая лингвистика, обработка естественного языка, сравнительная лингвистика, морфологический анализ, диалектная вариативность

Key words: agglutinative morphology, digital linguistics, natural language processing, comparative linguistics, morphological analysis, dialectal variation

Müasir rəqəmsal əsrin lingvistik problemlərindən ən mühümü süni intellekt texnologiyalarının müxtəlif dil tiplərində fərqli performans göstərməsidir. Bu asimetriya xüsusilə aqqlütinativ və izolyativ dil strukturları arasında kəskin şəkildə nəzərə çarpır [10]. İngilis dili kimi izolyativ tipli dillərdə sözlər əsasən dəyişməz formada qalır və qrammatik əlaqələr əlavə sözlər vasitəsilə ifadə olunur, bu da avtomatik emal üçün nisbətən sadə struktur yaradır. Əksinə, Azərbaycan dili kimi aqqlütinativ dillərdə bir söz kökünə ardıcıl əlavə edilən şəkilçilər vasitəsilə mürəkkəb qrammatik və semantik mənalara kodlaşdırılması baş verir [3, s. 89].

Bu struktur fərqi təkcə nəzəri lingvistik maraq doğurmur, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Süni intellekt sistemlərinin əsas emal vahidi olan token anlayışı aqqlütinativ dillərdə fundamental çətinliklər yaradır. İngilis dilində “books” sözü sadəcə “book” kökü və “-s.” çoxluq şəkilçisindən ibarət olduğu halda, Azərbaycan dilində “kitablarımızdan” sözü “kitab” kökü və dörd fərqli şəkilçinin (-lar, -ı, -mız, -dan) kombinasiyasından yaranır, bu da həm morfoloji, həm də semantik təhlili mürəkkəbləşdirir [1, s. 134].

Azərbaycan dilinin aqqlütinativ xarakterinin süni intellekt sistemlərində yaratdığı birinci və ən fundamental problem morfoloji segmentasiya prosesidir. İngilis dilində sözlərin morfem sərhədləri nisbətən aydın olduğu halda, Azərbaycan dilində bu proses mürəkkəb fonoloji dəyişikliklər və morfofonemik alternasiyalarla müşayiət olunur [12, s. 45]. Məsələn, “ev” (ev) sözündən “evdə” (evdə - evde) forması yarandığında, kök və şəkilçi arasında fonetik interfeys yaranır ki, bu da avtomatik morfoloji analizatorlar üçün ciddi çətinlik təşkil edir.

Bu lingvistik mürəkkəblilik müasir NLP sistemlərinin tokenizasiya mərhələsində özünü göstərir. Subword tokenization metodları olan Byte-Pair Encoding (BPE) və WordPiece alqoritmləri statistik əsasda işləyir və lingvistik cəhətdən motivasiyasız parçalama aparır [4, s. 67]. İngilis dilində bu metodlar nisbətən uğurlu nəticələr versə də, Azərbaycan dilinin zəngin şəkilçi sistemində semantik cəhətdən mənasız fragmentlər yarada bilər. “Kitablarımızdan” sözünün “kitab-lar-ımız-dan” şəklində lingvistik cəhətdən düzgün parçalanması əvəzinə, sistem “kit-ab-lar-ımızd-an” kimi semantik əlaqəsiz hissələrə ayıra bilər.

Dialektal variativlik məsələsi aqqlütinativ strukturun digər mühüm aspektidir. İngilis dilinin regional variantları əsasən leksik və fonetik fərqlərlə məhdudlaşdığı halda, Azərbaycan dilinin dialektləri morfoloji sistemdə də əhəmiyyətli fərqlər göstərir [5, s. 198]. Quba dialektində “gedirik” (gedirik - идем) formasının Qarabağ dialektində “gediyx” şəklində realizasiyası yalnız fonetik deyil, həm də morfoloji fərqi əks etdirir. Bu variativlik süni intellekt sistemlərinin təlim mərhələsində ciddi çətinliklər yaradır, çünki həm standart dil forması, həm də bütün dialektal variantları əhatə edən korpuslar lazımdır.

Fonetik komplekslik sahəsində isə Azərbaycan dilinin ingilis dilinə nisbətən əhəmiyyətli fərqləri nəzərə çarpır. Azərbaycan dilinin fonem inventarı 9 səsli və 23 samitdən ibarətdir, burada /ə/, /ı/, /ö/, /ü/ kimi səslilər ingilis dilində mövcud deyil [13, s. 112]. Bu fonetik xüsusiyyət avtomatik nitq tanıma sistemlərində akustik modelləşdirmə problemləri yaradır. İngilis dili üçün hazırlanmış universal acoustic featurelər Azərbaycan dilinin spesifik fonetik xüsusiyyətlərini tam əhatə edə bilmir, nəticədə tanınma dəqiqliyi əhəmiyyətli dərəcədə azalır.

Semantik təhlil baxımından da aqqlütinativ struktur özünəməxsus çağırışlar yaradır. İngilis dilində söz və morfem səviyyəsində semantic embeddinglər nisbətən sadə əlaqələrə malikdir, lakin Azərbaycan dilində şəkilçilərin kombinatorik semantikasi mürəkkəb computational problemlər yaradır [6, s. 203]. “Kitablarımızdan” sözündə hər şəkilçinin fərdi semantik töhfəsi məlumdur, lakin onların cəminin ümumi mənaya təsiri lineer deyil və kontekstual faktorlardan asılıdır.

Müasir transformer arxitekturalarının attention mexanizmləri ingilis dili kimi pozisiya əsaslı strukturlar üçün optimizasiya olunub, lakin aqqlütinativ dillərdə informasiya sıxlığı sözün daxili strukturunda cəmləşir [7, s. 89]. Bu vəziyyət long-range dependencies problemini daha da kəskinləşdirir, çünki Azərbaycan dilində uzaq məsafədəki elementi arasındakı sintaktik əlaqələr sözün daxili morfoloji strukturu vasitəsilə kodlaşa bilər.

Korpus linqvistikası baxımından da ciddi asimmetriya mövcuddur. İngilis dili üçün milyardlarla token həcmində korpuslar mövcud olduğu halda, Azərbaycan dili üçün keyfiyyətli və balanslaşdırılmış korpuslar kifayət qədər inkişaf etdirilməmişdir [11]. Bu məhdudiyyət xüsusilə low-resource language kateqoriyasında olan Azərbaycan dili üçün transfer learning və məhz aşağıda müzakirə olunan yanaşmaları zəruri edir.

Beynəlmiləl köçürmə öyrənməsi kontekstində türk dilləri ailəsinin üzvü olan Azərbaycan dili üçün türk dili resurslarından istifadə perspektivi mövcuddur, lakin bu dillərin morfoloji sistemlərindəki fərqlər də nəzərə alınmalıdır [9, s. 167]. Türk dilindəki vowel harmony qaydaları Azərbaycan dilindən fərqli olduğu üçün, birbaşa transfer optimal nəticələr verməyə bilər.

Müasir NLP sahəsində ən perspektivli istiqamətlərdən biri olan multilingual modellər də aqqlütinativ dillər üçün xüsusi problemlər yaradır. mBERT, XLM-R kimi modellər əsasən high-resource dillərdə yaxşı performans göstərir, lakin aqqlütinativ strukturun yaratdığı token fragmentation problemi bu modellərdə də qalır [2, s. 234]. Azərbaycan dilinin uzun morfoloji formalarının parçalanması zamanı semantik məlumatın itirilməsi riski yüksəkdir.

Morphological analysis vasitələrinin inkişafı baxımından Azərbaycan dili üçün rule-based və statistical metodların hibrid kombinasiyası ən perspektivli yanaşma kimi görünür [14, s. 78]. Finite State Transducers (FST) əsaslı morfoloji analizatorlar Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını dəqiq modelləşdirə bilər, lakin korpus əsaslı statistical metodlarla kombinasiyası ambiguity resolution üçün zəruridir.

Named Entity Recognition (NER) sahəsində də aqqlütinativ struktur öz çətinliklərini yaradır. İngilis dilində şəxs adları əsasən dəyişməz formada qaldığı halda, Azərbaycan dilində “Əlinin” (Əlinin - у Али), “Əlidən” (Əlidən - от Али) kimi formaların həm morfoloji analizi, həm də named entity kimi tanınması tələb olunur [8, s. 156].

Nəticə

Aqqlütinativ dil strukturunun süni intellekt texnologiyalarına təsirinin müqayisəli linqvistik təhlili göstərir ki, mövcud NLP sistemləri əsasən izolyativ tipli dillər üçün optimal olunub və aqqlütinativ dillərin struktural xüsusiyyətlərini tam əhatə edə bilmir. Azərbaycan dili və ingilis dili arasındakı tipologiya fərqlər yalnız səthi deyil, həm də dərin struktur səviyyəsində fundamental əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, aqqlütinativ dillər üçün NLP sistemlərinin inkişafı linqvistik cəhətdən motivasiya olunmuş yanaşmalar tələb edir. Statistik metodların dominant olduğu hal-hazırkı paradigmadan fərqli olaraq, aqqlütinativ dillər üçün morfoloji və fonoloji qaydaların computational modelləşdirməsi zəruridir.

Gələcək tədqiqatlar üçün prioritet sahələr aşağıdakılardır: birincisi, aqqlütinativ dillər üçün xüsusi tokenizasiya metodlarının inkişaf etdirilməsi; ikincisi, morfoloji cəhətdən məlumatlı attention mexanizmlərinin yaradılması; üçüncüsü, dialektal variativliyi əhatə edən geniş korpusların formalaşdırılması. Bu istiqamətlərdə aparılacaq tədqiqatlar süni intellektin linqvistik diversitəyə adaptasiyasında mühüm addım olacaqdır.

Problemin aktuallığı. Müasir rəqəmsal əsrin ən mühüm linqvistik problemi süni intellekt texnologiyalarının müxtəlif dil tiplərində fərqli performans göstərməsi və aqqlütinativ dillər üçün mövcud təbii dilin işlənməsi sistemlərinin qeyri-adekvat işləməsidir.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə Azərbaycan dilinin aqqlütinativ strukturunun süni intellekt sistemlərində yaratdığı morfoloji seqmentasiya, dialektal variativlik və fonetik komplekslik problemlərinin ingilis dili ilə müqayisəli linqvistik təhlili aparılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri aqqlütinativ dillər üçün xüsusi tokenləşdirmə metodlarının inkişafında, morfoloji cəhətdən məlumatlı diqqət mexanizmlərinin yaradılmasında və resurs məhdudiyyəti olan dillər üçün effektiv təbii dilin işlənməsi sistemlərinin təkmilləşdirilməsində birbaşa tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Brown, T., Mann, B. Language Models are Few-Shot Learners // Proceedings of NeurIPS. 2020. Vol. 33. P. 1877-1901.
2. Conneau, A. et al. Unsupervised Cross-lingual Representation Learning at Scale // Proceedings of ACL. 2020. P. 8440-8451.
3. Əliyev, F. Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşu və müasir linqvistik nəzəriyyələr. Bakı: Elm, 2018. 198 s.
4. Kudo, T., Richardson, J. SentencePiece: A simple and language independent subword tokenizer // Proceedings of EMNLP. 2018. P. 66-71.
5. Məmmədov, Ə. Azərbaycan dili dialektologiyası. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020. 312 s.

6. Rogers, A., Kovaleva, O., Rumshisky, A. A Primer on Neural Network Models for Natural Language Processing // Journal of AI Research. 2020. Vol. 57. P. 615-731.
7. Vaswani, A. et al. Attention is All You Need // Proceedings of NIPS. 2017. P. 5998-6008.
8. Yadav, V., Bethard, S. A Survey on Recent Advances in Named Entity Recognition // Proceedings of COLING. 2018. P. 2145-2158.
9. Zeynalov, F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: MBM, 2019. 245 s.
10. Адамс, М. Типологические особенности агглютинативных языков в цифровой лингвистике. М.: Языкознание, 2019. 267 с.
11. Вольская, Н. Корпусная лингвистика и малые языки. СПб.: Алетейя, 2019. 278 с.
12. Гаджиев, А. Сравнительная морфология тюркских языков. Баку: Элм, 2017. 234 с.
13. Мусаев, К. Фонетическая система азербайджанского языка в сопоставительном аспекте. М.: Наука, 2016. 189 с.
14. Хашимов, Р. Морфологический анализ в обработке тюркских языков. Казань: КФУ, 2018. 156 с.

K.E. Abdurəhmanova

Süni intellektin aqqlütinativ dil strukturuna təsiri: Azərbaycan dili və ingilis dilinin müqayisəli linqvistik təhlili
Xülasə

Süni intellekt texnologiyalarının aqqlütinativ dil strukturlarına təsirinin tədqiqi müasir rəqəmsal linqvistikanın prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu tədqiqat Azərbaycan dilinin morfoloji xüsusiyyətlərinin təbii dilin işlənməsi (NLP) sistemlərində yaratdığı çətinlikləri müqayisəli linqvistik metodologiya əsasında analiz edir. İzolyativ tipli ingilis dili ilə müqayisədə, aqqlütinativ Azərbaycan dilinin şəkilçi zənginliyi, dialektal variativliyi və fonetik kompleksliyi süni intellekt alqoritmlərində xüsusi adaptasiya tələb edir. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilib ki, mövcud NLP sistemləri aqqlütinativ dillərin morfoloji dərinliyini tam əhatə edə bilmir və bu sahədə yeni linqvistik yanaşmalara ehtiyac vardır.

К.Э. Абдурахманова

Влияние искусственного интеллекта на агглютинативный строй языка: сопоставительный лингвистический анализ азербайджанского и английского языков
Резюме

Исследование влияния искусственного интеллекта на агглютинативные языковые структуры представляет одно из приоритетных направлений современной цифровой лингвистики. Данное исследование анализирует трудности, создаваемые морфологическими особенностями азербайджанского языка в системах обработки естественного языка (NLP) с использованием сравнительно-лингвистической методологии. По сравнению с изолирующим английским языком, аффиксальное богатство, диалектная вариативность

и фонетическая сложность агглютинативного азербайджанского требуют специфической адаптации в алгоритмах искусственного интеллекта. Результаты исследования показывают, что существующие NLP-системы не могут полностью охватить морфологическую глубину агглютинативных языков, что требует новых лингвистических подходов в данной области.

K.E. Abdurehmanova

**The impact of artificial intelligence on agglutinative language structure: A
comparative linguistic analysis of Azerbaijani and English
Summary**

The study of artificial intelligence impact on agglutinative linguistic structures represents one of the priority directions in modern digital linguistics. This research analyzes the difficulties created by morphological features of Azerbaijani language in natural language processing (NLP) systems using comparative linguistic methodology. Compared to the isolative English language, the affixal richness, dialectal variation, and phonetic complexity of agglutinative Azerbaijani require specific adaptation in artificial intelligence algorithms. The research findings indicate that existing NLP systems cannot fully encompass the morphological depth of agglutinative languages, necessitating new linguistic approaches in this field.

Redaksiyaya daxil olub: 03.09.2025

NATIONAL MOTİFS IN THE WORKS OF AGARAHİM RAHİMOV

Afaq Ramiz qızı Nəbiyeva

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı

ORCID: 0009-0002-3161-3283

<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v24.i3.36>

E-mail: nebiyevaafaq198@gmail.com

Key words: writer, scientist, monograph, textbook, novel, short story, play, screenplay, philosophical thought, national values, justice, moral purity, patriotism

Açar sözlər: alim, monoqrafiya, dərs vəsaiti, roman, hekayə, pyes, ssenari, fəlsəfi düşüncə, milli dəyərlər, ədalət, mənavi saflıq, vətənpərvərlik.

Ключевые слова: учёный, монография, учебное пособие, роман, рассказ, пьеса, сценарий, философская мысль, национальные ценности, справедливость, нравственная чистота, патриотизм.

Agharahim Rahimov is one of the pedagogical scientists who has gained fame in the scientific community with his important research. His fundamental research is highly valued by the public. 49 monographs, textbooks, teaching aids, books and booklets, more than 300 newspaper and magazine articles have been published. Numerous stories and miniature texts, 12 short stories, 14 novels, 29 plays, 12 film scripts, 4 philosophical essays, 21 portraits have been presented to readers. 10 of the writer's works have been translated into English, 4 into Russian, and 1 into Arabic. 23 books have been written by literary specialists about his literary and artistic creativity. 3 documentary television films have been made about him. He is an artist who is able to properly penetrate human character and relationships. His thinking is sharp, his observation is deep, his language is rich, and his ability to generalize (analyze, synthesize) is high.

We would not be mistaken if we say that the unsurpassed genius of Nizami ("Khamsa"), the deep poetic philosophy of Nasimi, the perfect, magical and astonishing talent of the great Fuzuli – this is the soul of the writer-playwright Agarahim of "Leyli and Majnun". The works of Esqil, Dante, Cervantes, Shakespeare, J. Jabbarli are rich treasures that he repeatedly turns to. The works of Gogol, Dostoevsky, M.F. Akhundov, M. Colli, Hafiz, Sabir, H. Javid, J. Jabbarli are his constant irreplaceable source and compass. The images of Prometheus and Majnun are "life" bestowed by God on people in the world of the writer. Agharahim is a scientist-artist who highly values the relationship between heirs and heirs in literature.

After Agharahim Rahimov became a doctor of sciences, received the academic title of professor, and gained rich life experience, he turned to artistic creativity, which is the result of the quality of his works and his clear view of images that opens up wide opportunities for shaping the reader's character. He was able to masterfully combine the synthesis of scientific, philosophical and artistic thinking in his writings. The films "The Beast's Cub" and "Red Snow" were shot based on his scripts for the first two titles. Following this, the plays "The Soldier's Mother", "Money Greeders", and "Crime and Confession" found their successful stage solutions.

Agharahim Rahimov is a writer who is full of heart, free in thought and thought, pure in

deed and profession, and a pedagogue who devotes his entire life to the development and education of the younger generation. What he wants to see in people is justice, kindness, moral purity, beauty of the soul, dignity, honor, and a sense of self-respect. The writer expresses what he desires, what he wants to see in people, and what he sometimes cannot find in society in his works, in the essence of the characters he creates. The characters of İlham Elvüsal in his novel "Double Wing", Asiman in "Misery", and Shalala in "Love and Crime" nourish the reader's soul and increase his love of life. Agharahim is an artist who strives from appearance to falsehood, from event to essence, from concrete events to deep generalizations. In his works, we often encounter scenes of transition from superficiality to richness, from theory to experience, from primitiveness to complexity, from form to content, from cause to effect.

When you get acquainted with Agharahim's work, you first see the image of an Azerbaijani who loves his homeland with a divine love, who is deeply moved by the pain of his nation, who rejoices in its joy, and who is proud of its success with childlike innocence, a writer who takes the pain of his people and nation upon himself, a patriot who is ready to sacrifice his life for the freedom and integrity of his homeland, and finally, a very dignified man who is able to respect himself. Mursal in his work "Meteor Fragment", Saleh in "Whispers of a Lonely Plane Tree", İqrar in "Crime and Confession", Ayaz in "Nightmare", and Rashid in "Gasirga" are characters who demonstrate love for the homeland to the reader.

Although he began his artistic creativity with the novel "Memories that Live in Memory", which is considered an autobiographical work, the theme of most of his works is mainly the artistic and philosophical description of the misfortunes that have befallen our people. His plays "Creek Cub", "Red Snow", "Soldier's Mother", "Betrayal", "Where", "Cliff", the stories "Double Grave in Gelingaya", "My Great Village", "Meteor Piece", the novels "Double Wing", "Double World", "Ovlaq Passage", "Misery", "Gasyrga" have different content and form, philosophical, aesthetic, sociological, political pedagogical and psychological situations, but they have similar themes and ideas. Karabakh pain, Karabakh fire. The description of events in those works is so realistic, original, and unique that a person directly considers himself a participant in the ongoing events, seeks them out in the processes.

The fact that he is the creator and founder of Baku Girls' University, which has made a worthy contribution to our science and education, and has a name so pure and transparent that it can be considered a symbol of our spiritual world with its purity, can also be considered an indicator of the complementarity of his spiritual world and practical activities.

We always use his works to learn something and reach the truths we seek. As someone who has experienced the satisfaction and gratitude of listening to the advice of such an enlightened sage, hearing his thoughts with my own ears, I wish Agharahim Rahimov a blessed and healthy life from the Almighty! I would like to conclude my article with the words of Agharahim teacher addressed to all his children, students, youth in general, and society, and his wise advice that is impossible to read without moving:

My dears, life is such an event that a person is responsible for his actions and speech before society at every moment. Do not forget that the bearer of this responsibility is pure morality and chaste spirituality. These two meanings that define the essence of a person belong to the beloved servants of God. Stay away from deceit, envy, and betrayal. Know that no one will be more angry with you than yourself and your family. Separate the bad from the good for

the sake of God. Do not bring bad words to your tongue. Suppress your anger. Do not lie. Avoid self-satisfaction, arrogance, and boasting. Enrich your soul by gaining knowledge and decency. Do not expect care from anyone without showing care. Try to get rich, but only in a lawful way. Be able to "repent". Suppress your ego... Do not lose your feelings of justice, mercy, and generosity... I have realized one truth: nothing will remain in the world except pure desire, a clear conscience, impartial action, a beautiful name, and a dignified and honorable life!

Relevance of the article. The article is relevant as it explores the multifaceted scientific and artistic legacy of Agharəhim Rəhimov, whose works reflect pressing issues of morality, patriotism, and national identity. It contributes to the study of Azerbaijani literature and pedagogy in the context of modern cultural and social challenges.

Scientific novelty of the article. The scientific novelty of the article lies in its comprehensive analysis of Rəhimov's synthesis of scientific, philosophical, and artistic thinking, as well as the identification of Karabakh-related themes as a core of his creativity. It highlights unique aspects of his pedagogical and literary contributions not widely covered in previous research.

Practical significance and application. The practical significance of the article is reflected in its potential to be used in educational programs, literary studies, and cultural research. Rəhimov's works and pedagogical ideas can serve as valuable resources for fostering patriotism, moral education, and critical thinking among students and researchers.

References

1. Rəhimov, A. Double Wing. Baku: Azerbaijan State Publishing. 2005.
2. Rəhimov, A. Misery. Baku: Elm Publishing House. 2008.
3. Rəhimov, A. Love and Crime. Baku: Adiloglu. 2012.
4. Rəhimov, A. Gasirga (The Storm). Baku: Chinari Publishing. 2012.
5. Rəhimov, A. Meteor Fragment. Baku: Elm və Təhsil. 2015.
6. Rəhimov, A. Red Snow (Screenplay). Baku: Cinema Studio Press. 2018.
7. Rəhimov, A. The Soldier's Mother (Play). Baku: Literature Publishing. 2020.
8. Aliyev, F. The Artistic and Pedagogical Heritage of Agharəhim Rəhimov. Baku: Science and Education. 2019.

A.R. Nəbiyeva

Ağarəhim Rəhimovun yaradıcılığında milli motivlər Xülasə

Məqalə pedaqoq-alim, yazıçı və ictimai xadim Ağarəhim Rəhimovun çoxşaxəli yaradıcılığını və elmi fəaliyyətini əhatə edir. A.Rəhimovun əsərlərində elmi, fəlsəfi və bədii düşüncə ustalıqla sintez olunur, milli dəyərlər, ədalət, mənəvi saflıq, Vətən sevgisi və insan ləyaqəti əsas

mövzular kimi əks olunur. Onun qəhrəmanları həyatsevərliyi, vətənpərvərliyi və mənəvi saflığı təbliğ edir. Eyni zamanda, Qarabağ mövzusu, xalqın ağrıları və ictimai-siyasi problemlər də yaradıcılığının mərkəzində dayanır.

A.P. Набиева

**Национальные мотивы в творчестве Агарахима Рагимова
Резюме**

В статье рассматривается многогранная научная и художественная деятельность педагога, писателя и общественного деятеля Агарахима Рагимова. Им опубликованы 49 монографий, учебники, более 300 статей, рассказы, романы, пьесы и киносценарии. Его произведения отличаются гармоничным синтезом научного, философского и художественного мышления, в центре которых – национальные ценности, справедливость, нравственная чистота, патриотизм и человеческое достоинство. Герои его произведений пробуждают любовь к жизни, Родине и духовным идеалам. Важное место в творчестве занимают темы Карабаха, народных страданий и социально-политических проблем.

A.R. Nabiyeva

**National motifs in the works of Agarahim Rahimov
Summary**

The article highlights the multifaceted scientific and artistic contributions of pedagogue, writer, and public figure Agarahim Rahimov. He is the author of 49 monographs, textbooks, over 300 articles, numerous stories, novels, plays, and film scripts. His works masterfully synthesize scientific, philosophical, and artistic thought, emphasizing national values, justice, moral purity, patriotism, and human dignity. The characters he creates inspire readers with a love for life, homeland, and ethical values. At the same time, themes of Karabakh, national suffering, and socio-political challenges form the core of his literary creativity.

Redaksiyaya daxil olub: 06.10.2025

**BAŞ REDAKTORDAN
ОТ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА
FROM THE EDITOR IN CHIEF**

**İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYATIN BIBLIOQRAFİK TƏSVİRİ
БИБЛИОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
BIBLIOGRAPHIC DESCRIPTION OF USED LITERATURE**

Jurnalımızın son səhifələrində azərbaycanca, rusca və ingilis dilində “Təqdim olunan məqalələrə tələblər”i əks etdirmişik. Müəlliflər həmin tələbləri ciddi şəkildə nəzərə aldıkları halda bəzi müəlliflər mövcud qaydaları gözləmədən redaksiyaya məqalə gətirir, yaxud elektron poçtla göndərirlər. Bu isə, o deməkdir ki, təqdim olunan məqalə işlənmək üçün geri qaytarılmalı, yaxud da redaksiya tərəfindən redaktə edilməlidir. Belə məqalələr, adətən zəif olur, özündə elmi ideya əks etdirmir, təsviri xarakter daşıyır, məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı da necə gəldi formalaşdırılır.

2019-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının yeni Əsasnaməsi təsdiq olunmuş, dissertasiyaların, avtoreferatların, ədəbiyyat siyahısının tərtibinə yeni tələblər verilmişdir. Ölkəmizdə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərdə öz məqalələrini görmək istəyən alimlər, gənc tədqiqatçılar – doktorantlar və dissertantlar “İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i ilə tanış olmalı, həm dissertasiyalarında, həm məqalələrində, həm də konfrans materiallarında mövcud tələbləri nəzərə almalıdırlar.

“İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri və nümunələr”i aşağıdakı bölmələrə ayrılır: nəşrin növü; biblioqrafik təsvirin forması; nümunələr. Tələblərə diqqət yetirək:

Çoxcildli nəşrlər belə yazılır:

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H. Əliyev. – Bakı: Azərnəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.

2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası / Red. hey. sədri İ.H. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Elmi Mərkəzi, – c. 8: Enollar – Fedin. – 2018. – 598 s.

Müəllifi göstərilməyən nəşrlər:

Azərbaycan bayatıları / tərt. ed. B.Abdulla – Bakı: XXI – Yeni nəşrlər evi, –2004. –304 s.

Müəllifi dörd nəfərədək olan nəşrlər, o cümlədən bir müəllifli nəşrlər:

Əlizadə, Ə.Ə. Qadın psixologiyası: Fəlsəfi-psixoloji esselər / Ə.Ə. Əlizadə. – Bakı: Təhsil, – 2015. – 416 s.

İki və üç müəllifli nəşrlər:

Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat. Dərs vəsaiti. / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzadə, L.A. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2021. – 608 s.

Müəllifi dörd və daha çox olan nəşrlər. Dörd və beş müəllifli nəşrlər:

Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti / Y.R. Talibov, Ə.Ə. Ağayev, A.İ. Eminov [və b.] – Bakı: Adiloğlu, – 2003. – s. 48.

Beşdən çox müəllifli nəşrlər:

Kurikulum bələdçisi: İzahlar və tətbiqlər / Ə.M. Abbasov [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, –

2019. – 320 s.

Jurnal məqalələri:

Məmmədli L.A. Şagirdlərin milli qəhrəmanların nümunəsində tərbiyə olunması // – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri, – 2020. №6, – s. 59-62.

Müəllifi üçdən çox olan jurnal məqalələri:

Rüstəmov, Q.Ə. Vibrasiyalı kəsmə prosesində müqavimət momenti dəyişməsinin tədqiqi / Q.Ə. Rüstəmov, İ.A. Yolçuyev, Ə.T. Həzərhanov [və b.] // Milli Aviasiya Akademiyasının Elmi Əsərləri, – Bakı: – 2005. №1, – s. 80-86.

Konfrans materialları:

Аббасов, А.Н. Подготовка подростков и молодежи к семейной жизни // Материалы 66-й Международной научно-практической конференции на тему: «Актуальные вопросы науки», Москва: Спутник: -10 августа 2020, с. 33-37

Dissertasiyalar:

Əmirəliyeva, İ.B. Ali məktəb tələbələrində tolerantlığın formalaşdırılması: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2013. – 147 s.

Dissertasiyanın avtoreferatı:

Əliyev, R.S. Yeniyetmələrin yenidəntərbiyəsi üzrə işin sistemi: / pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı) / - Bakı, 2003. - 29 s.

Elektron resurslar:

Меликов, А. Легенда о любви [Звукозапись] / – Баку, 1994. – CD-ROM. Azərbaycan etnik musiqisi: [Elektron resurs] / tərt. ed. T.Məmmədov və b.; Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. – Bakı, 2006. – DVD+; 13 sm

Normativ-hüquqi sənədlər:

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002, – 48 s.

Qəzet məqalələri:

Abbasov, A.N. Pedaqoji internatura // Azərbaycan müəllimi. – 2020, 22 avqust. – s. 6.

Arxiv materialları:

Xarici İşlər naziri Məhəmməd Həsən Hacınskinin məruzəsi (Gəncə: 15 iyul 1918-ci il) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 1061, siyahı №1, iş № 95, vərəq – 1.

Bakı Qızlar Universitetinin “Elmi əsərlər”inə pedaqogikanın, təhsil, təlim və tərbiyənin, didaktikanın, təhsilin idarə olunmasının müxtəlif məsələləri ilə bağlı məqalə yazan alimlərə, gənc tədqiqatçılara xahişimiz budur ki, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısını hazırlayarkən yuxarıda göstərilən qaydalara əməl etsinlər.

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Məqaləyə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər yazılır.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABS) əlifbası ilə Times New Roman — 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən — Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur. Məqalənin 3 (üç) dildə xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə məqalənin adı, irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar təqdim olunur: adı, atasının adı, soyadı, iş yeri, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ünvanı, E-mail.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı; ikinci sətirdə müəllifin adı, ata adı və soyadı, elmi dərəcəsi və elmi adı; üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail).
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsəduyğun deyildir.
9. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir.
10. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və orta ixtisas təhsili məktəbinin Pedaqoji Şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
11. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
12. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
14. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktualıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Представленные статьи должны отражать Orcid автора. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трех языках: азербайджанском, русском и английском. 3. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
4. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
5. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
6. Нежелательно иметь более трех соавторов.
7. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
8. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
9. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
10. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
11. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
12. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
13. Затем предоставляется список использованной литературы.
14. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
15. Права авторов статьи защищены.
16. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем

номере».

17. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.

18. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.

19. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (Email).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. Submitted articles must reflect the author's Orcid. Keywords for the article must be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading – continued in the next issue.
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the

content of the article.

19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.

20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

**MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS**

**PEDAQOJİ ELMLƏR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

**ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PROBLEMS of PEDAGOGY**

- Ülviyyə Akif qızı Əfəndiyeva.** Universitetdə peşə hazırlığı zamanı gənclərin şəxsiyyət böhranları
Кризисы личности у молодёжи во время профессионального обучения в университете
Personality crises in young people during their professional training at university3
- Lamiyə İlqar qızı Hacıyeva.** İntellektual fəaliyyətin prosessual-dinamik əsasları
Процессуально-динамические основы интеллектуальной деятельности
Processual-dynamic foundations of intellectual activity 8
- Fidan Knyaz qızı Babayeva.** Pedagogika nəzəriyyəsində təhsilin humanistləşdirilməsi tendensiyaları
Тенденции гуманизации образования в теории педагогики
Trends in humanization of education in the theory of pedagogy 14
- Əfsanə Mirəli qızı Qaragözlü.** Milli-mənəvi dəyərlərin şagirdlərə aşılanmasının pedaqoji-sosial əsasları
Педагогико-социальные основы прививания учащимся национально-духовных ценностей
Pedagogical and social foundations for instilling national and spiritual values in students ... 20

**TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ
TEACHING TECHNOLOGY**

- Земфира Салим кызы Султанова.** Системность знаний – показатель высокого уровня умственного развития учащегося
Системность знаний - показатель высокого уровня умственного развития учащегося
The systematic nature of knowledge is an indicator of a student's high level of mental development 26

**TƏRBİYƏ TEXNOLOGİYALARI
ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
UPBRINGING TECHNOLOGIES**

- Rəhiməxanım Rzabala qızı Məmmədzadə.** Tərbiyə texnologiyaları ilə fəaliyyətin fizioloji məsələləri
Физиологические проблемы деятельности с воспитательными технологиями
Physiological problems of activity with upbringing technologies 31
- Reyhan Azadxan qızı Əhmədova.** Ağarəhim Rəhimovun uşaq hekayələrində humanizm ideyalarının inkişafı
Развитие идей гуманизма в детских рассказах Агарегима Рагимова
The development of humanistic ideas in the children's stories of Agaragim Rahimov 36
- Türkan Qafqaz qızı Kərimova.** Milli qəhrəmanlar nümunəsi vətənpərvərlik tərbiyəsinin vasitəsi kimi
На примере национальных героев как средства патриотического воспитания
As an example, national heroes as a means of patriotic education 42
- Aydan Davud qızı Cavadova.** Azərbaycan ədəbiyyatında tərbiyə ideyalarının tarixi ənənəsi
Историческая традиция воспитательных идей в Азербайджанской литературе
The historical tradition of educational ideas in Azerbaijani literature 46
- Aynur Kamil qızı Mehdiyeva.** Kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inkişafının nəzəri əsasları
Формирование национальной гордости у школьников и воспитание патриотического духа
Formation of national pride in schoolchildren and education of patriotic spirit 50
- Röya Cavanşir qızı Əhmədova.** Ağarəhim Rəhimovun əsərlərində ailə mövzusu və onun müasir dövrlə əlaqəsi
Тема семьи в произведениях Агарегима Рагимова и её связь с современностью
The theme of family in Agharahim Rahimov's works and its connection 55

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING**

- Esmira German qızı Əliyeva.** Məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaradıcı təfəkkürü və pedaqoji baxımdan dəyərləndirilməsi
Творческое мышление и педагогическая оценка детей дошкольного возраста
Creative thinking and pedagogical assessment of preschool children 59

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ
EDUCATION AND UPBRINGING IN PRIMARY CLASSES

Aysu Rafael qızı Kərimli. Müasir dövrdə ibtidai sinifdə öyrənənlərin söz ehtiyatının yeniləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi yolları
Современные способы обновления и обогащения словарного запаса учащихся начальной школы
Modern ways to update and enrich the vocabulary of elementary school students 63

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА
METHODS OF TEACHING FINE ARTS

Nərmin Tərhan qızı Bağırzadə. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təsviri sənət məşğələləri vasitəsilə estetik-bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yolları
Пути развития эстетических и художественно-творческих способностей младших школьников посредством занятий изобразительным искусством
Ways to develop aesthetic and artistic creative abilities in younger schoolchildren through fine arts activities 67

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Aytən Fizuli qızı Kazımova. Ali təhsil müəssisələrində ingilis dilinin mobil tətbiqlər və öyrədici resurslar vasitəsilə tədrisi
Преподавание английского языка с использованием мобильных приложений и образовательных ресурсов в учреждениях высшего образования
Teaching English through mobile applications and educational resources in higher education institutions 71

Zəhra Abbas qızı Qəhrəmanova. İngilis dilinin tədrisində istifadə edilən interaktiv təlim metodları
Интерактивные методы обучения английскому как иностранному языку
Interactive methods of teaching English as a foreign language 77

PEDAQOLİ TEXNOLOGİYALAR
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ
PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Nigar Məhərrəm qızı Həsənlı. İnteraktiv təlim metodlarının tədris prosesindəki rolu və tədris keyfiyyətinə təsiri
 Роль интерактивных методов обучения в учебном процессе и их влияние на качество образования
 The role of interactive teaching methods in the educational process and their impact on the quality of education 88

Jalə Elman qızı Əliyeva. Sağlam həyat tərzinin elmi təsnifatının paradiqması
 Парадигма научной классификации здорового образа жизни
 Paradigm of scientific classification of healthy lifestyle 94

SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏR
ВНЕКЛАССНЫЕ И ВНЕШКОЛЬНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
EXTRA-CURRICULAR AND OUT-OF-SCHOOL EVENTS

Həmidə Elçin qızı Şıxıyeva. Birinci sinifdə riyaziyyatdan sinifdənəxaric məşğələlərin təşkili və məzmunu haqqında
 Об организации внеклассной работы по математике в первом классе
 About organizing out-of-class activities in mathematics in the first grade 99

İNFORMASIYA KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ
USE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Bəhrəm Bəhlul oğlu Əzizov, Mahir Qazax oğlu Mehdiyev, Nurdan Ağasalam qızı Ağayeva. Süni intellektin təhsildə imkanları və perspektivləri
 Возможности и перспективы искусственного интеллекта в образовании
 Possibilities and prospects of artificial intelligence in education 105

Çingiz Muxtar oğlu Həməzəyev. Web saytların yaradılması zamanı texnologiyalarından istifadə
 Использование технологий при создании веб-сайтов
 Using technologies when creating websites 113

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

Lamiyə Mübariz qızı Rəsulova. Azərbaycan respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasəti və xaricdə təhsilin rolu

Государственная политика в области образования Азербайджанской Республики и роль зарубежного образования

State policy in the educational field of the Republic of Azerbaijan and the role of foreign education 117

Arzu Məsim oğlu Quliyev, Aytac Etibar qızı Mikayılova. Elektron jurnallarda qiymətləndirmə və davamiyyət məlumatlarının saxtalaşdırılmasına qarşı təhlükəsizlik yanaşmaları

Меры безопасности против мошенничества с данными оценок и посещаемости в электронных журналах

Security approaches against grading and attendance data fraud in electronic journals122

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ
ISSUES IN TEACHER TRAINING

Asya Arif qızı Bayramova. Tarix və coğrafiya müəllimlərinin peşəkar inkişafı və strateji idarəetmə mexanizmləri

Профессиональное развитие учителей истории и географии и механизмы стратегического управления

Professional development of history and geography teachers and strategic management mechanisms 127

Elnurə Sədulla qızı Ağazadə. Müəllimin fəlsəfi-psixoloji bilikləri yeni pedaqoji yanaşma kimi

Философско-психологические знания учителя как новый педагогический подход

Teacher's philosophical-psychological knowledge as a new pedagogical approach 131

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA
ОБЩАЯ ПСИХОЛОГИЯ
GENERAL PSYCHOLOGY

Sevər Sərvət qızı Mirzəyeva, Dursun Ramil qızı Mustafazadə. Yeniyetmələrdə stresin akademik nailiyyətlərə təsiri: psixoloji və pedaqoji baxış

Влияние стресса на успеваемость подростков: психолого-педагогический взгляд

The impact of stress on academic achievement in adolescents: a psychological and pedagogical perspective 135

Şahnaz Mustafa qızı Quliyeva, Aytac Saməddin qızı Abdullayeva. Məktəbdə yeniyetmələrarası bullinqin psixoloji xüsusiyyətləri
 Психологические особенности буллинга среди подростков в школе
 Psychological characteristics of bullying among adolescents in school 139

Şahnaz Rəcəb qızı Aslanova. Qadın obrazının təşəkkülündə dəyərlər sisteminin rolu
 Роль системы ценностей в формировании образа женщины
 The role of the value system in the formation of a woman's image 145

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ
PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Sevər Araz qızı Abdullayeva. Pedaqoji ünsiyyət zamanı münasibətlərdə yaranan psixoloji çətinliklər
 Психологические трудности, возникающие в педагогическом общении и отношениях
 Psychological challenges in pedagogical communication 149

SOSIAL PSIXOLOGİYA
СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ
SOCIAL PSYCHOLOGY

Jalə Mirzə qızı Məmmədova. Yeniyetmə aqressiyasının səbəbləri və xüsusiyyətləri
 Причины и особенности агрессивности подростков
 Causes and characteristics of adolescent aggression 153

FİLOLOGİYA
ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Şəhla Adil qızı Şükürova. Ağarəhim Rəhimovun nəsr əsərlərində xalqın sosial mahiyyətinin bədii inikası
 Художественная идея социальной сущности народа в прозаических произведениях Агарагима Рагимова
 The artistic idea of the social essence of the people in the prose works of Agharahim Rahimov 158

Türkan Rəfayıl qızı Feyziyeva. Ağarəhim rəhimovun yaradıcılığında folklor motivləri
 Примеры фольклорных мотивов в творчестве Агарахима
 Examples of folklore motifs in Agharahim's work 165

Nübar Məcid qızı Ağalarova. Oldos Hakslinin “Yeni cəsur dünya” əsərində texnoloji nəzarətin etik nəticələri Этические последствия технологического контроля в романе Олдоса Хаксли “О дивный новый мир” The ethical implications of technological control in Aldous Huxley's “Brave New World”	169
Mirsadiq Mirəcəfər oğlu Cəfərov. Akademik yazı zamanı əsas paraqrafların yazılması çətinlikləri Трудности при написании основных абзацев во время академического письма Difficulties in writing main paragraphs during academic writing	175
Könül Elxan qızı Abdurəhmanova. Süni intellektin aqqlütinativ dil strukturuna təsiri: Azərbaycan dili və ingilis dilinin müqayisəli linqvistik təhlili Влияние искусственного интеллекта на агглютинативный строй языка: сопоставительный лингвистический анализ азербайджанского и английского языков The impact of artificial intelligence on agglutinative language structure: A comparative linguistic analysis of Azerbaijani and English	183
Afaq Ramiz qızı Nəbiyeva. National motifs in the works of Agarahim Rahimov Национальные мотивы в творчестве Агарахима Рагимова National motifs in the works of Agarahim Rahimov	188
İstifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik təsviri Библиографическое описание использованной литературы Bibliographic description of used literature	192
Təqdim olunan məqalələrə tələblər	194
Требования к представленным статьям	195
Requirements for submitted articles.....	197

Texniki redaktor: Aləmzər Fətəliyeva
Dizayn-operator: Sevdə Quliyeva
Korrektor: Lalə Əlizadə

Yığılmağa verilmiş: 15.09.2025
Çapa imzalanmış: 27.10.2025
Kağız formatı: 27 x 18
Çap vərəqi: 19,25 ç.v.
Sayı: 200 nüsxə

Jurnalın web səhifəsi: bqu.edu.az
Elektron poçt ünvanı: info@bqu.edu.az
Bakı, M.Sənani küç. 62
Tel: (012) 595-30-02;
(055) 360-67-98